THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES.

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

No's. 428, 429, 430, 439, 442, 451, 452, 460, 461 & 462.

THE

SAMSKĀRA GANAPATI

BEING AN EXHAUSTIVE COMMENTARY OF THE PARASKARA GṚHYASŪTRA WITH TEXT.

(From the begining to Kaṇḍikā XII of Kāṇḍa II)

BY

YĀJNĪKA S'RĪ RĀMA KṚIS'NA S'ARMĀ

Edited by

NYĀYĀCHĀRYA KĀVYATIRTHA

PT. DHUNDHIRĀJA S'ĀSTRI

Principal, N. V. Vidyalaya, &

VEDĀCHĀRYA

PT. MĀRTANDA S'ĀSTRI

Prof. Goyanka Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS. I–X. १-१०.

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNADAS HARIDAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

BENARES.

1938

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकाः ४६०, ४६१, ४६२.

Printed by Jaya Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.
1938.

—※ चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला ※—

(ग्रन्थ-संख्या ८०)

ग्रन्थाङ्काः ४२८, ४२९, ४३०, ४३९, ४४२, ४५१, ४५२, ४६०, ४६१, ४६२.

याज्ञिकमूर्धन्य-रामकृष्ण-विरचितः

संस्कारगणपतिः ।

पारस्करगृह्यसूत्रीयप्रथमकाण्डमारभ्य द्वितीयकाण्डस्थद्वादशकण्डिका-
पर्यन्तविस्तृतविवरणरूपः ।

सम्पूर्णमूल-क्षेपक-परिशिष्टादिसहितः ।

वाराणसेय नित्यानन्द वेदविद्यालयीय प्रधानाध्यापकेन
न्यायाचार्य पण्डित ढुण्ढिराजशास्त्रिणा
निर्मितः

गोयनका संस्कृत विद्यालये यजुर्वेदाध्यापकेन
वेदाचार्य पण्डित मार्तण्डशास्त्रिणा
संशोधितः ।

प्रकाशकः—
जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
बनारस सिटी ।

—————

१९९५

प्राप्तिस्थानम्—
चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
बनारस सिटी।

॥ श्रीः ॥

अत्र पुस्तके सङ्कलितानां

विषयाणामनुक्रमणिका ।

भूमिका ।

उपोद्घातः ।

अथायमारभ्यते संस्कारगणपतिनामा पारस्करगृह्यसूत्रीयसंस्कारप्रकरणव्याख्यानरूपस्तत्प्रतिपादकनिबन्धनिकरेषु चूडामणिर्महानिबन्धो मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् ।

संस्कारप्राधान्यम् ।

यद्यपीदमीयमूलसूत्राणां गृह्यसूत्रमिति समाख्यया गृह्याग्निव्याप्तकर्मबोधकत्वं प्रतीयते, तथापि प्राणभृन्न्यायेन त्रेताग्निसाध्यसंस्कारेतरसंस्कारपरतया तादृक्कर्मप्रतिपादकत्वमवसेयम् । अस्य शुक्लयजुःशाखीयगृह्यसूत्रस्य विरचयिता महर्षिप्रवरः पारस्कराचार्य एव कात्यायन इति पारस्करसूत्रगदाधरभाष्यादिपर्यालोचनयाऽवगम्यत इति विद्वांसः । विक्रमसमयात्पूर्वं दशमशताब्दीस्थितिकालस्यापस्तम्बस्य पूर्ववर्ती कात्यायनोऽयं वार्तिकप्रणेतुः कात्यायनापरनाम्नो वररुचेर्विभिन्न एव । गृह्यसूत्राणां प्राचीनकर्कजयरामहरिहरगदाधराचार्यादिकृतभाष्यैः समलङ्कृतत्वेऽपि संस्काराणामेव स्मार्तकर्मसु प्राधान्यात्प्रचलितत्वाच्चेन्द्रयागादीनां परिशिष्टानामतथात्वात्तन्मात्रप्रतिपादकद्वितीयकाण्डीयचतुर्दशकण्डिकान्तग्रन्थस्यैव विवरणं विहितं तत्रभवता विजयसिंहदेवनृपतिसम्प्राप्तजीविकेन वाराणसीवास्तव्येन काण्वयजुःशाखीयेन कोण्डभट्टापरनामधेयकोनेरदेवतनूजन्मना विद्वद्वररामकृष्णयाज्ञिकमूर्धन्येनेति उपोद्घातीयपद्यसमुदायैः स्वयमेव निर्धारयिष्यन्ति विद्वत्प्रवराः । निखिलश्रौतस्मार्तकर्मसु संस्काराणामेव प्राधान्यमित्यत्र—

पञ्चविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः ।
ते पवित्राश्च योग्याश्च श्राद्धादिषु नियोजिताः ॥ (वीरमित्रोदये)
वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकाद्यैर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरनुसंस्कृतः ।
नित्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्रह्मलौकिकः ॥
ब्राह्मं पदमवाप्नोति यस्मान्न च्यवते पुनः । (शंखस्मृतौ)
ब्राह्मसंस्कारसंस्कृत ऋषीणां समानतां गच्छति ।
दैवेनोत्तरसंस्कारेण संस्कृतो देवानां समानतां गच्छति ॥
(हारीतस्मृतौ)

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ (मनुस्मृतौ)

इत्यादीनि वाक्यजातानि प्रमाणीक्रियन्ते। तथा चैहिकपारलौकिकसकलकर्मजन्यफलप्राप्तियोग्यतापादककायविशुद्धिसायुज्यतादिजनककर्मविशेषत्वं संस्कारत्वमिति संस्कारसामान्यलक्षणमव्याप्त्यादिदुष्टिविरहितत्वान्निर्दुष्टमिति बोध्यम्।

संस्कारविभागः।

ते च संस्कारा द्विविधाः—ब्राह्मा दैवाश्च। तथाच हारीतः—द्विविधो हि संस्कारो भवति ब्राह्मो दैवश्चेति। तत्राद्या गर्भाधानाद्याः, तथा चाऽत्रापि हारीतः—

गर्भाधानादिः स्मार्तो ब्राह्मः स्नानान्त इति।

आदिपदग्राह्यास्तु—

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो बलिरेव च।
जातकृत्यं नामकर्म निष्क्रमोऽन्नप्राशनं परम्॥
चौलकर्मोपनयनं तद्व्रतानां चतुष्टयम्।
स्नानोद्वाहौ चाग्रयणमष्टका च यथा तथा॥
श्रावण्यामाश्वयुज्यां च मार्गशीर्ष्यां च पार्वणम्।
उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यशः॥
संस्कारा नियता ह्येते ब्राह्मणस्य विशेषतः।

इति वीरमित्रोदयप्रोक्ताः पञ्चविंशतिः।

व्यासेन तु—

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च।
नामक्रिया निष्क्रमोऽन्नप्राशनं वपनक्रिया॥
कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः।
केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहोऽग्निपरिग्रहः।
त्रेताग्निसङ्ग्रहश्चैव संस्काराः षोडश स्मृताः॥

इत्यादिना षोडशैवोररीकृताः। एत एव चाधुनिकस्मार्तकर्मसु विशेषतः प्रचलितत्वात्सर्वसम्मता इत्यत्र—

त्रयोदशानामाद्यानामधिकारी पिता भवेत्।
इतरेषां त्रयाणां स्यादधिकारी स्वयं सुतः॥

इत्यादीनि गृह्यपरिशिष्टकारिकाद्युक्तवाक्यानि प्रमाणम्। एते च यद्यपि तत्तच्छाखासु प्रतिपादिता अभिन्ना एव, तथापि—

स्वे स्वे गृह्ये यथा प्रोक्तास्तथा संस्कृतयोऽखिलाः।
कर्तव्या भूतिकामेन नान्यथा भूतिमृच्छति॥

इत्याद्यङ्गिरःस्मृत्यादिवाक्यसमूहैः स्वस्वशाखाविहिता एव तत्तच्छाखाशालिभिर्विधेया इत्यवधेयम्, अन्यथा शाखारण्डदोषापत्तेस्तथा चोक्तं वसिष्ठेन—

न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ।
आचरन्परशाखोक्तं शाखारण्डः स उच्यते ॥ इति ।

एतेन सर्वदेशीयदशविधब्राह्मणानां विवाहादिसम्बन्धो वैध इति वदन्तः सर्वत्र साङ्कर्यमापादयन्तः पण्डितम्मन्याः केचिदाधुनिकाः प्रत्युक्ताः ।

संस्कारगणपतेर्विशेषः ।

ननु सत्स्वन्येषु सूत्रव्याख्यानेषु कुतोऽयमपूर्वव्याख्यानव्यापारायास इति चेत्, प्राचीनतमकर्काचार्यकृतभाष्यव्याख्यानोपजीविनां जयराम-हरिहर-गदाधरादीनां यथासंख्यं मन्त्रविवरण-पद्धति-ज्योतिःशास्त्रानुसारितत्तत्कर्मशुभाशुभविहितप्रतिषिद्धयोग, प्रासङ्गिकार्कविवाहादिवर्णनरूपप्रधानविषयमात्रप्रतिपादकतया नाखिलविषयाणामेकेनैवावयवेन सम्प्रतिपत्तिरित्यालोच्य सकलसंस्कारेषु प्रासङ्गिकविषयेषु च प्रमाणभूतानि संहिता-सूत्र-स्मृति-तन्त्र-भाष्यादिवचनजातानि महता श्रमेणाऽन्विष्य ३७७ प्रमाणनिबन्धानां साहाय्येन भूतपूर्वव्याख्याणां च कृत्स्नान् विषयान् यथावस्थितान् न्यायोपन्यासेन व्याचक्षाणेन श्रीरामकृष्णविदुषाऽतीत्यापि निखिलभाष्यकृतो न स्वव्याख्याने भाष्यत्वस्याभिमानलवोऽपि स्फुटीकृत इति नाव्यक्तं संस्कारगणपतिमधीयानानां याज्ञिकप्रवराणाम् । एवञ्च संस्कारोपयुक्तनिखिलविषयाणामाकरत्वात् संस्कारगणपतिः संस्कारान्तगृह्यसूत्रव्याख्याननिबन्धेषु प्रधान इत्युक्तौ न काप्यतिशयोक्तिः स्यात् ।

ग्रन्थकर्तृसमयपरिचयादि ।

ईदृशोऽस्य श्राद्धगणपतिसहोदरस्य महानिबन्धस्य निर्माता तत्रभवान् सुगृहीतनामधेयः श्रीरामकृष्णयाज्ञिको दाक्षिणात्यवैदिकसमाजे प्रसिद्ध एव । स चायं निर्णयसिन्धुकाराद्विद्वत्प्रकाण्डात्कमलाकरभट्टादर्वाचीनः "शाके त्रिनगभूपाख्ये" इत्यादिप्रस्तुतनिबन्धनिर्मातृविरचितश्राद्धगणपत्यन्तोक्तपद्येन १६८३ शालिवाहनशाके बभूवेति निर्धार्यते ।

कृतज्ञताप्रकटनम् ।

ईदृशस्यास्य दुर्लभस्य महानिबन्धस्य प्रकाशनाद्धर्माचार्याणां वर्णाश्रमधर्मिणाञ्च महानुपकारो भविष्यतीति मनसि कृत्वा मुद्रणाय प्रार्थितश्चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षः प्राचीनग्रन्थानां समुद्धरणे बद्धपरिकरः श्रेष्ठिकुलावतंसः श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयः स्वव्ययेनैनं महानिबन्धं स्वकीयविद्या-

विलासयन्त्रालये मुद्रितवानिति तस्मै सादरं कोटिशो धन्यवादान्प्रयुंज्महे ।

आदर्शपुस्तकत्रयमालम्ब्यैतस्य संस्करणं सम्पादितं बभूव । यत्रैकं श्रीमतां प्रातः स्मरणीयानां तातपादानां तर्कतीर्थोपाधिसमलङ्कृतानां बटुकनाथशास्त्रिणां नाथपुस्तकालयस्थं प्रायशः शुद्धं प्राचीनं च । द्वितीयं पुनः काण्वयजुःशाखीयानां काशीस्थकाशीनाथखोंडभट्टमहोदयानां प्रायशः प्रथमपुस्तकानुकारि नवीनलेखसंयुक्तम् । तृतीयन्तु श्री पं० दुर्गाशङ्कर लक्ष्मीशङ्करभट्ट ('भुज' कच्छनिवासि) महोदयद्वारा म०म० पं० नित्यानन्दपन्तपर्वतीयमहोदयैर्दत्तं तदेव प्रायशोऽशुद्धम् । आदर्शत्रिकेऽपि संस्कारान्तव्याख्यानस्योपाकर्मपद्धत्यन्तस्यैवोपलब्धेरेवास्माभिरस्य सूत्रव्याख्याननिबन्धस्य संस्कारगणपतिरित्येतन्नामान्वर्थमिति निर्धारितम् । प्रयोजनं चास्य पुरस्तात् प्रोक्तमेव ।

अतोऽन्ते पुस्तकप्रदानेनापूर्वसाहाय्यमाचरद्भ्यो बहुशो धन्यवादान् कृतज्ञतया वितीर्य मूलसंशोधनादिकर्मणि विशेषश्रमेण साहाय्यकं विदधतेऽस्मत्प्रियान्तेवासिने वाराणसेयगोयनकासंस्कृतमहाविद्यालयीयशुक्लयजुर्वेदाध्यापयित्रे घोडेकरोपाह्वमार्तण्डशास्त्रिणे शुभाशिषं प्रदाय च हंसक्षीरन्यायेन दोषदृष्टीरुज्झित्वा गुणैकपक्षपातिनां याज्ञिकानामनेन श्रमेण यदि उपकारलेशोऽपि भवेत्तदा कृतकृत्यो भवेयमित्याशासे । ग्रहमण्डलचक्रादिसंशोधनकर्मणि सामयिकमवलम्बं प्रयच्छतां दैवज्ञप्रवर पं० यागेश्वरपाठकानां चोपकृतीः कदापि न विस्मरिष्यामः । अत्र चाधुनिकैः प्रकाशितेषु पारस्करगृह्यसूत्रमूलपुस्तकेषु भाष्यकारैरव्याख्याताः प्राचीनतममूलपुस्तकेष्वनुपलब्धा अपि काश्चित्क्षेपककण्डिकाः परिशिष्टभूता मध्ये निवेश्य मुद्रिता उपयुक्ता अपि ग्रन्थकर्त्रा प्रकरणवशादापतिता व्याख्याताः काश्चित्परित्यक्ता अपि कियत्यः। अतो [ग्रन्थकर्तृव्याख्यावशिष्टपारस्करगृह्यसूत्रमूलकण्डिका अव्याख्यातक्षेपकपरिशिष्टकण्डिकाश्च ग्रन्थान्ते संनिवेश्य समूलगृह्यसूत्रक्षेपकपरिशिष्टाध्येतॄणामपि हितं विहितमिति । एवं यथामति संस्कृतस्याप्यस्य निबन्धस्य विषयाणां सौकर्येण बोधार्थमखिलविषयाणां सूचीपत्रं प्रमाणग्रन्थानामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका च निवेशिता । कृतेऽपि संस्करणश्रमेऽत्र दृष्टिदोषेणाज्ञानतो वा सीसकाक्षरयोजकदोषेण वा सुलभानि स्खलितानि क्षाम्यन्तु गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसः, प्रीयताञ्चानेन व्यापारेण त्रिलोकीलोकमनोमन्दिरचरं श्रीकृष्णाख्यं मह इति प्रार्थयते—

अगस्त्याश्रमः दीपावली १९९५	विदुषामनुविधेयः **ढुण्ढिराजशास्त्री ।**

अथ संस्कारगणपतिस्थविषयाणां—

अनुक्रमणिका।

मन्त्रैः कर्माणि मन्त्रकर्माणि । मन्त्राश्च वैदिका एव न नमोमन्त्रः । तेषां शूद्रधर्मत्वेन तदभ्यनुज्ञानात् । तथा च मनुः—

न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात् ।
नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥
शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ इति ।

अथैषां प्रायश्चित्तम् । तत्र यमः—

सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।
सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥
एकविंशतिरात्रं च पिबेत्प्रसृतियावकम् ।
हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा ॥
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ॥ इति ।

इदं चातिक्रान्तषोडशवर्षस्य सप्तदशे वर्षे उपनयने द्रष्टव्यम् । अष्टादशे तूपनयने प्राजापत्यत्रयम् । तथा च मनुः—

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् ॥ इति ।

आश्वलायनः—

गवां दानेन भूम्या वा प्राजापत्यत्रयेण वा ।
चान्द्रायणेन वा शुद्धास्ते भवन्तीह सत्तमाः ॥ इति ।

गवां तिसृणाम् । एकोनविंशेऽब्दे उपनयने त्वाहापस्तम्बः—"अतिक्रान्ते सावित्र्याः काले ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनन्ततः सम्वत्सरमुदकोपस्पर्शनमथाध्याप्य" इति । ऋतुः द्वौ मासौ । ऋतुशब्दसामर्थ्यादृत्वारम्भ एव व्रतारम्भः । त्रैविद्यकं व्यवयवा विद्या त्रिविद्या तामधीयते त्रैविद्याः तेषामिदं त्रैविद्यकम् । गोत्रचरणाद्वुञ् । एवम्भूतं ब्रह्मचर्यं अग्निपरिचर्यामध्ययनं शुश्रूषामिति त्रितयं परिहार्य सकलं ब्रह्मचारिधर्मं चरेत् । विंशेऽब्दे उपनयने मनूक्तं त्रैमासिकमुपपातकसामान्यप्रायश्चित्तम् । एकविंशेऽब्दे उपनयने चातुर्मासिकमुद्दालकव्रतं चरेत् । तथा च

वशिष्ठः-"पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेद्द्वौ मासौ यावकेन वर्तयेन्मासं पयसार्धमासमामिक्षयाऽष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितेन त्रिरात्रमब्भक्षोऽहोरात्रमुपवासश्चे"ति । द्वाविंशेऽब्दे उपनयनेऽश्वमेधावभृथस्नानम् । तदाह वसिष्ठः—"अश्वमेधावभृथं वा गच्छे"दिति । त्रयोविंशेऽब्दे उपनयने व्रात्यस्तोमः प्रायश्चित्तम्"व्रात्यस्तोमेन वा यजेते"तिवसिष्ठस्मरणात् । "व्रात्यस्तोमादृते क्रतो"रिति येगिस्मरणाच्च । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । उक्तकल्पानां गुरुलघुभावात् । व्यवस्था चेयमेव साधीयसी । "गुरूणि गुरूणि लघुनि लघूनि"त्यापस्तम्बस्मरणात् । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्वाविंशचतुर्विंशादूर्ध्वं यथोक्तक्रमेण तानि प्रायश्चित्तानि पादपादहान्या योज्यानि । अत ऊर्ध्वं आतृतीयकालसमाप्तेर्व्रात्यस्तोम एव दक्षिणाधिक्यपक्षाश्रयेण योजनीयः । तृतीयकालादूर्ध्वं गौणतमोऽपि कालो नास्तीति क्षत्रियवैश्ययोः पातित्यमेव । न ब्राह्मणस्य । "न ब्राह्मणः पतनमृच्छती"ति गौतमेन ब्राह्मणपदोपादानात् । "त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्ये संस्कारो नाध्यापनं चे"ति सूत्रम । त्रीन् पुरुषान् यावत् ये पतितसावित्रीकाः पितृपुत्रपौत्रास्तेषां अपत्ये चतुर्थे पुरुषे असंस्कार उपनयनसंस्कारो न भवति।अध्यापनञ्च न भवति । "तेषाँसंस्कारेप्सुर्व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा काममधीयीरन्व्यवहार्या भवन्तीति वचनात्"इति सूत्रम् । पितृपुत्रपौत्राणां मध्ये यः संस्कारेप्सुः आत्मानं संस्कारयितुकामः स व्रात्यस्तोमेन इष्ट्वा व्रात्यस्तोमं कृत्वा व्यवहार्यो भवति । कामं इच्छया व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा अधीरयीन् वेदं पठेयुः । व्यवहार्याः शिष्याणामध्ययनादिकर्मसु योग्या भवन्तीति वचनात् श्रुतेः। तथाचास्तम्बः-"अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातान्ते ब्रह्मसँस्तुतास्तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं यथा प्रथमेऽतिक्रम ऋतुरेवं संवत्सरोऽथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शन"मिति । यस्य बटोः पिता पितामहश्चानुपेतः स्यात्ते त्रयोऽपि ब्रह्महतुल्यास्तेषां अभ्यागमनं उपसर्पणं भोजनं विवाहं च वर्जयेत् । तेषामिच्छतां ते यदीच्छन्ति तदा पूर्वोक्तप्रायश्चित्तं कुर्युः । न बलात्कारितव्या इत्यर्थः । तदेवाह—यथा प्रथमे

पुरुषे उपनयातिक्रमे ऋतुः शुद्धिहेतुः एवमन्यस्मिन्द्वितीयादिषु संवत्सरः शुद्धिहेतुः । अथ चरितव्रतस्योपनयनं कार्य्यम् । उदकोपस्पर्शनं वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः संवत्सरं शिरस्यद्भिर्मार्जनम् । अयं विधिर्नैकस्यैव, किन्तु त्रयाणामपीत्याह "प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः सप्तभिः पावमानीभिर्यदन्ति यच्च दूरक इत्येताभिर्यजुः पवित्रेण सामः पवित्रेणाङ्गिरसेनेत्यपि वा व्याहृतिभिरेवाथाध्याप्य" इति। यदि पितैवानुपेतस्तदा संवत्सरमेकम्। अथ पितामहोऽपि तदा संवत्सरौ। अथ स्वयमपि यथाकालमनुपनीतः तदा संवत्सरान्। उक्तं चरेदिति शेषः। पवमानः सोमोदेवता यासां ताः पावमान्यः "आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु" इत्याद्याः। यजुःपवित्रेण "कया नाश्चित्र आभुवदि"त्यादि तेन वामदेव्येन, अङ्गिरसेन "हꣳसः शुचिष"दित्यनेन। एतैरञ्जलिना शिरस्यपो निषिञ्चेत्। पूर्वैः सह व्याहृतीनां विकल्पः। अथ प्रपितामहाद्यनुपनयने आह वीरमित्रोदये—"अथ यस्य प्रपितामहादिर्नानुस्मर्य्येतोपनयनं ते श्मशानसंस्कृतास्तेषामभ्यागमनभोजनविवाहमिति वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनन्तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिरथ गृह्यमेधोपदेशनं नाध्यापनं ततो यो निवर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे तत उर्ध्वं प्रकृतिवादि"ति । यस्य माणवकस्य प्रपितामहमारभ्य त्रयाणां पुरुषाणामुपनयनं नानुस्मर्य्यते, ते श्मशानवदध्ययनानर्हाः। तेषामभ्यागमनादि पूर्ववन्न कार्यम्। तत्र माणवकस्य द्वादशाब्दं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं प्रायश्चित्तम्। पूर्वेषां तु प्रतिपुरुषं संवत्सरं तदिति। उपनयनं संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं च पूर्ववत्। अथ गृह्यमन्त्राणामेवोपदेशनम्। नाध्यापनं कृच्छ्रस्य वेदस्य। ततस्तस्मात्कृतविवाह उत्पद्यते। तस्य द्वौ मासौ व्रतं चारयित्वोपनयनं कार्यम्। तदुत्पन्नस्य तु प्रकृतिवत् उपनयनादि सर्वं कार्यं न प्रायश्चित्तमिति।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ द्वितीयकाण्डे पञ्चमी कण्डिका॥

अथ नैष्ठिकब्रह्मचारिणः स्मृत्युक्ता धर्माः । तत्र मनुः—

अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्यमधःशय्यां गुरोर्हितम् ।
आसमावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥

ब्रह्मपुराणे—

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं च नित्यशः ।
कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥

तथा च यमः—

दण्डं कमण्डलुं वेदं मौञ्जीं च रशनां तथा ।
धारयेद्ब्रह्मचर्यं च भिक्षान्नाशी गुरौ वसेत् ॥

वेदो दर्भमुष्टिः । गुरौ गुरुसमीप इत्यर्थः । व्यासः-

जघन्यशायी पूर्वं स उत्थाय गुरुवेश्मनि ।
यच्च शिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ॥
नाभुक्तवति चाश्नीयादपीते चाम्बु नो पिबेत् ।
न तिष्ठति ह्युपविशेदासीने प्रस्वपेन्न च ॥

याज्ञवल्क्यस्तु विशेषमाह—

गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।
आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ॥

यमोऽपि—

गुर्वधीनोऽस्वतन्त्रः स्यात्पूर्वोत्थायी गुरोर्गृहे ।
सदा जघन्यसंवेशी जितस्वप्नो जितोदरः ॥
जितनिद्रो जितालस्यो जितक्रोधो जितात्मवान् ।
शुश्रूषुरनहन्ता च गुरुदेवार्चने रतः ॥

अनहन्ता अनहङ्कारी । गुरुपूजायां फलमाह शङ्खः—

न स्नानेन न होमेन नैवाग्निपरिचर्यया ।
ब्रह्मचारी दिवं याति स याति गुरुपूजनात् ॥

मनुरपि—

गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।

नासीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥

यद्यप्येतद्यानं निषिद्धं तथापि अतिक्रान्तनिषेधस्य आपद्ग्रस्तस्य वा सहयानाभ्यनुज्ञानार्थम्। स एव—

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

सद्दोषाख्यानं परीवादः। असद्दोषाख्यानं निन्दा।

परीवादात्खरो भवति श्वा वा भवति निन्दकः।
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरः ॥

अननुज्ञातगुरुधनोपजीवी परिभोक्ता।

अमृतस्य प्रदातारं गुरुं यस्त्ववमन्यते।
नचैनं दहति ब्रह्म तिर्यग्योनौ च जायते ॥

गुरुनामोच्चारणे निषेधः। वीरमित्रोदये—

आचार्यं चैव तत्पुत्रं दीक्षितं च तथा गुरुम्।
स्वसारं च पितुश्चैव मातरं मातुलं तथा ॥
हितैषिणं च विद्वांसं श्वशुरं पतिमेव च।
न ब्रूयान्नामतो विद्वान्मातुश्च भगिनीं तथा ॥

नारदः—

आविद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत्प्रयतो गुरुम्।
तद्भक्ति गुरुदारेषु पुत्रपौत्रे तथैव च ॥

मनुः—

सेवेतेमांस्तु नियमान्ब्रह्मचारी गुरौ वसन्।
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः ॥
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ इति।

इतिश्रमकोशः। याज्ञवल्क्यः—

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम्।
भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥

मधु क्षौद्रम् । मांसं च्छागादेः । इदं चाव्याधौ । सव्याधौ तु गुरूच्छिष्टं कृत्वा भोक्तव्यमेव । तथा च वशिष्ठः—"स चेद्व्याधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टं भेषजार्थं सर्वं प्राश्नीया"दिति । तथा च कूर्मपुराणे—

आदर्शं नैव वीक्षेत नाचरेद्दन्तधावनम् ।
गुरूच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः ॥

अञ्जनं तैलादिना गात्रस्य । कज्जलादिना वाक्ष्णोः वर्जयेत् । एतदपि व्याध्यादौ कार्यम् । औषधस्याव्रतघ्नत्वात् । तदाह वीरमित्रोदये स्मृतिः—

अष्टैतान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

शुक्तं निष्ठुरवाक्यम् । भास्करालोकनमादित्यावेक्षणम् । तदाह मनुः—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदा चन ।
नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥

उपरक्तं राहुग्रस्तम् । अश्लीलमसत्यभाषणम् । परिवादः सद्दोषव्याख्यापनम् । आदिशब्देनान्येऽपि नियमा लक्ष्यन्ते । तथा च गौतमः—"वर्जयेन्मधुमांसं गन्धमाल्यदिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जनयानोपानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहवाद्यवादनस्नानदन्तधावनहर्षनृत्यगीतपरिवादभयानी"ति । अत्र गन्धनिषेधो भोगार्थं न देवनिर्माल्यस्य । तथा च स्मृतिः—"देवताशिष्टमेव गृह्णीयाद्ब्रह्मचारी"ति । एवं माल्यादावपि । मनुरपि—

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धमाल्ये रसः स्त्रियः ।
शुक्तान्नं चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥
अभ्यङ्गं मज्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ।
कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥
द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथाऽनृतम् ।
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥

रसाः इक्षुरसादयः । प्रचेताः—

ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥

हारीतः—"हयगजचैत्यवृक्षवृषभारोहणप्रवचनसन्धिसंसर्पणमहानद्यर्णवप्रतरणमहासाहसविरुद्धानि वर्जये"दिति। चैत्यं चिता चयनस्थानं वा। प्रवचनं अध्यापनम्। सन्धिसर्पणमिति विवरेण गमनम्। यमः—

खट्वासनं च शयनं वर्जयेद्दन्तधावनम्।
स्वपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित् ॥

मनुरपि—

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित्।
कामाद्धि स्कन्दयेद्रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥

व्रतं ब्रह्मचर्यम्। अथ ब्रह्मचारिव्रतलोपे प्रायश्चित्तम्। तत्र बौधायनः—"अत्र शौचाचमनसन्ध्यावन्दनदर्भभिक्षाग्निकार्यराहित्यशूद्रादिस्पर्शनकौपीनकटिमूत्रयज्ञोपवीतमेखलादण्डाजिनत्यागादिवास्वापच्छत्रधारणपादुकाध्यारोहणमालाधारणोद्वर्त्तनानुलेपनाञ्जनजलक्रीडाद्यूतनृत्यगीतवाद्याभिरतिषण्ढादिसम्भाषणपर्युषितभोजनादिब्रह्मचारिव्रतलोपजसकलदोषपरिहारार्थं ब्रह्मचारी कृच्छ्रत्रयं चरेत्"। तद्यथा लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मवरणाद्याज्यभागान्तं कृत्वा प्रथमं व्यस्तसमस्ताभिर्व्याहृतिभिश्चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा। "ॐ भूः स्वाहा ॥ ॐ भुवः स्वाहा ॥ ॐ स्वः स्वाहा ॥ ॐ भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा ॥ १ ॥ ॐ भुवो वायवेऽन्तरिक्षाय च महते च स्वाहा ॥ २ ॥ ॐ स्वरादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा ॥ ३ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वश्चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा ॥ ४ ॥ ॐ पाहिनो अग्न एनसे स्वाहा ॥ ५ ॥ ॐ पाहिनो अग्ने विश्ववेदसे स्वाहा ॥ ६ ॥ ॐ यज्ञं पाहि नो विभावसो स्वाहा ॥ ७ ॥ ॐ सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा ॥ ८ ॥ ॐ पुनरूर्ज्जा निवर्तस्व पुनरग्न इषायुषा। पुनर्नः पाह्यꣳहसः स्वाहा ॥ ९ ॥ ॐ सहरय्या निवर्त-

स्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि स्वाहा ॥१०॥ पुनर्व्याहृतिभिर्हुत्वा स्विष्टकृदादि वरदानान्तं शेषं समापयेत् । इति ।

एतदल्पधर्मलोपे प्रायश्चित्तम् । बहुधर्मलोपे तु प्रायश्चित्तविशेषः । ऋग्विधाने शौनकः—

तं वो धिया जपेन्मन्त्रं लक्षं चैव शिवालये ।
ब्रह्मचारी स्वधर्मं च न्यूनं चेत्पूर्णमेव तत् ॥

"महानाम्न्यादिव्रतेषु लुप्तेषु तारतम्येन त्रीन् षट् द्वादश वा कृच्छ्रान् कृत्वा पुनर्व्रतं प्रारभेत" इतिस्मृत्यर्थसारे । तथा सन्ध्याग्निकार्यलोपे स्नात्वाष्टसहस्रं जपः । शातातपः—

ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं तथैव च ।
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं मौञ्जीहोमेन शुद्ध्यति ॥
भिक्षाशनमकृत्वा यः स्वे स्वे ह्येकान्नमश्नुते ।
अस्नात्वा चैव यो भुङ्क्ते गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥
दिवा स्वपति यः स्वस्थो ब्रह्मचारी कथञ्चन ।
स्नात्वा सूर्यं समभ्यर्च्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥
सूतकान्नं नवश्राद्धं मासिकान्नं तथैव च ।
ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयात्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥

ऋग्विधाने—

एकोद्दिष्टे ब्रह्मचारी प्रजपेद्द्युभिरक्तुभिः ।
पादं भुङ्क्ते ब्रह्मचारी मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥
अरिष्टैर्भिजपेत्पादं षोडशोभौ जपेद्यदि ।
पञ्चायुतं ब्रह्मचारी जले वा कल्मषं न हि ॥
तन्नो मित्रो जपेत्पादं वृषोत्सर्गे च भोजयेत् ।
शिवालये ब्रह्मचारी अयुतं नैव दुष्कृतम् ॥
अग्न ओजिष्ठ पादं च न्यूनं भुङ्क्ते जले यदा ।
अयुतं च ब्रह्मचारी तदा पापात् प्रमुच्यते ॥
अदितिः प्रजपेत्पादं सपिण्ड्यां भोजयेद्यदि ॥

अयुतं चेद्ब्रह्मचारी नरकान्मुच्यते तदा।
घर्मासमन्तान्मन्त्रं च शतवारं यदा तदा॥
व्रतलोपे ब्रह्मचारी भुक्तिकाले न किल्विषम्॥

विधानपारिजाते पाराशरः—

मासिकादिषु नाश्नीयादसमाप्तव्रतो द्विजः।
त्रिरात्रमुपवासोऽत्र प्रायश्चित्तं विधीयते॥
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति॥

इदमज्ञानविषयम्। ज्ञानपूर्वके तु स एव—

मधु मांसं च योऽश्नीयाच्छ्राद्धं सौतिकमेव वा।
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत्॥

अनृतप्रायश्चित्तमाह गर्गः—

त्रिरात्रमेकारात्रं वा ब्रह्मचार्यनृते चरेत्॥

कृच्छ्रमित्यनुषज्यते। स्त्रीसङ्गे याज्ञवल्क्य आह—

अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम्।
गर्दभं समुपालभ्य नैर्ऋतं संविशुध्यति॥

मनुरपि—

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे।
स्थालीपाकविधानेन यजते नैर्ऋतं निशि॥

शातातपस्तु—

ब्रह्मचारी तु यो गच्छेत्स्त्रियं कामेन पीडितः।
प्राजापत्यं चरेन्नित्यमब्दमेकमतन्द्रितः॥
निर्वपेच्च पुरोडाशं ब्रह्मचारी तु पर्वणि।
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरग्नावाज्यं च हापयेत्॥

मैथुनमष्टाङ्गमित्याह दक्षः—

ब्रह्मचर्यं सदा रक्षेदष्टधा वारणं पृथक्।
स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्॥
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च।

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
विपरीतं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मा प्राह प्रजापतिः ॥

नष्टं भवतीति शेषः ।

न ध्यातव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ।
एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नान्यथा ॥

शुना दष्टस्य प्रायश्चित्तमाह पराशरः—

ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्र्यहस्तप्तं पयः पिबेत् ।
गृहस्थस्तु द्विरात्रं वाप्येकाहं चाग्निहोत्रवान् ॥
नाभेरूर्ध्वन्तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
हस्ते तत्त्रिगुणं वक्त्रमस्तके च चतुर्गुणम् ॥

एतत्प्रायश्चित्तं सर्वं नैष्ठिकेन द्विगुणं कार्यमित्याह । हारीतः—

उपकुर्वंस्तु यत्कुर्यात्कामतोऽकामतोऽपि वा ।
तदेव द्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी तु नैष्ठिकः ॥

विधानपारिजाते—

यज्ञसूत्रपवित्रे च मेखलां च गुरौ वसन् ।
दण्डं च धारयेन्नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ॥
त्यक्त्वैतांश्चरतां येषां दिनमात्रं द्विजातिनाम् ।
कृच्छ्रेण तेषां शुद्धिः स्यान्नान्यथा ब्रह्मचारिणाम् ॥
प्रमादाद्वा स्वपेद्विप्रो विसर्गो रेतसो द्विजः ।
व्रती शुद्ध्यति कृच्छ्रेण त्रिरात्रोपोषणेन वा ॥
स्वेच्छया त्यजतो रेतो मैथुनं वा प्रकुर्वतः ।
प्राजापत्येन चीर्णेन जपेन च शुचिर्भवेत् ॥

मनुः—

स्वप्नेऽपि विसृजन् ब्रह्मचारी शुक्रमकामतः ।
स्नात्वार्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥

अपरादित्ये—

ब्रह्मसूत्रं विना येन सन्ध्योपास्तिर्यदा कृता ।

गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत्स्नात्वा समाहितः ॥
ब्रह्मसूत्रं विना यस्तु विण्मूत्रं कुरुते द्विजः ।
गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥
ब्रह्मसूत्रं विना यस्तु भोजनं कुरुते द्विजः ।
गायत्र्यष्टशतेनैव प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥

बृहस्पतिः—

सुरापलाण्डुलशुनस्पर्शी कामकृतो द्विजः ।
त्र्यहं पिबेत्कुशजलं गायत्रीं च जपेत्ततः ॥
पलाण्डुलशुनस्पर्शे स्नात्वा नक्तं समाचरेत् ॥

बौधायनः—,

आपोशानमकृत्वा तु यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।
भुञ्जानस्तु तदा विप्रो गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

लघुहारीतः—

विना यज्ञोपवीतेन भुङ्क्ते तु ब्राह्मणो यदि ।
स्नानं कृत्वा जपं कृत्वा उपवासेन शुद्ध्यति ॥
यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।
भूमौ निक्षिप्य तद्ग्रासः स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ॥
भक्षयित्वा तु तद्ग्रासं अहोरात्रेण शुद्ध्यति ।
अशित्वा सर्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥
मूत्रोत्सारे शकृत्सर्गे मोहाद्भुङ्क्तेऽथ वा पिबेत् ।
त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत इति शातातपोऽब्रवीत् ॥
घृतहीनं तु यो भुङ्क्ते नरस्त्वाहुतिपञ्चकम् ।
पश्चाद्धृतेन यो भुङ्क्ते सोऽपि चान्द्रायणं चरेत् ॥
एकपङ्क्त्यान्तु भुञ्जानो ब्राह्मणं तु यदा स्पृशेत् ।
तदन्नशिष्टं भुक्त्वा वै गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

षट्त्रिंशन्मते—

समुच्छिष्टे तु यो भुङ्क्ते भुङ्क्ते वा भुक्तभाजनः ।

एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपनं चरेत् ॥

आपस्तम्बः—

विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कथञ्चन ।
आचम्यैव तु शुद्धिः स्यादित्याङ्गिरसभाषितम् ॥
बालापत्या तथा रोगी गर्भिणी वृद्ध एव वा ।
तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां प्रहरद्वयम् ॥

देवलः—

मानुषास्थि वसां विष्ठामार्तवं मूत्ररेतसी ।
मज्जानं शोणितं स्पृष्ट्वा परस्य स्नानमाचरेत् ॥
तान्येव खानि संस्पृश्य प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यति ॥

तथा च शङ्खः—

रथ्याकर्दमतोयानि ष्ठीवनाद्येन वा तथा ।
नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्ट्वा सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति ॥

इति श्रीरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तानि ।

अथ त्रुटितानां मेखलादीनां प्रतिपत्तिमाह । तत्र मनुः—

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीत्वान्यानि मन्त्रवत् ॥

अन्यच्च—

यज्ञोपवीतमजिनं मौञ्जीं दण्डं च धारयेत् ।
नष्टे भ्रष्टे नवं घृत्वा नष्टं चैतज्जले क्षिपेत् ॥

विधानपारिजाते देवलः—

सावित्र्या दशकृत्वाद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षिपेत् ।
विच्छिन्नं चाप्यधोयातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे
द्वितीयकाण्डे पञ्चमी कण्डिका ।

अथोपनयनप्रयोगः। तत्र पूर्वेद्युस्तद्दिने वा पूर्वाह्णे ज्योतिर्विदुक्ते शुभे काले देशकालौ स्मृत्वा "अस्य कुमारस्य द्विजत्वसिद्ध्या वेदाद्ध्ययनाधिकारार्थं च उपनयनमहं करिष्ये, तदङ्गभूतं गणपतिपूजनपूर्वकं स्वस्तिपुण्याहवाचनं अविघ्नपूजनं मण्डपस्थापनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धञ्च करिष्ये"। पूर्ववत्सर्वं सम्पाद्य अथापरेद्युः कृतनित्यक्रियः मण्डपे देशकालौ स्मृत्वा "स्वस्योपनेतृत्वाधिकारसिद्धये प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन गवा तन्मूल्येन द्रव्येण वा कृच्छ्रत्रयं प्रायश्चित्तमहं करिष्ये" पुनरपि देशकालौ स्मृत्वा "स्वस्योपनेतृत्वाधिकारसिद्धये द्वादशसहस्रं गायत्रीजपमहं करिष्ये"। कुमारेणापि देशकालौ स्मृत्वा "कामचारकामवादकामभक्षणादिदोषापनोदार्थं प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन द्रव्येण गवा वा कृच्छ्रत्रयं प्रायश्चित्तमहमाचरिष्ये"। चूडाकरणसहोपनयनपक्षे तु उपनेता पूर्वदिने गणेशपूजनादिनान्दीश्राद्धान्तं कृत्वा परदिनेऽतिक्रान्तं चौलं कृत्वा तत उपनयनाङ्गं वपनं कुर्यात। अत्र केचिच्चूडाकरणकर्माङ्गवपने कृते सति उपनयनाङ्गवपनं न कर्त्तव्यमिति मन्यन्ते, तदसत्। "प्रतिप्रधानं गुणावृत्ति"रिति न्यायात्। गुणत्वं च तत्संस्कारप्रधानस्याङ्गम्। चूडाकर्मणि चूडाकर्मप्रधानं वपनं तदङ्गम्। उपनयने उपनयनं प्रधानं वपनं तदङ्गमिति। तथा च संस्कारकौस्तुभप्रयोगोऽपि यथा (उपनयनात्पूर्वदिन कृत्यं कृत्वा परदिनेऽतिक्रान्तचौलं कृत्वा प्रागिव जातचौलं त्वभ्यङ्गस्नानेन स्नापयित्वा मात्रा सह भोजयेत्, तदा ब्रह्मचारिभ्योऽन्नदानमाचारात्कार्यम्। ततो देशकालौ सङ्कीर्त्य "अस्य कुमारस्य द्विजत्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गायत्र्युपदेशङ्कर्त्तुं तत्प्राच्याङ्गभूतं वापनादि करिष्ये" इति सङ्कल्प्य वपनं कारयेत। मुख्यशिखाधिकशिखानां चौले धृतानामत्र वापनम्। ततः स्नापितमहताम्बरं बद्धशिखं मङ्गलतिलकं बटुं कुर्युरिति।) ततो ब्राह्मणत्रयभोजनम्। तत्पङ्क्तौ मुण्डितशिरसं बटुं मात्रा सह भोजयेत्। बहिःशालायां पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्नेः स्थापनम्। ततः पुष्पमालादिभिरलङ्कृतं बटुं शुभे मुहूर्ते आचार्यपुरुषाः

आचार्यसमीपमानयन्ति । ततो वैकल्पिकावधारणम् । "मेखलाबन्धनम् । ऐणेयमजिनम् । दण्डः पालाशः । पूर्वेण ब्रह्मणो गमनम् । उत्तरेण पात्रासादनम् । त्रीणि पवित्रच्छेदनानि । द्वे पवित्रे । मृण्मयी आज्यस्थाली । पालाश्यः समिधः । आसीनाय गायत्रीप्रदानम् । एषात इति समिदाधानम् । मातृपूर्वकं अपरिमिताश्च भिक्षणीयाः । न वाग्यतोऽहःशेषं तिष्ठेदिति पक्षः" । तत आचार्यो बटुमग्नेः पश्चादवस्थाप्य "ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहि" इति वदति । "ब्रह्मचर्यमागा" मिति ब्रह्मचारी ब्रूयादिति । ततो "ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूही"त्याचार्यः । "ब्रह्मचार्यसानी"ति ब्रह्मचारी ब्रूयात् । अथैनं कुमारं आचार्यो वासः परिधापयति । "येनेन्द्रायेति मन्त्रस्य अङ्गिरा ऋषिः बृहतीच्छन्दः बृहस्पतिर्देवता वस्त्रपरिधाने विनियोगः । ॐ येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतम् । तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसे" इत्यनेन मन्त्रेण । आचार्यस्य मन्त्रपाठः । "इयन्दुरुक्तमिति मन्त्रस्य वामदेव ऋषिः त्रिष्टुच्छन्दः मेखलादेवता मेखलाबन्धने विनियोगः । ॐ इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती म आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेय"मिति मन्त्रेण मेखलाबन्धनम् । आचार्यस्य मन्त्रपाठः । "यज्ञोपवीतमिति मन्त्रस्य परमेष्ठीऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं उपवीतधारणे विनियोगः । यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेज" इति मन्त्रेण यज्ञोपवीतधारणम् । बटोर्मन्त्रपाठः । द्विराचम्य "मित्रस्येतिमन्त्रस्य परमेष्ठी ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता अजिनधारणे विनियोगः । मित्रस्य चक्षुर्द्धरुणं बलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरँ᳭समिद्धम् । अनाहनस्यं वसनं जरिष्णुः परीदं वाज्यजिनं दधेह"मिति मन्त्रेण ऐणेयकृष्णाजिनधारणम् । बटोर्मन्त्रपाठः । "यो मे दण्ड इति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः दण्डो

देवता दण्डग्रहणे विनियोगः। ॐ यो मे दण्डः परापतद्वैहाय-सोऽधिभूम्याम्। तमहं पुनरादद आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाये"—ति मन्त्रेण दण्डं प्रतिगृह्णाति। बटोर्मन्त्रपाठः। अथाचार्यः स्वकीयमञ्ज-लिं जलेन पूरयित्वा तेनाञ्जलिस्थेन जलेन माणवकस्याञ्जलिं पूरयति। "आपो हि ष्ठेति तृचस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः गायत्रीच्छन्दः आपो दे-वता उदकासेके विनियोगः। "आपो हि ष्ठा"दित्रिभिर्मन्त्रैः। आचा-र्यस्यैव मन्त्रपाठः। तत आचार्यो माणवकं प्रेषयति। "सूर्यमुदीक्षस्व" इति प्रैषं ददाति। प्रैषितो माणवकः सूर्यमुदीक्षते। "तच्चक्षुरि"ति म-न्त्रेण। बटोर्मन्त्रपाठः। तत आचार्यो माणवकस्य दक्षिणस्कन्धोपरि हस्तं नीत्वा हृदयमालभते। "मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तम-नु चित्तन्ते अस्तु। मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नि-युनक्तु मह्यम्" इत्यनेन मन्त्रेण। आचार्यस्यैव मन्त्रपाठः। कुमारस्य दक्षिणहस्तं गृहीत्वा। "को नामासी"त्याचार्य आह। "अमुकशर्माहं भो३" इति बटुर्वदति। पुनराचार्यः पृच्छति। "कस्य ब्रह्मचार्य-सी"ति। "भवत" इति बटुः। अथाचार्यः पठति "इन्द्रस्य ब्रह्म-चार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवामुकशर्मन्"। अथैनं कुमारं आचार्यः "एनं भूतेभ्यः परिददाति। ॐ प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि द्या-वापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्यै" इत्यनेन मन्त्रेण। अथ बटुः अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य आचार्यस्योत्तरत उपविशति। दक्षिणत इति गर्गम-तम्। ततो देवताभिध्यानम्। तत्र "प्रजापतिं, इन्द्रं, अग्निं, सोमं, अग्निं, वायुं, सूर्यं, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् देवान् मरुतः स्वर्क्कान्, वरुणं, प्रजापतिं, अग्निं स्विष्टकृतं, आज्येनाहं यक्ष्ये"। ततो ब्रह्मोपवेशनादि पर्युक्षणान्तं कृत्वा ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आचार्यः "ॐ प्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजा-पतये। ॐ इन्द्राय स्वाहा। इदं मिन्द्राय०। ॐ अग्नये स्वाहा।

इदमग्नये० । ॐ सोमाय स्वाहा । इदं सोमाय० । ॐ भूः स्वाहा । इदमग्नये० । ॐभुवः स्वाहा । इदं वायवे० । ॐ स्वः स्वाहा । इदं सूर्याय० । ॐ त्वन्नो ऽअग्ने० । इदमग्नीवरुणाभ्यां० । ॐ स त्वन्नो ऽअग्ने० । इदमग्नीवरुणाभ्यां० । ॐ अयाश्चाग्ने० । इदमग्नये० । ॐ ये ते शतं० । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च० । ॐउदुत्तमं० । इदं वरुणाय० । ॐप्रजापतये० । इदं प्र० । ॐअग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते०" । ततः संस्रवप्राशनम् । अथैनं ब्रह्मचारिणमाचार्यः संशास्ति । 'ब्रह्मचार्यसी"-त्याचार्यो वदति । "असानी"त्याह कुमारः । "अपोऽशाने"त्याचार्यः । "अश्नानी"ति कुमारः । "कर्म कुरु"इत्याचार्यः । "करवाणी"ति कुमारः । "मा दिवा सुषुप्थाः" इत्याचार्यः । "न स्वपानि" इति कुमारः । "वाचं यच्छ" इत्याचार्यः । "यच्छानी"ति कुमारः । "समिधमाधेहि" इत्याचार्यः । "आदधानीति" कुमारः । "अपोशान" इत्याचार्यः । "अश्नानी"ति कुमारः । अथास्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीमन्वाह आचार्यः। कथम्भूताय ब्रह्मचारिणे अग्नेरुत्तरतो व्यवस्थिताय प्रत्यङ्मुखायोपविष्टाय पादोपग्रहणपूर्वकमुपसन्नाय आचार्यं समीक्षमाणाय स्वयमपि समीक्षिताय सावित्रीं ब्रूयादाचार्यः । यथा तत्रादौ तण्डुलपूरितपात्रे गणपतिकुलदेवतापूर्वकगायत्र्यक्षराणि लिखेत् । पञ्चोपचारैः षोडशोपचारैर्वा पूजयेत् । ततः प्रणवव्याहृतिपूर्वं प्रथमं पादं पादमध्यापयेत् । द्वितीयेनार्द्धम् । तृतीयेन सर्वाङ्गायत्रीम् । आचार्यकुमारयोः सह पठनम् । ततो ब्रह्मचारी समिदाधानं करोति । तत्र पूर्वमग्नेः सन्धुक्षणम् । पञ्चभिर्मन्त्रैरिन्धनप्रक्षेपणम् । एकमिन्धनं हस्ते गृहीत्वा । ॐ"अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु" इत्यनेन मन्त्रेण हस्तस्थमिन्धनं अग्नौ क्षिपेत् । इति प्रथमम् । "यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि" द्वितीयम । "एवं माᳪसुश्रवः सौश्रवसं कुरु" तृतीयम् । "यथात्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि" चतुर्थम् । "एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम्" इति पञ्चमम् । ततो दक्षिणहस्तेनोदकं गृहीत्वा प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्य एकां समिधं

कर्णे धृत्वा मन्त्रमुच्चारयेत् । "ॐ अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे । यथात्वमग्ने समिधा समिद्ध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्च्चस्यन्नादो भूयासꣳस्वाहा" । इत्यनेन मन्त्रेण कर्णस्थां समिधं अग्नौ प्रक्षिपेत् । अनेनैव मन्त्रेण द्वितीयां तथा तृतीयाम् । "एषा ते अग्ने समि"दनेन मन्त्रेण वा समिदाधानम् । मन्त्रसमुच्चयो वा । तत उपविश्य पूर्ववत्समूहनं कृत्वा पर्युक्ष्य "अग्ने सुश्रव" इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः समिन्द्धनत्रयं पञ्च वाग्नौ क्षिपेत् । पुनः प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्षणं कृत्वा, ततस्तूष्णीं पाणी प्रतप्य "तनूपा अग्ने" इत्यादिभिर्वक्ष्यमाणैः सप्तभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मुखविमार्जनम् । "ॐ तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि ॥ १ ॥ आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि ॥ २ ॥ वर्च्चोदा अग्नेऽसि वर्च्चो मे देहि ॥ ३ ॥ अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्मऽआपृण ॥ ४ ॥ मेधाम्मे देवः सविता आदधातु ॥ ५ ॥ मेधान्देवी सरस्वती आदधातु ॥ ६ ॥ मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ ७ ॥" ततोऽङ्गानि स्पृष्ट्वा जपेत् । "अङ्गानि च म ऽआप्यायन्ताम्" इति मन्त्रेण सर्वाङ्गान्यालभेत् । "वाक्च म ऽआप्यायतां" इति मुखं स्पृशेत् । "प्राणश्च म ऽआप्यायतां" इति नासिकां स्पृशेत् । "चक्षुश्च म ऽआप्यायता"मिति चक्षुषोः स्पर्शनं सकृत् । "श्रोत्रं च म ऽआप्यायता"मिति दक्षिणं श्रोत्रं स्पृशेत् । अनेनैव वामम् । "यशो बलं च म ऽआप्यायता"मिति मन्त्रपाठमात्रम् । ततो भस्मना ललाटे तिलकं कुर्यात् "त्र्यायुषं जमदग्ने"रिति मन्त्रेण । "कश्यपस्य त्र्यायुष"मिति ग्रीवायाम् । "यद्देवेषु त्र्यायुष"मिति दक्षिणेंऽसे । "तन्नो ऽअस्तु त्र्यायुष"मिति हृदये । अथाभिवादनम् । तत्रैवं प्रयोगः–"काश्यपसगोत्रः काश्यपावत्सारनैध्रुवेति त्रिप्रवरः अमुकशर्माहं भो वैश्वानर ! अभिवादयामि" । 'एवं पुनः गोत्रादिकमुच्चार्य "भो वरुण ! अभिवादयामि" । तथैवाचार्यं गुरुं च । ततः पित्राद्यभिवादने विधिः । नीचोत्तानेन वा दक्षिणपाणिना दक्षिणपादं

गृहीत्वा, तादृशवामेन वामं, शिरः पादयोर्निदध्यात् । "आयुष्मान् भव सौम्य यज्ञदत्त शर्म३न्" इति प्रत्यभिवादनं पिता कुर्यात् । अथ भिक्षाचर्यचरणम् । ततो ब्रह्मचारी दण्डं गृहीत्वा "तत्सवितु"रित्यादित्यमुपस्थाय अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य हस्ताभ्यां भिक्षापात्रं धृत्वा प्रथमं मातरं भिक्षेत । "ॐ भवति ! भिक्षां देहि । ततो माता पात्रान्तरेण भिक्षां ददाति । दत्तायां भिक्षायां "ॐ स्वस्ती"ति ब्रूयात् । त्रिषट् द्वादश अपरिमिता वा भिक्षा भिक्षेत । तां भिक्षामाचार्याय निवेदयेत् । "भैक्ष्यं भुङ्क्ष्वे"त्याचार्यानुज्ञातो भिक्षां स्वीकुर्यात् । अत्र मध्याह्नसन्ध्यां कुर्यात । ततो भोजनं कुर्यात् । इतः प्रभृति सूर्यास्तपर्यन्तं मौनेन तिष्ठेत् । ततः सायङ्काले सन्ध्यावन्दनपूर्वमग्निपरिचरणं पाणिनाग्निं परिसमूहनादि अभिवादनान्तं पूर्ववत् कुर्यात । ततो वाग्विसर्गः । उपनयनाग्निस्त्रिरात्रं धार्यः । "त्र्यह"मित्यापस्तम्बः । "यावद्धुतमाग्निरक्षण"मिति गर्गपद्धतौ । अथ ब्रह्मचारिनियमाः । अधः शयनम् । अक्षारालवणाशनम् । दण्डधारणं कर्त्तव्यम् । अरण्यात् स्वयं समिधमाहृत्य । सायं प्रातर्मध्याह्ने सन्ध्योपासनं कृत्वा । परिसमूहनानि यथोक्तं अग्निपरिचरणम् । गुरुशुश्रूषां च कुर्यात् । सायं प्रातर्भिक्षाशनम् । मधु मांसाशनं न कर्तव्यम् । नद्यादौ शिरसा न मज्जेत् । दण्डवत्सर्वाङ्गमवगाहयेत् । उद्धृतोदकेन वा स्नानं कुर्यात् । आसनस्योपरि मसूरिकाद्युपधानं कृत्वा नोपविशेत् । स्त्रीणां मध्ये न क्रीडेत् । अनृतं न वदेत् । अदत्तं न गृह्णीयात् । स्मृत्यन्तरोक्ताश्च वक्ष्यमाणा नियमा अनुष्ठेयाः । यस्य कर्मणो यः काल उक्तस्तदतिक्रमे अनादिष्टप्रायश्चित्तं कृत्वा कर्तव्यम । तच्च पूर्वमेवोक्तम् ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ उपनयनप्रयोगः ।

अथपुनरुपनयने निमित्तानि । गदाधरभाष्ये । तत्र मनुः—

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥

विष्णुरपि-"विड्वराहग्रामकुक्कुटगोमांसभक्षणेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनःसंस्कारं कुर्यात्"। शातातपस्तु—

लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डु च तथा शुनाम्।
उष्ट्रमानुषकेभाश्व रासभक्षीरभोजनात्॥
उपानयं पुनः कुर्यात्तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः॥ इति।

पैठीनसिरपि—"अप्युष्ट्रीमानुषीक्षीरपाने तप्तकृच्छ्रः पुनरुपनयनम्"। यमोऽपि—

भूसुरो मधुपानेन कृते गोभक्षणेऽपि वा।
तप्तकृच्छ्रपरिक्लिष्टो मौञ्जीहोमेन शुद्ध्यति॥

गौतमोऽपि-"अमत्या मद्यपाने तप्तकृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारो मूत्रपुरीषकुणपरेतसां प्राशनं चे"ति। बौधायनोऽपि-"अमत्या सुरापाने कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयन"मिति। विधानपरिजाते-

चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक्चान्द्रायणं चरेत्।
बुद्धिपूर्वन्तु कृच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमर्हति॥

वसिष्ठोऽपि-"एतदेव चाण्डालपतितान्नभोजनेषु ततः पुनरुपनयन"मिति। यस्तु देशान्तरगतश्चिरकालाश्रूयमाणसद्भावः पुत्रादिना कृतप्रेतकार्यो यदि जीवन्समागच्छेत्तस्य पुनरुपनयनविधिरुक्तः, विधानपारिजाते सङ्ग्रहे—

जीवन्यदि समागच्छेद्घृतकुम्भे निमज्ज्य च।
उद्धृत्य स्थापयित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेत्॥

स्मृतिचन्द्रिकायां बौधायनस्तु—

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्राँस्तथा प्रत्यन्तवासिनः।
अङ्गवङ्गकलिङ्गाँश्च गत्वा संस्कारमर्हति॥

प्रत्यन्तोऽन्त्यदेशः।

हिमवत्काशिकां विन्ध्यं पारं पद्मस्य पश्चिमम्।
तीर्थयात्रां विना गच्छेत्पुनः संस्कारमर्हति॥

आदित्यपुराणेऽपि—

सौराष्ट्रसिन्धुसौवीरानावन्त्यं दक्षिणापथम्।

एतान्देशान्द्विजो गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

एतच्च तीर्थयात्रां विना गमने द्रष्टव्यम् । तथा च तत्रैव—

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।
तीर्थयात्रां विना गच्छन्पुनः संस्कारमर्हति ॥

त्रिस्थलीसेतौ—

कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात् ।
गण्डकीबाहुतरणात्पुनः संस्कारमर्हति ॥

विधानपरिजाते पराशरः—

विण्मूत्रभक्षी शुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।
पञ्चगव्यं च कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥

प्राजापत्याचरणं पञ्चगव्यस्नानं पञ्चगव्यप्राशनं च पुनः संस्कारात्पूर्वमेव कार्यम् । "प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्या"दिति विष्णुस्मृतेः । तत्र विशेषमाह विधानपारिजाते कश्यपः-"चीर्णप्रायश्चित्तः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र ग्रामपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन्देशेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक्प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कारमर्हती"ति । हारीतः—

रासभं महिषं मेषं बलीवर्दं क्रमेलकम् ।
आरुह्य ब्राह्मणो मोहात्पुनः संस्कारमर्हति ॥

दैवज्ञवल्लभः--

प्रदोषे निश्यनध्याये मन्दे कृष्णे गलग्रहे ।
मधुं विना चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

गदाधरभाष्ये हेमाद्रिः--

प्रेतशय्याप्रतिग्राही पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

अपरार्कादिसर्वग्रन्थेषु पित्रादिव्यतिरेकेण ब्रह्मचारिणः प्रेतकर्मकरणे पुनरुपनयनमुक्तम् । गदाधरभाष्येऽप्येवमेव । वीरमित्रोदये हारीतः--

शिखां छिन्दन्ति ये मोहाद्द्वेषादज्ञानतोऽपि वा ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥

विशेषमाह वीरमित्रोदये पराशरः--

अजिनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च।
निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारमर्हति॥

अजिनादि वपनस्याप्युपलक्षणम्। तदाह विष्णुः-"**सर्वेष्वेतेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्**"। वपनमेखलादण्डभैक्षचर्याव्रतानि पुनः संस्कारकर्मणि वर्जनीयानि। व्रतानि सौम्यप्राजापत्यादीनि महानाम्न्यादीनि वा।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ पुनरुपनयननिमित्तानि॥

अथ पुनरुपनयनविधिः। तत्र पदार्थक्रमः। श्राद्धम्। वपनम्। विप्रभोजनम्। बटोरपि। अग्निस्थापनम्। अलङ्कृतस्यानयनम्। पश्चादग्नेरवस्थापनम्। ततो ब्रह्मासनादि बर्हिस्तरणान्तं कर्म। ततो "**ब्रह्मचर्यमागा**"मिति वाचनम्। "**ब्रह्मचार्यसानी**"ति च। वासः परिधापयति। मेखलाबन्धनम्। बटोर्मन्त्रपाठः। मन्त्रेण यज्ञोपवीतपरिधानम्। तत आचमनम्। उत्तरीयधारणं मन्त्रेण। दण्डप्रतिग्रहः। दीक्षाबद्धा। अञ्जलिनाऽञ्जलिपूरणमद्भिः। प्रैषपूर्वकं सूर्यावेक्षणम्। हृदयालम्भनम्। दक्षिणहस्तग्रहणादि भूतेभ्यः परिदानान्तम्। ततो हस्तविसर्गः। ततः प्रदक्षिणं परिक्रम्योपवेशनम्। तत आचार्यस्योपयमनादानादि पर्युक्षणान्तम्। आचार्यस्यान्वारम्भो माणवककर्तृकः। तत आघारावाज्यभागौ चतुर्दशाहुतयः। संस्रवप्राशनादि दक्षिणादानान्तम्। ततो ब्रह्मचारिशासनं "**ब्रह्मचार्यसी**"त्यादि पूर्ववत्। ततो ब्राह्मणभोजनम्। **इति पुनरुपनयनविधिः**॥

अथ सावित्रव्रतादेशः। गदाधरभाष्ये—तत्र उपलेपनादि बर्हिस्तरणान्तम्। ततः कुमारं उत्थाय हस्तेनोदकं गृहीत्वाऽग्निमुखो भूत्वा "**ॐ अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि सावित्रं सद्यस्कालं तच्छकेयं तन्मे राध्यता**"मिति व्रतग्रहणं करोति। ततो ब्रह्मचारिण उपवेशनम्। ब्रह्मचारिण आचार्यस्यान्वारम्भः सर्वास्वाहुतिषु। तत उपयमनादानादि

आज्यभागान्तम् । ततो वेदाहुतयः षोडश । प्रतिवेदं चतस्रश्चतस्रः । एवं षोडश । ततः "प्रजापतये देवेभ्य" इत्याद्याः सप्त । ततो महाव्याहृत्यादि स्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दश । आज्यभागाद्या एताः सप्तत्रिंशदाहुतयो व्रतानामादेशे विसर्गे च होतव्याः । ततः संस्रवप्राशनादि ब्रह्मणे दक्षिणादानान्तम् । तत "अथास्मै सावित्रीमन्वाहे"त्यादि यथोक्तं सावित्रीप्रदानम् । ततो माणवकस्य "तत्सवितु"रित्यनेन मन्त्रेण सन्ध्योपासनम् । सन्ध्योपासनान्ते "तत्सवितु"रित्यनेनैवाग्निपरिचरणम् । तदन्ते गोत्रनामग्रहणपूर्वकं सर्वेषामभिवादनम् । ततो भिक्षानिवेदनम् । "भिक्षां भोः" इत्येव । आचार्यस्तु "भिक्षां भोः" इत्येव भिक्षां स्वीकुर्यात् । ततो ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा स्वासने उपविशेत् । ततो बर्हिर्होमादि ब्राह्मणभोजनान्तम् । अथानन्तरं सावित्रीव्रतवत्सन्ध्योपासनाग्निपरिचरणानुष्ठानम् । तत उपलेपनादि बर्हिस्तरणान्तम् । तत उत्थाय हस्तेनोदकं गृहीत्वाऽग्निमुखो भूत्वा "ॐ अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं सावित्रं सद्यस्कालं तदशकं तन्मेऽराधी"ति मन्त्रेण सावित्रव्रतोत्सर्गं करोति । तत उपयमनकुशादानादि पर्युक्षणान्तम् । अन्वारम्भः आघारावाज्यभागौ वेदाहुतयः षोडश प्रजापतये इत्याद्याः सप्त महाव्याहृत्यादि स्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दश । एवं सप्तत्रिंशदाहुतयः । ततः प्राशनादिभोजनान्तं पूर्ववत् । सावित्रव्रतादेशे ब्रह्मणे दक्षिणान्ते सावित्र्या सन्ध्यावन्दनम् । अग्निपरिचरणं च । यदनुष्ठितं व्रतोत्सर्गे तदभावः । ततः "अप्स्वन्त"रिति दण्डस्याप्सु प्रक्षेपः । "वातो वा"इति मेखलाया अप्सु प्रक्षेपः । "वातरꣳहा भवे"ति यज्ञोपवीतस्याप्सु प्रक्षेपनम् । "नमो वरुणाये"ति कुमारस्य दधिघृतशर्कराणां प्रत्येकं प्राशनम् । इति सावित्रव्रतोत्सर्गः ॥

अथाग्नेयव्रतम् । तत्रोपलेपनादि बर्हिस्तरणान्तम् । ततो ब्रह्मचारिणो मेखलाबन्धनं यज्ञोपवीतधारणं दण्डसमर्पणं ग्रहणं च । मेखलादिषु पूर्वोक्ता एव मन्त्राः । ततो व्रतग्रहणं पूर्ववत् । "ॐ अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि आग्नेयं सांवत्सरिकं तच्छकेयं तन्मे राध्यता"मिति । "आग्नेयं यथाकालं तच्छकेयं तन्मे राध्यता"मितीदानीं प्रयोगं

कुर्वन्ति। ततः स्वस्थाने उपवेशनम्। आचार्यान्वारम्भः। तत उपयमनकुशादानादि पर्युक्षणान्तम्। आघाराद्याः स्विष्टकृदन्ताः सप्तत्रिंशदाहुतयोऽत्रापि होतव्याः। ततः प्राशनादि ब्राह्मणभोजनान्तम्। ततः स्मृत्युक्तं माध्याह्निकं सन्ध्योपासनम्। ततोऽग्नेः पश्चादुपविश्य "पाणिनाऽग्निं परिसमूहती"त्यादि आयुष्यकरणान्तं यथोक्तम्। तत्र विशेषः गात्रालम्भने कर्कमतेऽध्याहारः। "अङ्गानि च म ऽआप्यायन्ता"मिति गर्गपद्धतौ। त्र्यायुषकरणान्ते "शिवो नामे"ति जपः। यदि बटुर्मेधाकामः स्यात्तदा "सदसस्पति"मित्यृचा मेधां याचते। श्रीकामश्चे"दिमम्म" इति श्रेयो याचते। ततो मेखलास्थानप्रवरान्दक्षिणोपचारेण स्पृष्ट्वा "ऽमुकसगोत्रोऽमुकशर्माहं भो वैश्वानर! अभिवादयामि"। एवं वरुणाचार्यवृद्धानामभिवादनम्। ततो भिक्षाचर्यचरणम्। गुरुनिवेदनम्। अनुज्ञातो भिक्षां स्वीकृत्य मातृहस्ते समर्पयति। ततो बर्हिर्होमादि ब्राह्मणभोजनान्तम्। ततः सन्ध्याकाले अञ्जलिप्रक्षेपान्ते सूर्योपस्थानं वारुणीभिर्ऋग्भिः "इमं मे वरुणे"त्यादिभिः। "सꣳसृजे"त्यादि मन्त्रः प्रातः। "उद्वय"मित्यादिभिर्मध्याह्ने। इति शाखान्तरविषयम्। कातीयानान्तु "उद्वय"मित्यादि सन्ध्यात्रये। ततो दण्डं गृहीत्वाऽग्निपरिचरणम्। मध्याह्ने सायाह्ने च सन्ध्योपासनान्ते प्रतिदिनमग्निपरिचरणम्। एके प्रातःकालेऽप्यग्निपरिचरणमिच्छन्ति। अग्निपरिचरणान्ते वाग्विसर्गः। पूर्वोक्ता एव ब्रह्मचारिधर्मा ज्ञेयाः। सन्ध्योपासनादीनि स्वस्वकालेन कर्तव्यानि। तेषां कालातिक्रमे कर्मणां भ्रेषे प्रायश्चित्तमुच्यते। परिसमूहनादि भूसंस्कारं कृत्वा"ऽन्वग्नि"रिति मन्त्रेणाग्नेराहरणम्। "पृष्टो दिवी"ति स्थापनम्। "ताꣳसवितुस्तत्सवितुर्विश्वानि देवे" त्यादिभिः सावित्रमन्त्रैस्त्रिभिः प्रज्वालनम्। नात्र ब्रह्मोपवेशनादि

हुतिवदाज्यं संस्कृत्यानादिष्टं कार्यम्। अथाग्नेयव्रतस्थितो ब्रह्मचारी "समिधाग्निन्दुवस्यते"त्येवमादि आग्नेयवेदविभागं संवत्सरपर्यन्तं पठित्वा व्रतमुत्सृजति। ततः संवत्सरे परिपूर्णे आग्नेयव्रतविसर्गः। तत्र परिसमूहनादि ब्राह्मणभोजनान्तमाग्नेयव्रतादेशवद्भवति। एतावान्विशेषः।

यस्मिन्काले आग्नेयव्रतग्रहणं कृतं तस्मिन्काले सन्ध्यावन्दनम् । अग्निप॰रिचरणम् । आग्नेयव्रतविसर्गः । "अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं सांवत्सरिकं तदशकं तन्मेऽराधी"ति मन्त्रेण । ततोऽनन्तरमामिक्षानिवृत्तिः । दण्डादीनामप्सु प्रक्षेपः । व्रतादौ ग्रहणं येषाम् । इति आग्नेयविसर्गः ॥

अथ शुक्रियव्रतादेशः । तत्र उपलेपनादि बर्हिस्तरणान्तं कृत्वा मेखलायज्ञोपवीतदण्डानां धारणपूर्वकं व्रतग्रहणम् । "अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि शुक्रियं सांवत्सरिकं तच्छकेय"मिति शेषः । ततः उप॰यमनादि ब्राह्मणभोजनान्तमाग्नेयव्रतादेशवत् । शुक्रियव्रते स्थित "ऋचं वाच"मित्यादि शुक्रियेनेदं विभागं पठति । संवत्सरं यावत् । उत्तमेऽहनि अपराह्णे कालान्ते निशामुखे त्रिगुणेन पटेन एकस्यां दिशि बद्धेन नाभिमात्रं यावन्माणकस्य प्रच्छादनम् । मूर्धानमारभ्य ग्रन्थेः शिरस उपरि करणम् । ततः सावित्र्या वेदाशिरसा "हिरण्मयेन पात्रेणे"ति मन्त्रेणैवावगुण्ठनम । एवं प्रच्छादितो ब्रह्मचारी सूर्योदयं यावत्तिष्ठति । रात्रौ ग्रामे वा गोष्ठे वा देवायतने वाधः शयनम् । रात्रौ गेहे यदि स्थितिस्तदा व्युष्टायां रात्रौ ग्रामाद्बहिर्गमनम् । ततो गुण्ठनीविसर्गः । ततो॰ "ऽदृश्रमस्योदुत्यञ्चित्रन्देवाना"मित्यादिनामुदितेऽर्के जपः । ततो व्रत॰स्थाने माणवकमानीय शुक्रियव्रतस्य विसर्गः । तत्र परिसमूहनादि स्तर॰णान्तम् । ततः प्राकृतं सन्ध्योपासनम् । अग्निस्वीकरणम् । ततोऽ"ग्ने व्रत॰ मचारिषं शुक्रियं सांवत्सरिकन्तद॰धी"ति मन्त्रेणोत्सर्गः । तत उपयमनादानादि ब्राह्मणभोजनान्ते । ततस्ताम्रपात्रे उदकप्रक्षेपः । "द्यौः शान्ति"रिति शान्तिकरम् । शान्तिपात्रं अवगुण्ठनीवस्त्रं च गुरवे दद्यात् । ततो"ऽप्स्वन्तरमृत"मित्यादिभिः पूर्ववत्प्रत्यृचं दण्डमेखलायज्ञो॰पवीतदण्डानां अप्सु प्रक्षेपः । दधिघृतशर्कराणां "नमो वरुणाये"ति प्रति॰मन्त्रं प्राशनम । ततो वपनम् । व्रतग्रहणस्यादौ सर्वत्र शुक्रियादिषु मेख॰लायज्ञोपवीतदण्डानां धारणम् ॥

अथौपनिषद्व्रतम् । उपलेपनादि बर्हिस्तरणान्तम् । ततोऽ"ग्ने व्र॰ औपनिषदं सांवत्सरिकं तच्छकेयं तन्मे राध्यता"मिति व्रतग्र॰

हणम्। तत उपयमनादानादि ब्राह्मणभोजनान्तम्। औपनिषदे व्रते स्थितो "द्वयाह प्राजापत्या" इत्याद्यौपनिषदवेदविभागं संवत्सरं यावत्पठति। तदुत्तमेऽहनि निशामुखे अवगुण्ठनीवस्त्रेण प्रच्छादनादि। उदिते "अदृश्रमस्योदुत्तमं चित्रन्देवाना"मिति जपान्तं शुक्रियवत्। ततो व्रतस्थाने माणवकमानीय व्रतविसर्गः। तत्र परिसमूहनादि बर्हिस्तरणान्तं कृत्वा पूर्ववत्सन्ध्योपासनमग्निपरिचरणं च। ततो "ऽग्ने व्रत०मचारिषमौपनिषदं सांवत्सरिकं तद०धी"ति व्रतविसर्गः। तत उपयमनादानादि ब्राह्मणभोजनान्तम्। ताम्रे उदकप्रक्षेपः। "द्यौः शान्ति"रिति शान्तिकरणम्। भाजनवस्त्रयोराचार्याय दानम्। दण्डादीनामप्सु प्रक्षेपः। दध्यादीनां प्राशनम्। इति औपनिषदं व्रतम्॥

अथ शौक्रभव्रतादेशः। तत्र परिसमूहनादि ब्राह्मणभोजनान्तमौपनिषदव्रतादेशवत्। व्रतग्रहणे "शौक्रभं सांवत्सरिक"मिति प्रयोगः। शौक्रभिनीनां ऋचां पाठो व्रते स्थितस्य। अत्राप्युत्तमेऽहनि निशामुखे पटेन प्रच्छादनादि उदिते जपान्तं पूर्ववत्। ततो व्रतस्थाने माणवकमानीय व्रतविसर्गः। तत्रैवं परिसमूहनादि बर्हिस्तरणान्तम्। ततः सन्ध्योपासनादि। ततो व्रतविसर्गः। "अग्ने०रिषं शौक्रभं सांवत्सरिकं तद०धी"ति मन्त्रः। तत उपयमनादानादि ब्राह्मणभोजनान्तम्। तत उदकं पात्रे कृत्वा "द्यौः शान्ति"रिति शान्तिकरणम्। पात्रवस्त्रयोर्गुरवे दानम्। दण्डादीनामप्सु प्रक्षेपः। दधिमधुशर्कराणां "नमो वरुणाये"ति प्रत्यृचं प्राशनम्। ततो वपनम्। इति शौक्रभम्॥

अथ गोदानव्रतादेशः। तत्र परिसमूहनादि ब्राह्मणभोजनान्तम्। व्रतग्रहणस्यादौ मेखलायज्ञोपवीतदण्डानां धारणम्। "गोदानं सांवत्सरिक"मिति मन्त्रे विशेषः। अस्मिन्व्रते अवगुण्ठन्यादीनामभावः। "त्रिष्ववगुण्ठनꣳ शुक्रियादिष्वि"ति सूत्रणात्। ततः संवत्सरे पूर्णे गोदानव्रतविसर्गः। तत्र परिसमूहनादि बर्हिस्तरणान्तम्। ततः सन्ध्योपासनादि। "अग्ने० रिषं गोदानं सांवत्सरिकं तद०धी"ति मन्त्रेणोत्सर्गः। उपयमनादानादि ब्राह्मणभोजनान्तम्। अस्मिन्विसर्गे दण्डमेख-

लायज्ञोपवीतानामप्सु प्रक्षेपाभावः। आचार्याय गोमिथुनदानम्। समाप्तानि व्रतानि। इति गर्गमते उपनयने पदार्थक्रमो व्रतानि च। इमानि च व्रतानि प्रक्षिप्तसूत्रे पठितानि। कर्कमतानुसारिभिरप्यनुष्ठेयानि। स्मृत्यन्तरे केषांचित् चत्वारिंशत्संस्कारे पाठात्।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ उपनयने व्रतानि।

(अथ षष्ठी कण्डिका)

वेदꣳ समाप्य स्नायाद्ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिꣳशकं द्वादशकेऽप्येके गुरुणाऽनुज्ञातो विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः षडङ्गमेके न कल्पमात्रे कामं तु याज्ञिकस्योपसंगृह्य गुरुꣳ समिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्रागग्रेषु पुरस्तात्स्थित्वाऽष्टानामुदकुम्भानां येऽप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूखो मनोहा स्खलो विरुजस्तनुदूषुरिन्द्रियहा तान्विजहामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येकस्मादपो गृहीत्वा तेनाभिषिञ्चते तेन मामभिषिञ्चामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति येन श्रियमकृणुतां येनावमृशताꣳसुराम्। येनाक्ष्यावभ्यषिञ्चतां यद्वा तदश्विना यश इत्यापोहिष्ठेति च प्रत्यृचं त्रिभिस्तूष्णीमितरैरुदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य दण्डं निधाय वासोऽन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठत उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं मा कुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवा यावभिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनिं मा कुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरु-

द्विरस्थात्साय यावभिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं मा कुर्वाविदन्मागमयेति दधि तिलान्वा प्राश्य जटालोमनखानि सꣳहृत्यौदुम्बरेण दन्तान्धावेतान्नाद्याय व्यूहध्वꣳ सोमो राजाऽयमागमत्। स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन चेत्युत्साद्य पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ मे तर्पय समानव्यानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पयेति पितरः शुन्धध्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणा निषिच्यानुलिप्य जपेत्सुचक्षाऽअहमक्षिभ्यां भूयासꣳ सुवर्चा मुखेन। सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमित्यहतं वासो धौतं वाऽश्रेणाच्छादयीत परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि। शतञ्च जीवामि शरदः पुरूची रायस्पोषमभिसंव्ययिष्य इत्यथोत्तरीयं यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती। यशो भगश्च माविदद्यशो मा प्रतिपद्यतामित्येकश्चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत। सुमनसः प्रतिगृह्णाति या आहरज्जमदग्निः श्रद्धायै मेधायै कामायेन्द्रियाय। ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन चेत्यथावबध्नीते यद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु। तेन सङ्ग्रथिताः सुमनस आबध्नामि यशो मयीत्युष्णीषेण शिरो वेष्टयते युवा सुवासा इत्यलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयादिति कर्णवेष्टकौ वृत्रस्येत्यङ्क्तेऽक्षिणी रोचिष्णुरसीत्यात्मानमादर्शे प्रेक्षते छत्रं प्रतिगृह्णाति बृहस्पतेश्छादिरसि पाप्मनो मामन्तर्धेहि तेजसो यशसो माऽन्तर्धेहीति प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पातमित्युपानहौ प्रतिमुञ्चते विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वत इति वैणवं दण्डमादत्ते दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मन्त्रः॥ ६॥

"वेदᳪ समाप्य स्नाया"दिति सूत्रम् । वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकं यथोक्तविधिना समाप्य स्नायात् । स्नानशब्देन समावर्तनसंस्कार उच्यते । अत्र समाप्य इत्यनेनैव सूत्रेण वेदारम्भः सूचितः । न ह्यारम्भं विना समाप्तिर्दृश्यते । अतो वेदारम्भः कार्यः । अथ ब्रह्मचर्यकालावधिमाह "ब्रह्मचर्यं वाष्टाचत्वारिᳪशक"मिति सूत्रम् । अथ वा ब्रह्मचर्यव्रतं अष्टाचत्वारिंशकं अष्टाचत्वारिंशद्वर्षं निर्वर्त्य समाप्य अवसानं प्राप्य गुरुणाऽनुज्ञातः स्नायादिति सम्बन्धः । वेदान् वेदौ वेदं वा प्रतिवेदं द्वादशाब्दानीति न्यायेनाष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्यं भवति । यदा त्रीन् तदा षट्त्रिंशत् । यदा द्वौ तदा चतुर्विंशतिः । यदा त्वेकं तदा द्वादशेति व्याख्येयम् । न तु वेदं वेदं प्रतीति कमनीयम् । तथा प्रत्येकस्मिन् वेदेऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणीति न्यायेन चतुर्षु वेदेषु द्विनवत्युत्तरं शतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमापद्येत तच्चासम्भवमिति , शतायुष्ट्वविरोधात् । अत एव देवलः-"अतः परमष्टाचत्वारिंशद्वार्षिकीं वेदचर्यामधितिष्ठेत्तदशक्तश्चेच्छट्त्रिंशद्वार्षिकीं चतुर्विंशद्वार्षिकीं द्वादशवार्षिकीं वेति" । अशक्तश्चतुर्वेदाध्ययनाशक्तः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । यमोऽपि —

वसेद्द्वादश वर्षाणि चतुर्विंशतिमेव वा ।
षट्त्रिंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतं चरेत् ॥ इति ।

गुरुगृहे वसेदित्यर्थः । "द्वादशेकेऽप्येके"इति सूत्रम् । एके आचार्याः द्वादशवार्षिकव्रतं समाप्य स्नानमिच्छन्ति । "गुरुणानुज्ञात" इति सूत्रम् । गुर्वनुज्ञा च समावर्तनकर्माङ्गं न तु स्नानकालानन्तरमेतत् । तत्र वेदशब्देन किमुच्यत इत्याह "विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेद"इति सूत्रम् । विधीयत इति विधिः । "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत । अग्निहोत्रं जुहुया"दित्यादि विधायकं वाक्यम् । विधीयते विनियुज्यते ब्राह्मणवाक्येन कर्माङ्गत्वेनेति विधेयो मन्त्रः "इषे त्वा"दिः । तर्कशब्देनार्थवादो विधीयते तर्क्यते ह्यनेन सन्दिग्धोऽर्थः । यथा "अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृत"मिति । अञ्जनं तैलवसादिनापि सम्भवति, तत्र "तेजो वै घृत"मिति घृतसंस्तवात् तर्क्यते घृताक्ता इति । तेन

विध्यर्थवादमन्त्रा वेदशब्देनाभिधीयन्ते इत्युक्तम् । तर्कः कल्पसूत्रमिति भर्तृयज्ञः, तर्को मीमांसेति कल्पतरुः । चशब्दान्नामधेयानां सङ्ग्रह इति हरिहरः । "षडङ्गमेके" इति सूत्रम् । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षड्भिरङ्गैरुपेतमेके आचार्या वेदमिच्छन्ति । तमधीत्य स्नायादित्यन्वयः । स्नानं च द्वितीयाश्रमप्रतिपत्तिः । तदनुष्ठानयोग्यता च षडङ्गवेदेऽधिगते भवति । अत एवोच्यते "न कल्पमात्रे"इति सूत्रम् । कल्पशब्देन च ग्रन्थमात्रमभिधीयते कल्पमात्रे ग्रन्थमात्रे मन्त्रब्राह्मणे वा अधीते न स्नानमिच्छन्ति, न हि ग्रन्थमात्राध्ययनेन कर्मानुष्ठानयोग्यता भवति । तस्मादर्थतो ग्रन्थतश्चाधिगम्य स्नानमिति । "कामं तु याज्ञिकस्ये"ति सूत्रम् । यज्ञं वेदेति याज्ञिकः । तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ, यज्ञानां संस्कारे पाठात् ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ उपनयने व्रतानां पदार्थक्रमः ॥

अथ वेदारम्भः । "वेदꣳसमाप्य स्नाया"दिति सूत्रम् । समाप्य इत्यनेनैव सूत्रेण प्रारम्भः सूचितः । नह्यारम्भं विना समाप्तिर्दृश्यते । अतो वेदारम्भ उक्तो गृह्यकारिकायाम्—

ब्रह्मचारिप्रसङ्गेन वेदारम्भोऽधुनोच्यते ।
असुप्ते तु हरौ स स्यान्नानध्याये शुभेऽहनि ॥
नास्तङ्गते सिते जीवे बाले वृद्धे मलिम्लुचे ।
षष्ठीं रिक्तां शनिं सोमं भौमं हित्वेरितोडुनि ॥
मृगादिपञ्चधिष्ण्येषु मूलाश्विन्योः करत्रये ।
पूर्वासु तिसृषूपेन्द्रभत्रये केन्द्रगैः शुभैः ॥
व्रतादेशनिमित्तन्तु मातृपूजनपूर्वकम् ।
श्राद्धं कृत्वा यथेत्प्राणाँस्ततः सङ्कल्पमुच्चरेत् ॥
यजुर्वेदव्रतादेशं करिष्येऽथ विकल्पनम् ।
स्थापयेल्लौकिकं वह्निं स्थले भूशुद्धिपूर्वकम् ॥

ध्यायेद्देवानथाघारावाज्यभागौ तु पूर्वकान् ।
अन्तरिक्षं ततो वायुं ब्रह्माणं तदनन्तरम् ॥
छन्दांसि च स्मरेदत्र प्रजापतिमनुस्मरेत् ।
देवानृषींस्ततः श्रद्धां मेधां च सदसस्पतिम् ॥
ततोऽनुमतिमाज्येन सर्वान्भूरादिकाँस्ततः ।
अग्निस्विष्टकृदन्ताः स्युरेता यक्ष्येऽत्र देवताः ॥
ब्रह्मणो वरणाद्याज्यभागान्तं पूर्ववद्भवेत् ।
जुहुयादाज्यभागान्ताः स्थाल्याज्येनाहुतीरिमाः ॥
स्वाहान्वितान्तरिक्षाय वायवे ब्रह्मणे तथा ।
ततश्छन्दोभ्य इत्येवं प्रजापतय इत्यनु ॥
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च श्रद्धायै तदनन्तरम् ।
मेधायै वाऽथ सदसस्पतये हूयतेऽपि च ॥
ततोऽनुमतये भूराद्याश्च स्विष्टकृदन्तिकाः ।
प्राशनादि विमोकान्तं कृत्वा विघ्नेशपूजनम् ॥
सरस्वतीं हरिं लक्ष्मीं स्वविद्यां पूजयेद्द्विजः ।
ऋग्वेदेऽधीयमाने स्यात्पृथिव्या अग्नये हुती ॥
ततो ब्रह्मण इत्यादि विमोकान्तं च पूर्ववत् ।
सामवेदे दिवे स्वाहा सूर्यायेत्यथ पूर्ववत् ॥
दिग्भ्यश्चन्द्रमसे स्वाहाऽथर्ववेदेऽपि हूयते ।
एक एव व्रतादेशो यदि स्याद् ब्रह्मचारिणाम् ॥
आघारावाज्यभागौ च पृथिव्या अग्नये ततः ।
ब्रह्मणेत्यनुच्छन्दोभ्यस्त्वन्तरिक्षाय वायवे ॥
पुनर्द्वे ब्रह्मणे च्छन्दोभ्यो दिवे तदनन्तरम् ।
सूर्याय ब्रह्मणे तद्वच्छन्दोभ्यश्च पुनस्ततः ॥
दिग्भ्यश्चन्द्रमसे तद्वद्ब्रह्मणे द्वे जुहोत्यथ ।
प्रजापतय इत्याद्याः स्युस्तन्त्रेणात्र सप्त वै ॥
सर्वत्रेति पृथग्योगकरणादित्ययं क्रमः ।

कुर्यात्कर्मैतदाचार्यो वृद्ध्यादिश्रुतसंस्कृतिम् ॥
तत्र प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायानवमीक्षते ।
वेदारम्भमनुब्रूयाद्यथाशास्त्रमतन्द्रितः ॥

अथाध्ययनप्रकारः । तत्र याज्ञवल्क्यः ।

गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ॥

मनुश्च—

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ॥
प्राञ्जलिश्च कृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ।
ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ॥
व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥
ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ॥
प्राञ्जलिः पर्युपासीत पवित्रैश्चैव पावितः ।
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओँकर्तुमर्हति ॥
अध्येष्यमाणश्च गुरुर्नित्यकालमतान्द्रितः ।
अधीष्व भो२ इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति वारयेत् ॥
नोदितो गुरुणा नित्यमप्रणोदित एव वा ।
कुर्यादध्ययने योगमाचार्यस्य सुतेषु च ॥

दक्षः—

द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।
वेदस्वीकरणं पूर्वं विचाराभ्यसनं जपः ॥

मनुः—

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्स्वाध्यायार्थं समाहितः ।
आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥
हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ ॥

हीनान्नवस्त्रवेषः गुर्वपेक्षया ।

उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥

पाणिनीयशिक्षायाम्—

हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।
ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥
हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।
ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥

वेदः सार्थोऽध्येतव्य इति । व्यासः—

वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चैव हि ।
अजानतोऽर्थं तद्व्यर्थं तुषाणां कण्डनं यथा ॥

गृह्यकारिकायाम्—

मेखलाजिनदण्डानां धारिभिर्ब्रह्मचारिभिः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजातिभिः ॥
भिक्षा शिखिगुरोर्नित्यं शुश्रूषणपरैस्तथा ।
आसमाप्तेर्व्रतं कार्यं वेदस्य विधिवद्द्विजैः ॥
पारम्पर्यगतो येषां वेदः सपरिबृंहणः ।
तच्छाखं कर्म कर्तव्यं तच्छाखाध्ययनं तथा ॥
अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् ।
स्वशाखां तु परित्यज्य शाखारण्डः स उच्यते ॥
एवमध्ययनं कुर्वन्ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ।

प्रथमवेदारम्भन्तु उपाकर्म कृत्वा कुर्यात् । तदुक्तं गृह्ये—

इत्युक्तं शौनकेनोपाकर्मणोऽनन्तरं भवेत् ।
एतत्प्रथमतो वेदारम्भणं प्राह गौतमः ॥

इति गणपतौ वेदारम्भः ॥

अथ वेदारम्भप्रयोगः । उपनयनानन्तरं ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्त्ते आचार्यो देशकालौ स्मृत्वा “अस्मिन्पुण्याहे अस्य ब्रह्मचारिणो वेदारम्भनिमित्तं पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं च करिष्ये· निर्विघ्नेन समाप्त्यर्थं गणपतिपूजनमहं करिष्ये” पूर्ववत्सर्वं सम्पाद्य

ततः स्थण्डिले पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा लौकिकाग्निस्थापनं कुर्यात्। ततः प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा "अस्य ब्रह्मचारिणो यजुर्वेदारम्भमहं करिष्ये"। अथ वैकल्पिकानि। "एकस्य वेदस्यारम्भः। पूर्वेण ब्रह्मणो गमनम्। उत्तरेण पात्रासादनम्। द्वे पवित्रे। आज्यस्थाली ताम्रमयी। पालाश्यः समिधः। माज्ञावाघारौ। समिद्धतमे आज्यभागौ। वरो दक्षिणा। एतान्वैकल्पिकान्पदार्थानहं करिष्ये" अथ देवताऽभिध्यानम। "तत्र प्रजापतिं, इन्द्रं, अग्निं, सोमं, अन्तरिक्षं, वायुं, ब्रह्माणं, छन्दांसि, प्रजापतिं, देवान्, ऋषीन्, श्रद्धां, मेधां, सदसस्पतिं, अनुमतिं, अग्निं, वायुं, सूर्यं, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान्देवान् मरुतः स्वर्कान्, वरुणं, प्रजापतिं, अग्निं स्विष्टकृतं, एता अङ्गप्रधानार्थदेवता आज्येनाहं यक्ष्ये"। ब्रह्मवरणादि आज्यभागान्तं पूर्ववत्। अथ प्रधानहोमः। "ॐ अन्तरिक्षाय स्वाहा। इदमन्तरिक्षाय न मम। ॐ वायवे स्वाहा। इदं वायवे०। ॐ ब्रह्मणे स्वाहा। इदं ब्रह्मण०। ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा। इदं छन्दोभ्यो०। ॐ प्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजापतये०। ॐ देवेभ्यः स्वाहा। इदं देवेभ्यो०। ॐ ऋषिभ्यः स्वाहा। इदमृषिभ्यो०। ॐ श्रद्धायै स्वाहा। इदं श्रद्धायै०। ॐ मेधायै स्वाहा। इदं मेधायै०। ॐ सदसस्पतये स्वाहा। इदं सदसस्पतये०। ॐ अनुमतये स्वाहा। इदं अनुमतये०।" एतत्प्रधानम्। ततो भूरादिस्विष्टकृदन्ता दशाहुतयः। "ॐ भूः स्वाहा। इदमग्नये०। ॐ भुवः स्वाहा। इदं वायवे०। ॐ स्वः स्वाहा। इदं सूर्याय०। ॐ त्वन्नो अग्ने०। इदमग्नीवरुणाभ्यां०। ॐ सत्वन्नो०। इदमग्नीवरुणाभ्यां०। ॐ अयाश्चाग्ने०। इदमग्नये०। ॐ ये ते शतं०। इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च०। ॐ उदुत्तमं०। इदं वरुणाय०। ॐ प्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजापतये०। ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा। इदमग्नये स्विष्टकृते०।" ततः संस्रवप्राशनम्। द्विराचमनम्। पवित्राभ्यां

मार्जनम् । पवित्रप्रतिपत्तिः । ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् । "ब्रह्मन्नस्य कर्मणः साङ्गतासिध्यर्थं इदं पूर्णपात्रं तुभ्यमहं सम्प्रददे ।" यदि ऋग्वेदारम्भस्तदा आज्यभागान्ते । "ॐ पृथिव्यै स्वाहा । इदं पृथिव्यै० । ॐ अग्नये स्वाहा । इदमग्नये० ।" ततो ब्रह्मणे इत्यादि स्विष्टकृदन्ता एकोनविंशतिराहुतयः । यदि सामवेदारम्भस्तदा आज्यभागान्ते । "ॐ दिवे स्वाहा । इदं दिवे० । ॐ सूर्याय स्वाहा । इदं सूर्याय० ।" ततो ब्रह्मणे इत्याद्या एकोनविंशतिराहुतयः । यदि अथर्ववेदारम्भस्तदा आज्यभागान्ते । "ॐ दिग्भ्यः स्वाहा । इदं दिग्भ्यो० । ॐ चन्द्रमसे स्वाहा । इदं चन्द्रमसे० ।" ब्रह्मणे इत्याद्या एकोनविंशतिराहुतयः । यदि एकदा सर्ववेदारम्भस्तदा आज्यभागान्ते । "ॐ पृथिव्यै स्वाहा । इदं पृथिव्यै० । ॐ अग्नये स्वाहा । इदमग्नये० । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । इदं ब्रह्मणे० । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा । इदं छन्दोभ्यो० । ॐ अन्तरिक्षाय स्वाहा । इदमन्तरिक्षाय० । ॐ वायवे स्वाहा । इदं वायवे० । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । इदं ब्रह्मणे० । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा । इदं छन्दोभ्यो० । ॐ दिवे स्वाहा । इदं दिवे० । ॐ सूर्याय स्वाहा । इदं सूर्याय० । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । इदं ब्रह्मणे० । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा । इदं छन्दोभ्यो० । ॐ दिग्भ्यः स्वाहा । इदं दिग्भ्यो० । ॐ चन्द्रमसे स्वाहा । इदं चन्द्रमसे० । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । इदं ब्रह्मणे० । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा । इदं छन्दोभ्यो० । ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये० । ॐ देवेभ्यः स्वाहा । इदं देवेभ्यो० । ॐ ऋषिभ्यः स्वाहा । इदं ऋषिभ्यो० । ॐ श्रद्धायै स्वाहा । इदं श्रद्धायै० । ॐ मेधायै स्वाहा । इदं मेधायै० । ॐ सदसस्पतये स्वाहा । इदं सदसस्पतये० । ॐ अनुमतये स्वाहा । इदमनुमतये० ।" एतावान् प्रधानहोमः । ततो भूरादिस्विष्टकृदन्ता दशाहुतयः । अनेनैव क्रमेण देवताभिध्यानम् । ततः गणेशं सरस्वतीं लक्ष्मीं हरिं विद्यादीन् पूजयित्वा ततः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टाय ब्रह्मचारिणे आचार्यः वेदारम्भं कुर्यात् । "श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीसरस्वत्यैनमः। श्रीगुरुभ्योनमः। हरिः ॐ। ॐ भूर्भुवःस्वः। ॐ तत्सवितुः" सावित्रीमुच्चार्य हस्तौ जानुभ्यामुपरि स्थापयित्वा वेदारम्भं कुर्यात्। एवमेव ब्रह्मचारी यथाध्यापितं पठेत्। आरम्भे चावसाने च ब्रह्मचारी गुरोः पादोपग्रहणं कुर्यात्। एवं स्वशाखामधीत्य परशाखां पठेत्।

अस्कन्दयँस्तथा रेतो वासुदेवपरायणः।
मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथ वा स्याच्छिखी जटी॥

एवं धर्मेण वेदाध्ययनं कर्तव्यम्।

इति श्रीरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ वेदारम्भप्रयोगः।

अथ गोदानप्रयोगः। "षोडशवर्षस्य केशान्त" इति सूत्रम्। केशान्त इतिसंस्कारनामधेयम्। षोडश वर्षाण्यतीतानि यस्य स षोडशवर्षः। तस्य पुरुषस्य केशान्ताख्यः संस्कारः स्यात्। मुहूर्त्तरत्ने—

जाताधिकाराद्गोदानं जन्माद्यब्दे तु षोडश॥ इति।

मनुः—

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः॥
गोदानं स्नानकं चैव समावर्तनकं तथा।
चौलोपनयने चैव न कुर्याद्दक्षिणायने॥

आवश्यके अपवादमाह मरीचिः—

गोदानासंस्कृतस्येह विवाहश्चेदुपस्थितः।
याम्यायनेऽपि कुर्वीत गोदानं स्नानकं च वै॥

चकारात्समावर्तनम्। षोडशवर्षे नियतकाल एव। अतो विवाहिता विवाहितयोर्भवतीति जयरामः। व्रतविसर्गात्पूर्वं कालापकर्षं कृत्वेति प्रयोगरत्नकारः। कश्यपः—

चैत्रमासविवर्जेषु माघादिषु च पञ्चसु॥

नारदः—

सौम्यायने नास्तगयोरसुरासुरमन्त्रिणोः ।
अपर्वरिक्तातिथिषु शुक्रेज्यज्ञेन्दुवासरे ॥

गुरुः—

सोमवारः सिते पक्षे कृष्णपक्षेऽतिगर्हितः ।
बुधवारः शुभः प्रोक्तः शुभग्रहयुतो यदा ॥
पापग्रहाणां वारादौ विप्राणां तु शुभो रविः ।
क्षत्रियाणां क्षमासूनुर्विट्शूद्राणां शनिः शुभः ॥

नक्षत्राणि--

हस्ताश्विविष्णुपौष्णानि श्रविष्ठादित्यपौष्णभम् ।
सौम्यचित्रे नवक्षौरऽउत्तमा नवतारकाः ॥
त्रीण्युत्तराणि वायव्यं रोहिणी वारुणं तथा ।
क्षौरे षण्मध्यमाः प्रोक्ताः शेषा द्वादश गर्हिताः ॥

नारदः—

अष्टमे शुद्धिसंयुक्ते शुभलग्ने शुभांशके ।
न नैधने भे शीतांशौ षष्ठाष्टान्त्य ६।८।१२ विवर्जिते ॥
धनत्रिकोणकेन्द्रस्थैः शुभैस्त्र्यायारिगैः खलैः ।
गोदानप्राशने शस्ताः सौम्या रन्ध्रव्ययायगाः ॥
अष्टमस्था ग्रहाः सर्वे नेष्टाः शुक्रविवर्जिताः ।

अत्र विधिमाह । चूडाकर्मणस्तुल्यत्वात्केशान्तकर्मणः चूडाकर्मणा सह कथनं कात्यायनेन महर्षिणा कृतम् । तथा च गृह्यकारिकायाम्—

केशान्ताख्यमिदं कर्म व्याख्यातं चौलकर्मणा ॥

सहेति शेषः । स्मृत्यन्तरे—

गोदानं चौलवत्कार्यं षोडशेऽब्दे तदुच्यते ।
अङ्कोपवेशनं नास्ति श्मश्रूणामुन्दनं भवेत् ॥

अत्र मातुरुपस्थ उपवेशनं न भवेत् । अबालत्वात् । शौनकः—

अबालत्वाज्जनन्यङ्के निवेशोऽप्यस्य नेष्यते ॥

मन्त्रे ऊहविशेषः—

केशान्वोक्तिपदेशेषु श्मश्रुशब्दमुदीरयेत् ।
श्मश्रूणामेव सेकोऽत्र सकेशानामितीरितम् ॥
केशान्वपत्वित्यत्रापि श्मश्रूणीति समीरयेत् ।
केशपक्षे तु कर्तव्यं श्मश्रुपक्षे तदाचरेत् ॥
क्षुराभिमर्शनं मन्त्रं यत्क्षुरेणादिकेष्वपि ।
श्मश्रूणि छिन्धीत्युक्त्वाथ शिरोमुखमुदीरयेत् ॥
यः शीतोष्णाभिरित्यादिमन्त्रो नापितशासनः ।
तत्र केशश्मश्रू लोमनखानीति पदात्परम् ॥
उदक्संस्थानि कुशली कुर्वित्येत्रमुदीरयेत् ।
ततः स्नाते समीपस्थे तस्मिन्स्विष्टकृदादिकम् ॥
उपरिष्टात्तनं मन्त्रमाचार्यस्तु समापयेत् ।
शिष्यः स्नात्वा ततो वाचं नियम्यादिवसक्षयात् ॥
तिष्ठेदस्तमिते सूर्ये गुरोरन्तिकमागतः ।
वरं ददामीत्युक्त्वाथ गोवृषौ गुरवे दिशेत् ॥
असम्भवे गोवृषयोर्भिक्षित्वा वा गुरोर्दिशेत् ।
उत्तरेद्युर्गुरुस्तस्य वत्सरं व्रतमादिशेत् ॥
सर्वासु व्रतचर्यासु प्रसिद्धं केशधारणम् ॥

एषां चाकरणे प्रायश्चित्तमाह । शौनकः—

व्रतानि विधिवत्कृत्वा स्वशाखाध्ययनं चरेत् ।
अकृत्वाभ्यस्यते येन स पापी त्रिधिघातकः ॥
प्रत्येकं कृच्छ्रमेकैकं चरित्वाऽऽज्याहुतीः शतम् ।
हुत्वा चैव तु गायत्र्या स्नायादित्याह शौनकः ।

अथ गोदाने स्पष्टप्रयोगः । जन्मतः सप्तदशे वर्षे नोचेत्कालापकर्षं वा कृत्वा ज्योतिर्विदुक्ते काले पूर्वेद्युर्वा कृतनित्यक्रियः बटुं दक्षिणत उपवेश्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा "अस्य ब्रह्मचारिणः केशान्तमहं करिष्ये । तदङ्गतया विहितं गणेशपूजनपूर्वकं स्वस्तिपुण्याह-

वाचनं मातृकापूजनं वसोर्द्धारां नान्दीश्राद्धं च करिष्ये"। ततो बहिःशालायां भूसंस्कारपूर्वकं अग्निस्थापनं कृत्वा पुनर्देशकालौ स्मृत्वा "अस्य केशान्तमहं करिष्ये। पूर्वेण ब्रह्मणो गमनम्। उत्तरेण पात्रासादनम्। द्वे पवित्रे। ताम्रमयी आज्यस्थाली। पालाश्यः समिधः। प्राञ्चावाघारौ। समिद्धतमे आज्यभागौ। पूर्णपात्रं दक्षिणा। त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यम्। घृतपिण्डः। सकेशगोमयपिण्डस्य गोष्ठे निधानम्। एतान् वैकल्पिकान्पदार्थानहं करिष्ये"। अथ देवताभिध्यानम्। "तत्र प्रजापतिं, इन्द्रं, अग्निं, सोमं, अग्निं, वायुं, सूर्यं, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् देवान्मरुतः स्वर्कान्, वरुणं, प्रजापतिं, अग्निं स्विष्टकृतं, एतानाज्येनाहं यक्ष्ये" ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषः। नात्र चरुः। आसादनानन्तरं उपकल्पनीयानि। शीतोदकम्। उष्णोदकम्। घृतपिण्डः। श्येणी शललौ। सप्तविंशतिकुशतरुणानि। ताम्रपरिष्कृत आयसक्षुरः। आनडुहं गोमयपिण्डम्। नापितश्च। अत्र गौरेव वरः। एतानुपकल्प्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीसंस्कारादि पर्युक्षणान्तं कृत्वा। "ॐ प्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजापतये०। ॐ इन्द्राय स्वाहा। इदमिन्द्राय०। ॐ अग्नये स्वाहा। इदमग्नये०। ॐ सोमाय स्वाहा। इदं सोमाय०। ततो महाव्याहृत्यादि स्विष्टकृदन्तं जहुयात्। ततः संस्रवप्राशनान्ते। तत "उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते श्मश्रून्वपे"तिमन्त्रेण शीतास्वप्सु उष्णा अपः आसिञ्चति। उष्णोदकमिश्रिते शीतोदके उपकल्पितं घृतपिण्डं तूष्णीं प्रास्यति। तत उदकमादाय दक्षिणगोदानसमीपश्मश्रुमुन्दति। "ॐ सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूम्। दीर्घायुत्वाय वर्चसे" इत्यनेन मन्त्रेण। तूष्णीं ततश्येण्या शलल्या श्मश्रून्विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधाति। "ॐ ओषधे त्रायस्वे"ति मन्त्रेण। ततस्ताम्रपरिष्कृतमायसं क्षुरमादत्ते। ॐ शिवो नामासि० हिꣳसी"रित्यनेन मन्त्रेण क्षुरग्रहणम्। ततो दर्भतरुणान्तर्हितेषु क्षुरं संलग्नं करोति। "ॐनिवर्तया० वीर्याये"ति मन्त्रेण "ॐ येनावपत्सविता० यथास"दित्यनेन मन्त्रेण स-

श्मश्रूणि कुशतरुणानि प्रच्छिद्य उत्तरतो ध्रियमाणे गोमयपिण्डे प्रास्य। ततस्तस्मिन्नेव दक्षिणश्मश्रुणि एवमेवापरं वारद्वयं तूष्णीं कर्म कर्तव्यम्। अत्र पश्चिमगोदानाभावात् श्मश्रुमध्ये अधरोष्ठादधस्थे सर्वमुन्दनादि कर्म कुर्यात्। श्मश्रुच्छेदने मन्त्रे विशेषः। "ॐ त्र्यायुषं जमदग्ने०"मितिमन्त्रेण। ततः पूर्ववत् तूष्णीं पुनर्वारद्वयं कर्म कुर्यात्। तत उत्तरगोदानसमीपे पूर्ववदुन्दनादि कर्तव्यम्। छेदनमन्त्रे तु विशेषः। "ॐ येन भूरिश्चरा दिवं०स्वस्तय"इति मन्त्रेण च्छेदनम्। अत्रापि वारद्वयं तूष्णीम्। त्रिःक्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं समुखं परिहरेत्। तत्र मन्त्रः। "यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा वप्त्वा वा वपति श्मश्रूञ्छिन्धि शिरो मास्यायुः प्रमोषीः समुखम्"। नापिताय क्षुरदानम्। "अक्षण्वन्परिवप"इत्यनेन मन्त्रेण स नापितः उदङ्मुखस्थितस्य प्राङ्मुखस्थितस्य वा मुण्डनं करोति। सकेशं गोमयपिण्डं अनुगुप्तं गोष्ठे निधाय, ततो वरदानं ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दक्षिणां दत्वा, दशसंख्याकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भोजनं सङ्कल्प्य कर्मसम्पूर्णतां वाचयित्वा "यस्य स्मृत्ये"त्युक्त्वा विष्णुं नमस्कृत्य आशिषो ब्राह्मणोक्ताः स्वयं गृह्णीयात्॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ गोदानप्रयोगः॥

अथ समावर्तनसम्भाराः। तत्राश्वलायनः—"अथोपकल्पयीत समावर्त्यमानो मणिकुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं स्रगुन्मर्दनमनुलेपनमञ्जनमुष्णीषमित्यात्मने चाचार्याय च यद्युभयोर्न विन्देताचार्यायैवे"ति। अस्यार्थः—उपकल्पयीतेति शब्दश्छान्दसः। समावर्त्यमानः समावर्तनं नाम संस्कारः तेन संस्क्रियमाण इत्यर्थः। मणिकुण्डले। अहते वाससी। वस्त्रयुगं छत्रम्। उपानद्युगं उपानहद्वयम्। दण्डं वैणवम्, स्रक् पुष्पमाला। उन्मर्दनमनुलेपनं कस्तूर्याद्यनुलेपनम्। अञ्जनं प्रसिद्धम्। उष्णीषं शिरोवेष्टनम्। इत्यादि आत्मने आचार्याय च धार-

णार्थं एकादश द्रव्याणि उपकल्पयेदिति विधानार्थम्। तथा च शौनकः-

समावर्त्तनमानस्तु पूर्वमेवोपपादयेत्।
मण्यादुष्णीषपर्यन्तान्सम्भारान्सकलानपि॥

यद्युभयोर्न लभेत् तदा केवलाचार्याय उपकल्पयेदिति। अथ समावर्तनकालः—

वर्षे मासे च दिवसे तृतीये वा चतुर्थके।
पञ्चषष्ठे न कुर्वीत मेखलामोक्षणं बुधः॥

नारदः--

अथोत्तरायणे जीवशुक्रयोर्दृश्यमानयोः।
द्विजातीनां गुरोर्गेहान्निवृत्तानां यतात्मनाम्॥

वसिष्ठोऽपि—

सौम्यायने निर्मलयोः सुरेज्यदैत्येज्ययोर्व्योम्नि वलक्षपक्षे।
सन्त्यज्य रिक्तामवमा(?)ष्टमीं च वैनाशिकाद्याखिलऋक्षवृन्दतः॥

अथ तिथयः। तत्र देवरातः—

विच्छिद्रासु विरिक्तासु तिथिषु स्नानमाचरेत्॥

नारदोऽपि—

प्रतिपत्पर्वरिक्तामामष्टमीं च दिनक्षयम्।
हित्वान्यदिवसे कार्यं समावर्त्तनमण्डनम्॥

अथ वाराः। देवरातः--

सौम्यानामंशवारेषु शुभाः शेषेषु वर्जिताः॥ इति।

क्रिया इति शेषः। सुरेश्वरः—

भौमभानुजयोर्वारे नक्षत्रे च व्रतोदिते।
ताराचन्द्रविशुद्धौ च स्यात्समावर्तनक्रिया॥

अत्र भौमभानुजयोर्ग्रहणं विवाहोपस्थित्या दिनवारान्तरासम्भवे द्रष्टव्यम्। इदं वीरमित्रोदये द्रष्टव्यम। अथ नक्षत्राणि। तत्र नृसिंहः—

त्रीण्युत्तराणि मैत्रेन्दुरोहिण्यादित्यपुष्यभाः।
हस्तश्रवणपौष्णाश्च स्नानकर्मणि पूजिताः॥

वसिष्ठोऽपि—

आदित्यः सौम्यसावित्रे मैत्रतिष्योत्तरात्रयम् ।
पौष्णश्रवणरोहिण्यः श्रेष्ठाः स्युः स्नानकर्माणि ॥

आदित्यः पुनर्वसुः । सौम्यं मृगशिरः । सावित्रं हस्तः । मैत्रं अनुराधा । अथ राशयः । देवरातः—

नक्रगोयमकन्याश्च तौलिमीनौ सुपूजिताः ।
अम्भायुक्तं यदि स्यात्तु देशेषु स्नानमाचरेत् ॥

राजमार्तण्डस्तु चौलोक्तमेवास्यापि कालमाह—

क्षुरकर्माणि प्रदिष्टं यदिष्टफलदायकं दिनाद्यन्तु ।
तन्मेखलाविमोक्षे भवति हिताय द्विजातीनाम् ॥ इति ।

अथ ग्रहसंस्थानम् । देवरातः—

त्र्यायारिभातृगाः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः ।
अशुभाश्च शुभाश्चैव अष्टमे वर्जिताः सदा ॥

मौञ्जीप्रकरणोक्ताः प्रदोषादयो वर्जनीयाः । शब्देन ग्रन्थमात्राधीतस्याध्वर्यवादियज्ञविद्याकुशलस्य षडङ्गमर्थतोऽनधिगम्यापि कामामिच्छया स्नानं भवति । तेनायमर्थः—मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्यावबुध्य च स्नायादित्येकः पक्षः । साङ्गं वेदमधीत्यावबुध्य च स्नायादिति द्वितीयः पक्षः । ग्रन्थमात्रमधीत्य यज्ञविद्यां चाभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः पक्षः । स्नायादित्युक्तं तत्कथं स्नायादित्यपेक्षायामाह—"उपसंगृह्य गुरुꣳसमिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्रागग्रेषु पुरस्तात्स्थित्वाष्टानामुदकुम्भानां येऽप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूखो मनोहा स्खलो विरुजस्तनुदूषुरिन्द्रियहा तान्विजहामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येकस्मादपो गृहीत्वा तेनाभिषिञ्चते तेन मामभिषिञ्चामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति" इति सूत्रम् । उपसङ्गृह्य गुरुं गुरोः पादोपग्रहणं कृत्वा, समिधोऽभ्याधायाग्निपरिचरणं कृत्वा, इतश्च पूर्वं वेदाहुतिहोमः । एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्वित्युक्तत्वात् । ननु समिदाधानस्य पश्चाद्वेदाहुतयः कुतो न भवन्ति ? क्रमान्तरानभिधा-

नात् , "उपसङ्गृह्य गुरुं समिधोऽभ्याधाये"ति पाठानुग्रहापत्तेश्च । मैवम् । यतो वेदाहुतीनां पश्चादेव समिदाधानम् , ततश्च स्नानमिति श्रूयते । "स यामुपयन्त्समिधमादधाति सा प्रायणीया याँस्नास्य-न्त्सोदयनीये"ति । तस्मात्समिदाधानस्नानयोरव्यवहितकालोपपाद-नाद्वेदाहुतीनां स्नानातिदेशाच्च समिदाधानात्पूर्वं वेदाहुतिहोम इत्यु-क्तम् । स्नानं चाष्टभिरुदकुम्भैः क्रमेण । परिश्रितस्य वस्त्रादिना वेष्टित-समावर्तनस्थानस्थितस्याग्नेरुत्तरपार्श्वे स्थापितानामष्टानामुदकुम्भानां दाक्षि-णोत्तरायतानां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि आस्तीर्णेषु कुशेषु ब्रह्मचारी स्थित्वा ऊर्ध्वीभूय "येऽप्स्वन्तरग्नय" इति मन्त्रेण प्रथमादुदकुम्भादपो गृहीत्वा "तेन मामभिषिञ्चामी"ति मन्त्रेणात्मानमभिषिञ्चति । मन्त्रार्थः—ये ऽग्नयो गोह्यादयोऽप्सु अन्तर्मध्ये प्रविष्टाः स्थिताः । इन्द्रियहान्ताः अष्टौ तान् अमेध्यत्वादमङ्गल्यत्वादेताभ्योऽद्भ्यः सकाशात् अग्नीन् विजहामि त्यजामि । यश्च रोचनोऽग्निर्मेध्यत्वान्मङ्गल्यत्वात् प्रीतिकारित्वाच्च तमि-हाप्सु विषये गृह्णामि स्वीकरोमि । यतः अद्भ्यो अग्निरुत्पद्यते । गुह्यते संव्रियते आच्छाद्यत इति गोह्यः । उपगोह्यः अङ्गतापकः । मयूखो जन्तु-हिंसकः । मनस उत्साहं हन्तीति मनोहाः । अस्खलः प्रध्वंसी अजीर्ण-कृत् । विविधतया रुजति पीडयतीति विरुजः । तनुं शरीरं दूषयति विकृतिं नयतीति तनुदूषुः । इन्द्रियाणि हन्तीति इन्द्रियहा । अभिषेक-मन्त्रार्थः—तेनोदकेन मां इममात्मानमभिषिञ्चामि । किमर्थं श्रियै सम्प-त्त्यर्थम् । यशसे कीर्त्यै । ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय यागाध्यापनोत्कृष्टतेजसे । "येन श्रियमकृणुतां येनावमृशताँसुरां येनाक्षावभ्यषिञ्चतां यद्वां तदश्विना यश इत्यापो हि ष्ठेति च प्रत्यृचं त्रिभिस्तूष्णीमितरै"-रिति सूत्रम् । अष्टभ्य उदकुम्भेभ्योऽपां ग्रहणे एक एव मन्त्रो "येऽ-प्स्वन्तरग्नय" इति । अभिषेचने तु भिद्यते । तद्यथा "येन श्रिय"मिति द्वितीयम् । "आपो हि ष्ठे"ति तृतीयम् । "यो वः शिवतम" इति चतुर्थम् । "तस्मा अरं गमाम व" इति पञ्चमम् । ततस्तूष्णीं त्रिभि-रितरैरुदकुम्भैरभिषेकः । मन्त्रार्थः—हे अश्विनौ ! येन जलप्रभावेन

भवन्तौ सुराणां श्रियं सम्पदं शोभां वा अकृणुतां कृतवन्तौ। येन सुरामसृतं अवमृशतां प्राप्तवन्तौ। अटोऽदर्शनं छान्दसम्। येन यत्नेनाक्षौ उपमन्योरक्षिणी अभ्यषिञ्चताम् अभिषिक्तवन्तौ। वां युवयोर्यदेवम्भूतं यशस्तत् एतज्जलाभिषेकेण ममाप्यस्त्विति शेषः। "उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य दण्डं निधाय वासोऽन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठत उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं मा कुर्वाविदन्मा गमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवा यावभिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनिं मा कुर्वाविदन्मा गमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्सायं यावभिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं मा कुर्वाविदन्मा गमयेति" इति सूत्रम्। तत "उदुत्तम"मिति मन्त्रेण मेखलां रशनामुन्मुच्य शिरोमार्गेण निःसार्य तां च भूमौ निक्षिप्य वासोऽन्यत्परिधाय वस्त्रान्तरं परिहितं कृत्वा "उद्यन्भ्राजभृष्णु"रिति मन्त्रेण सूर्यमुपतिष्ठते। मेखलानिधानोत्तरं दण्डाजिनयोर्निधानम्। तूष्णीमिति जयरामः। तथा च गृह्यकारिकायाम्—

मेखलोन्मोचनं कुर्यादुदुत्तममिति स्वयम्।
उपवीतं विना दण्डाजिनादीनि परित्यजेत्॥
तूष्णीं निधाय वासोऽन्यत्परिधायोपतिष्ठति॥

मन्त्रार्थः—हे सूर्य! यतो भवान् प्रातःसवने यावभिर्गमनशीलैः ऋष्यादिसप्तगणैः सेवितोऽस्थात्तिष्ठति। यथेन्द्रो मरुद्भिरस्थात् तिष्ठति तद्वत्। किम्भूत उद्यन् उद्गच्छन् भ्राजभृष्णुः स्वप्रभयाऽन्यतेजोद्भासकः। आविदन् सर्वं शुभाशुभं जानन्। किञ्च यथा च त्वं प्रातःसवने दशसनिः दशसंख्याकानां गवादीनां सनिर्दाता। षणु दाने। अतो मामपि दशसनिं दशगुणदक्षिणादिदातारं कुरु। मा मामविन्दन् वेदयन् ज्ञापयन् गमय प्रापय प्रतिष्ठामिति शेषः। एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम्। "दधि तिलान्वा प्राश्य जटालोमनखान्सꣳहृत्यौदुम्बरेण दन्तान्धावेतान्नाद्याय व्यूहध्वꣳसोमो राजायमागमत्। स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन चेति" इति सूत्रम्। ततो दधितिलयोरन्य-

तरं प्राशयित्वा । जटाश्च लोमानि च नखानि च जटालोमनखानि संहृत्या-पनीय वापयित्वा, संहृत्येत्यत्र णिचो लोपश्छान्दसः । स्वयं संहर्तुमश-क्यत्वात् । तथा च गृह्यकारिकायाम्—

वपनं श्मश्रुकेशानां नखानां स्यान्निकृन्तनम् ।
हस्तयोः पादयोरेव कनिष्ठाद्यविशेषतः ॥
ततः क्षुरनिमित्तं स्यात्स्नानं शीतेन वारिणा ॥ इति ।

"औदुम्बरेण दन्तान् धावेत" इतिसूत्रम् । औदुम्बरेण का-ष्ठेन दन्तान् शोधयेत् "अन्नाद्याये"तिमन्त्रेण । तथा च कारिकायाम्—

कनिष्ठिकाग्रस्थूलेन काष्ठेनौदुम्बरेण तु ।
अन्नाद्यायेति धावेत दन्तधावनमार्द्रवत् ॥
प्राग्वोदगास्यस्तद्भुक्त्वा प्रक्षाल्य पुरतस्त्यजेत् ॥ इति ।

मन्त्रार्थः—हे दन्ताः ! यूयं अन्नाद्याय अन्नादनाय व्यूहध्वम् निर्मला भवत । यतोऽयं राजा सोमश्चन्द्रः काष्ठरूपेणागमत् आगतः । अतः स एव सोमो मे मम मुखं प्रमाक्ष्यते शोधयिष्यति, केन ? यशसा सत्कीर्त्या भगेन भाग्येन च । दन्तधावनस्य नित्यकाम्यत्वादुभयफलस-म्बन्ध इति मुरारिमिश्राः । "उत्साद्य पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं नासिक-योर्मुखस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पयेति" इति सूत्रम् । उत्साद्य अङ्गोद्वर्तनेन मलमपसार्य पुनः स्नात्वा मलापकर्षस्नानोत्तरं स्नानं पुनः कृत्वा अनुलेपनं चन्दनादि नासिकयोर्मुखस्य च उपगृह्णीते आदत्ते "प्राणापानौ मे" इति मन्त्रेण । मुखनासिके चा-नुलिम्पतीति हरिहरः । "पाण्योरवनेजनं निषिच्ये"ति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र पाणिभ्यामुपलेपनग्रहणम् । तथा च गृह्यकारिकायाम्—

उद्वर्त्तनं सुगन्धेन द्रव्येण स्यान्निशादिना ।
पुनः स्नानं सुखोष्णेन वारा मुखनसोरनु ॥

मन्त्रार्थः—हे उपलेपनाधिदेवते ! मम प्राणापानौ तर्पय प्रीण-य । तथा मे चक्षुरिन्द्रियं तथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं च तर्पय । "पितरः शुन्धध्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणा निषिच्यानुलिप्य जपेत्

सुचक्षा अहमक्षीभ्याम्भूयास१ सुवर्चा मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति" इतिसूत्रम् । प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखो भूत्वा "पितरः शुन्धध्व"मित्येतावता मन्त्रेण पाण्योरवनेजनं हस्तयोः प्रक्षालनोदकं दक्षिणा निषिच्य दक्षिणस्यां दिशि निषिच्य प्रक्षिप्य यज्ञोपवीती भूत्वा पितृकर्मत्वादुदकं स्पृष्ट्वा चन्दनेनानुलिप्य "सुचक्षा अह"मिति मन्त्रं जपेत् । तथा च गृह्यकारिकायाम्—

ततः पितर इत्युक्त्वा स पाण्योरवनेजनम् ।
अनुषिञ्चति पाणिभ्यां प्रागास्यः मेतराड़दिशि ॥

गङ्गाधरोऽप्येवमेव—

ततो वारि स्पृशेदस्य गुणत्वान्नापसव्यवत् ।
अनुलिप्य जपेन्मन्त्रं सुचक्षा अहमित्यमुम् ॥

अत्र दक्षिणापदं लुप्तसप्तम्यन्तम् । मन्त्रार्थः—हे सवितः ! अहमक्षीभ्यां कृत्वा सुचक्षाः सुदर्शनो भूयासं भवेयम् । तथा मुखेन सुवर्चाः सुतेजाः भूयासमिति पूर्वत्र सम्बन्धः । तथा कर्णाभ्यां सुश्रुत् सुश्रवणो भूयासम् । "अहतं वासो धौतं वाऽमौत्रेणाच्छादयीत परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरूची रायस्पोषमभिसंव्ययिष्य इति" इतिसूत्रम् । अहतं नवीनं सदशं वासः वसनं अथवा अमौत्रेण अरजकेन धौतं वास आच्छादयीत "परिधास्या" इति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः—हे वासोदेवते ! परिधास्यै अनेकशुभवस्त्रपरिधानाय तथा यशोधास्यै स्तुत्यै दीर्घायुत्वाय जीवनाय च इदं वासः संव्ययिष्ये परिधास्ये । किंभूतः वासोदेवतानुग्रहेण जरदष्टिरस्मि वृद्धत्वव्याप्यायुर्भवामि । पुरूचीः पुरुभिर्बहुभिः पुत्रैर्धनादिभिरुचः संयोगोऽस्ति यस्य सः । उच समवाये । किंभूतं वासः रायस्पोषं धनादिपोषणं पुष्टिकरम् । किञ्च एतत्सम्बन्धेनाहं शतं शरदो वर्षाणि जीवामि । "अथोत्तरीयं यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती । यशो भगश्च मा विदद्यशो मा प्रतिपद्यतामिति" इतिसूत्रम् । अथ परिधानानन्तरं आचम्य "यशसा मे"ति मन्त्रेण अहतमेव वास उत्तरीयं आच्छा-

दयीतेति सम्बन्धः । तथा च कारिकायाम्—

द्वितीयमुत्तरीयं स्यात्परिधत्तेति चेन्नवम् ।
मन्त्रेण यशसामेति स्याद्द्विराचमनं ततः ॥

मन्त्रार्थः—हे वासोदेवते ! द्यावापृथिवी द्यावाभूमी यशसा युक्तौ मा मां अविदत् विन्दताम् । प्राप्नुतामिति यावत् । विद्लृलाभे धातुः । विभक्तिवचनव्यत्ययेनान्वयः । तथा इन्द्राबृहस्पती अपि यशसा युक्तौ मा अविदत । तथा भगः सूर्योऽपि यशसा अविदत् । तच्चैतैः सम्पादितं यशो मा मां प्रतिपद्यतां मयि सर्वदा तिष्ठत्वित्यर्थः । "एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत" । चेद्यदि एकं वासो भवति द्वितीयं न भवति तदा पूर्वस्य परिधानीयस्यैव वासस उत्तरवर्गेण उत्तरभागेन प्रच्छादयीत उत्तरीयं कुर्यात् । तत्रापि "यशसा मे"ति मन्त्रो भवति क्रियान्तरत्वात् । अत्रैवं पूर्वं वस्त्रार्धं समन्त्रकं परिधाय द्विराचम्य उत्तरार्धं गृहीत्वा उत्तरीयमन्त्रं पठित्वोत्तरीयं कृत्वा पुनर्द्विराचामेत् । तथा च गृह्यकारिकायाम्—

एकश्चेदधरीयं स्यात्तस्यैवोत्तरभागतः ।
प्रच्छादयीत मन्त्रोऽपि चोत्तरत्वात्तयोर्भवेत् ॥
चतुस्त्र्यङ्गुलं वस्त्राकृतिर्वा ब्रह्मसूत्रकम् ।
अत्रापि यशसा मेति कार्यापत्तेर्मनुर्भवेत् ॥

अत्रैकवचनादेकमेव यज्ञोपवीतम् । गदाधरगदाधरादिमतेऽप्येकमेव । तथा च मनुः—

धारयेद्वैणवीं यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।
यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥

यज्ञोपवीतद्वयधारणमिति हरिहरः । प्रयोगरत्नेऽप्येवमेव । तथा च बौधायनः—"स्नातकोऽन्तर्वसन उत्तरीयं वैणवं दण्डं धारयेत्सोदकं च कमण्डलुं द्वे यज्ञोपवीते उष्णीषमजिनोत्तरीयोपानहौ छत्रं चे"ति । कूर्मपुराणे—

यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् ।
छत्रं चोष्णीषयुगलं पादुके चाप्युपानहौ ॥

"सुमनसः प्रतिगृह्णाति या आहरज्जमदग्निः श्रद्धायै मेधायै कामायेन्द्रियाय। ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन चेति" इति सूत्रम्। सुमनसः पुष्पाणि। प्रतीत्युपसर्गसामर्थ्यात् गुरुणा समर्पिताः सुमनसः प्रतिगृह्णाति "या आहरत्" इति मन्त्रेण। मन्त्रार्थः—याः सुमनसः पुष्पाणि जमदग्निः प्रजापतिः श्रद्धाद्यर्थमाहरत् आददे। ताः सुमनसो यशसा कीर्त्या भगेनैश्वर्येण च सह अहं प्रतिगृह्णामि श्रद्धाद्यर्थम्। तत्र श्रद्धा धर्मादरः। मेधा धारणशक्तिः। कामोऽभिलाषपूर्त्तिः। इन्द्रियं तत्सारवम्। "अथावबध्नीते यद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकारविपुलं पृथु। तेन सङ्ग्रथिताः सुमनस आबध्नामि यशो मयीति" इतिसूत्रम्। ताः प्रतिगृह्य स्वशिरसि बध्नाति "यद्यशोऽप्सरसामि"तिमन्त्रेण। मन्त्रार्थः—हे सुमनसः! इन्द्रो देवः अप्सरसामुर्वश्यादीनां कुसुमावबन्धेन यद्यशः सर्वजनप्रियत्वं चकार कृतवान्। तेन यशसा सङ्ग्रथिताः युष्मानाबध्नामि चूडायाम्। किम्भूतं यशः विपुलं विशालम्। पृथु सन्ततं दीर्घं तद्यशो मयि विषये तिष्ठतीत्यर्थः। "उष्णीषेण शिरो वेष्टयते युवा सुवासा इति" इति सूत्रम्। उष्णीषेण शिरोवेष्टनवस्त्रेण शिरो वेष्टयेत्। "युवा सुवासा" इति मन्त्रेण व्याख्यातश्चायमुपनयने। "अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयादिति कर्णवेष्टकौ" इति सूत्रम्। कर्णवेष्टकौ कुण्डलं दक्षिणसव्यकर्णयोरामुञ्चति "अलङ्करणमसी"ति मन्त्रावृत्त्या। मन्त्रार्थः—हे कुण्डलदेवते! त्वमलङ्करणमलङ्कारशोभासि। अतस्त्वयाऽलङ्कृतस्य मम भूयो बहुवारं अलङ्करणं भूयादस्तु। "वृत्रस्येत्यङ्क्तेऽक्षिणी" इति सूत्रम्। "वृत्रस्ये"-त्यादि "चक्षुर्मे देहि" इत्यन्तेन मन्त्रेण कज्जलेनाक्षिण्यङ्क्ते संस्करोति। सौवीराञ्जनेनेति हरिहरः। अत्र च सव्यनेत्रमङ्क्त्वा ततो दक्षिणाञ्जनं मन्त्रावृत्त्या। तथा च दीक्षाप्रकरणं लिङ्गम्। "सव्यं वाऽग्रे मानुष" इति। कारिकायाम्—

वृत्रस्येत्यक्षिणी अङ्क्तेऽभ्यञ्जनं वामनासिकाम्।
सव्यं प्रथममित्येव श्रूयते बह्वृचश्रुतौ॥

हरिहरेण दक्षिणाञ्जनं पूर्वमुक्तं तदाशयं न विद्मः। **"रोचिष्णुरसीत्यात्मानमादर्शे प्रेक्षते"** इतिसूत्रम्। आत्मानं सर्वदेहं आदर्शे दर्पणे प्रेक्षते पश्यति। **"रोचिष्णुरसी"**त्येतावता मन्त्रेण। **मन्त्रार्थः**—रोचिष्णुः प्रकाशकः। **"छत्रं प्रतिगृह्णाति बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्धेहि तेजसो यशसो माऽन्तर्धेहीति"** इतिसूत्रम्। उपसर्गसामर्थ्याद्ग्रहणाद्दत्तं छत्रमातपत्रं **"बृहस्पतेश्छदिरसी"**तिमन्त्रेण प्रतिगृह्णाति। **मन्त्रार्थः**-हे छत्र! त्वं बृहस्पतेः पितामहस्य छादिर्घर्मादिनिवर्तकोऽसि प्रथममतः पाप्मनो निषिद्धाचरणात् मां अन्तर्धेहि अन्तर्हितं कुरु। तेजसः प्रतापाद्यशसश्च सकाशान्माऽन्तर्द्धेहि मा व्यवहितं कुरु तद्युक्तं कुर्वित्यर्थः। **"प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पातमित्युपानहौ प्रति मुञ्चते"** इति सूत्रम्। **"प्रतिष्ठे स्थ"** इति मन्त्रेणोपानहौ पादत्राणे पादयोः प्रतिमुञ्चते परिधत्ते युगपत् शक्यत्वात् द्विवचनान्तत्वाच्च मन्त्रस्य। **मन्त्रार्थः**—हे उपानहौ देवते! युवां प्रतिष्ठे स्थितिहेतू स्थः भवथः। अतो विश्वतः सर्वस्मात् परिभवात् मा मां पातं रक्षतम्। **"विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वत इति वैणवं दण्डमादत्ते"** इतिसूत्रम्। **"विश्वाभ्य"** इति मन्त्रेण वैणवं वंशमयं दण्डं यष्टिं आदत्ते। अत्राभिषेकादिदण्डधारणान्तं कर्म स्नानकर्तुर्नत्वाचार्यस्य। **मन्त्रार्थः**-हे दण्ड! विश्वाभ्यः सर्वाभ्यो नाष्ट्राभ्यो राक्षसादिभ्यः सर्वावस्थासु मा मां परिपाहि सर्वभावेन रक्ष। **"दन्तप्रक्षाळनादीनि नित्यमपि वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मन्त्रः"** इति सूत्रम्। दन्तप्रक्षालनमादौ येषां पुष्पदानान्तानि दन्तप्रक्षालनादीनि तत्साधनं प्राप्य नित्यमपि नित्यमेव मन्त्रो भवति। अपिरेवार्थे। वाससी च छत्रं च उपानहौ च वासश्छत्रोपानहः चकाराद्दण्डोऽपि एतानि वास आदीनि चेद्यदि नवीनानि ध्रियन्ते तदैव मन्त्रो भवति न सर्वदा।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ षष्ठी कण्डिका ॥

अथास्य स्पष्टप्रयोगः । अथ ब्रह्मचारी गुरुं अर्थदानेन सम्पूज्य तेनानुज्ञातो ज्योतिश्शास्त्रोक्ते शुभे काले आचार्यगृहे समावर्तनं कुर्यात् । ततो ब्रह्मचारी कृतनित्यक्रियः कृतप्रातरग्निकार्यश्च गुरोः पादावुपसंगृह्य तच्चरणयोर्मस्तकं निधाय "**स्नास्यामी**"ति पृच्छेत् । "**स्नाही**"ति गुरुरनुज्ञां दद्यात् । तत आचार्यः प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा "**अस्य ब्रह्मचारिणः गृहस्थाद्याश्रमान्तरप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समावर्तनाख्यं कर्म करिष्ये । तदङ्गभूतं निर्विघ्नार्थं गणपतिपूजनं पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं च करिष्ये**" पूर्ववत्सर्वं समाप्य । ततो ब्रह्मचारी आचार्यं "**अहं स्नास्ये**"इति पृच्छेत् । "**स्नाही**"ति गुरुः । अनुज्ञातः स्थण्डिले पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निं स्थापयेत् । अथ वैकल्पिकावधारणम् । "**तत्र पूर्वेण ब्रह्मणो गमनं, उत्तरेण पात्रासादनं, द्वे पवित्रे, ताम्रमयी आज्यस्थाली, पालाश्यः समिधः, प्राञ्चावाघारौ, समिद्धतमे आज्यभागौ, पूर्णपात्रं दक्षिणा, वेदाध्ययनानन्तरं समावर्तनं, दधिप्राशनं, अमौत्रधौतं वस्त्रं, एतान्वैकल्पिकान्पदार्थानहं करिष्ये**" । अथ देवताभिध्यानम् । तत्र "**प्रजापतिं, इन्द्रं, अग्निं, सोमं, अथ प्रधानदेवताः अन्तरिक्षं, वायुं, ब्रह्माणं, छन्दांसि, प्रजापतिं, देवान्, ऋषीन्, श्रद्धां, मेधां, सदसस्पतिं, अनुमतिं,**" इति यजुर्वेदपठनानन्तरं समावर्तने । यदा वेदद्वयं पठित्वा वेदत्रयं पठित्वा वेदचतुष्टयं पठित्वा वा समावर्तनं तदा तत्तद्देवताभिध्यानं ततो देवताहोमं वेदारम्भं च कुर्यात् । "अग्निं, वायुं, सूर्यं, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान्देवान् मरुतः स्वर्कान्; वरुणं, प्रजापतिं, अग्निं स्विष्टकृतं, एता आज्येन अस्मिन्कर्मण्यहं यक्ष्ये" । ततो ब्रह्मवरणाद्याज्यभागान्ते विशेषः । पात्रासादने उपकल्पनीयेषु "समिन्धनकाष्ठानि, समिधः, पर्युक्षणार्थं उदकं, हरितान् कुशान् अष्टौ वारिकुम्भान्, औदुम्बरं दन्तकाष्ठं, दधि, नापितं, स्नानवारि, उद्वर्त्तनद्रव्यं, चन्दनं, अहते वाससी, यज्ञोपवीते, पुष्पा-

णि, उष्णीषं, कर्णालङ्कारौ, अञ्जनं, दर्पणं, नूतनं छत्रं, उपानहौ, वैणवं दण्डं, पूर्णपात्रं, चे"ति । ततः पवित्रकरणादि पर्युक्षणान्तं कृत्वा होमं कुर्यात् । "ॐप्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये० । ॐइन्द्राय स्वाहा । इदमिन्द्राय० । ॐअग्नये स्वाहा । इदमग्नये० । ॐसोमाय स्वाहा । इदं सोमाय० । ॐअन्तरिक्षाय स्वाहा । इदमन्तरिक्षाय० । ॐवायवे स्वाहा । इदं वायवे० । ॐब्रह्मणे स्वाहा । इदं ब्रह्मणे० । ॐछन्दोभ्यः स्वाहा । इदं छन्दोभ्यो० । ॐप्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये० । ॐदेवेभ्यः स्वाहा । इदन्देवेभ्यो० । ॐऋषिभ्यः स्वाहा । इदं ऋषिभ्यो० । ॐश्रद्धायै स्वाहा । इदं श्रद्धायै० । ॐमेधायै स्वाहा । इदं मेधायै० । ॐसदसस्पतये स्वाहा । इदं सदस्पतये० । ॐअनुमतये स्वाहा । इदमनुमतये"० । यदि ऋग्वेदमधीत्य स्नानं करोति तदा "ॐपृथिव्यै स्वाहा । इदं पृथिव्यै० । ॐअग्नये स्वाहा । इदमग्नये०" । इत्याहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे चछन्दोभ्य इत्यारभ्यानुमत्यन्ता नवाहुतीर्जुहोति । एवं सामवेदेऽपि "ॐदिवे स्वाहा । इदं दिवे० । ॐसूर्याय स्वाहा । इदं सूर्याय०" । ब्रह्मण इत्याद्या नवाहुतीर्जुहोति । एवमथर्ववेदेऽपि "ॐदिग्भ्यः स्वाहा । इदं दिग्भ्यो० । ॐचन्द्रमसे स्वाहा । इदं चन्द्रमसे०" । ब्रह्मण इत्याद्या नवाहुतीर्जुहोति । यदि वेदचतुष्टयमधीत्य स्नानं करोति तदा आज्यभागानन्तरं "ॐअन्तरिक्षाय स्वाहा । इदमन्तरिक्षा० । ॐवायवे स्वाहा । इदं वायवे० । ॐब्रह्मणे स्वाहा । इदं ब्रह्मणे० । ॐछन्दोभ्यः स्वाहा । इदं छन्दोभ्यो० । ॐपृथिव्यै स्वाहा । इदं पृथिव्यै० । ॐअग्नये स्वाहा । इदमग्नये० । ॐब्रह्मणे स्वाहा । इदं ब्रह्मणे० । ॐछन्दोभ्यः स्वाहा । इदं छन्दोभ्यो० । ॐदिवे स्वाहा । इदं दिवे० । ॐसूर्याय स्वाहा । इदं सूर्याय० । ॐब्रह्मणे स्वाहा । इदं ब्रह्मणे० । ॐछन्दोभ्यः स्वाहा । इदं छन्दोभ्यो० । ॐदिग्भ्यः स्वाहा । इदं दिग्भ्यो० । ॐचन्द्रमसे स्वाहा । इदं चन्द्रमसे० । ॐब्रह्मणे स्वाहा ।

इदं ब्रह्मणे० । ॐछन्दोभ्यः स्वाहा । इदं छन्दोभ्यो० । ॐप्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये० । ॐदेवेभ्यः स्वाहा । इदं देवेभ्यो० । ॐऋषिभ्यः स्वाहा । इदं ऋषिभ्यो० । ॐश्रद्धायै स्वाहा । इदं श्रद्धायै० । ॐमेधायै स्वाहा । इदं मेधायै० । ॐसदसस्पतये स्वाहा । इदं सदसस्पतये० । ॐअनुमतये स्वाहा । इदं अनुमतये० । ॐभूः स्वाहा । इदमग्नये० । ॐभुवः स्वाहा । इदं वायवे० । ॐस्वः स्वाहा । इदं सूर्याय० । ॐत्वन्नो अग्ने० । इदमग्नीवरुणाभ्यां० । ॐसत्वन्नो अग्ने० । इदमग्नीवरुणाभ्यां० । ॐअयाश्चाग्ने० । इदमग्नये० । ॐये ते शतं० । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न मम । ॐउदुत्तमं० । इदं वरुणाय० । ॐप्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये० । ॐअग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते० । प्राशनान्ते ब्रह्मचारी पादोपसंग्रहणपूर्वकं गुरुं नमस्कृत्य ततस्तस्मिन्नेवाग्नौ समिदाधानं यथा—"ॐअग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु । यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि । एवं माऽ सुश्रवः सौश्रवसं कुरु । यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि । एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम्" । ततः प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्य उत्थाय समिधमादधाति "ॐअग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे । यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्च्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्च्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासꣳस्वाहा" इत्यनेन मन्त्रेण । ततोऽनेनैव मन्त्रेण द्वितीयां समिधमादधाति । अनेनैव तृतीयाम् । "एषा त" इति वा मन्त्रः । तत उपविश्य पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे । "अग्ने सुश्रव" इत्यादिभिर्मन्त्रैरग्निं सन्धुक्ष्य पर्युक्षणं कृत्वा, ततस्तूष्णीं पाणी प्रतप्य वक्ष्यमाणैः सप्तभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मुखमार्जनम् । "ॐतनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि । आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि । वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण । मेधाम्मे देवः सविता

आदधातु। मेधान्देवी सरस्वती आदधातु। मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ" "अङ्गानि च म आप्यायन्तां" सर्वाङ्गम्। "वाक्च म आप्यायतां" मुखम्। "प्राणश्च म आप्यायतां"नासिकाम्। "चक्षुश्च म आप्यायतां" नेत्रे। "श्रोत्रञ्च म आप्यायतां" श्रोत्रयोः। यशोबलं च म आप्यायतां" केवलमन्त्रपाठः। त्र्यायुषकरणं पूर्ववत्। ततोऽग्नेरुत्तरतः स्थापितानामष्टानां कुम्भानां दक्षिणोत्तरायतानां जलपूरितानां आम्रपल्लवसहितानां पूर्वभागे आस्तृतेषु कुशेषु प्रागग्रेषु ब्रह्मचारी उदङ्मुखः स्थित्वा"येऽप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूखो मनोहा स्खलो विरुजस्तनूदुषुरिन्द्रियहा तान्विजहामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामि" इत्यनेन मन्त्रेण प्रथमकलशाद्दक्षिणचुलुकेन जलमादाय तेनोदकेन स्वकीयं शिरोऽभिषिञ्चति। तत्र मन्त्रः "तेन मामाभिषिञ्चामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय"। अपरेभ्यः सप्त कुम्भेभ्यस्तदुत्तरस्थितेभ्यः दक्षिणचुलुकेन ग्राह्यम् "येऽप्स्वन्तरग्नय" इत्यनेन मन्त्रेण। अभिषेचनमन्त्रास्तु पृथक् पृथक्। तत्र मन्त्रः "येन श्रियमकृणुतां येनावमृशताᳪंसुरां येनाक्षावभ्यषिञ्चतां यद्वां तदश्विना यशः" इति मन्त्रेण द्वितीयकुम्भजलेनाभिषिच्य, पुन "येऽप्स्वन्तरग्नय" इत्यनेन मन्त्रेण तृतीयकुम्भाज्जलमादाय "आपो हि ष्ठे"तिमन्त्रेणाभिषिच्य, पुनरपि "येऽप्स्वन्त"रित्यनेन चतुर्थकुम्भजलमादाय "यो वः शिवतम" इतिमन्त्रेण अभिषेचनम्। पुनरपि "येऽप्स्वन्तरि"त्यनेन मन्त्रेण पञ्चमात्कुम्भादुदकमादाय "तस्मा अरङ्ग" इति मन्त्रेणाभिषेचनम्। पुनरपि षष्ठकुम्भात्तेनैव मन्त्रेण जलमादाय तूष्णीमभिषेचनम्। एवं सप्तमाष्टमकुम्भेभ्यो जलमादाय तेनैव मन्त्रेण तूष्णीमभिषेचनम्। "उदुत्तम"मितिमन्त्रेण मेखलां शिरोमार्गेण निःसार्य भूमौ निधाय कृष्णाजिनं चोत्तरीयं दण्डं च त्यजेत्। वासोऽन्यत्परिधाय आदित्यमुपतिष्ठते "उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं मा कुर्वाविदन्मा गमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवा यावभिरस्थाच्छतसनिरसि शत-

सनिं मा कुर्वाविदन्मागमयोद्य भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्सायं यावभिरस्थात्सहस्रसनिरासि सहस्रसनिं मा कुर्वाविदन्मा गमय" इत्यनेन मन्त्रेण सूर्यमुपस्थाय ततो दधि तिलान्वा प्राश्य जटालोमनखानां निकृन्तनम । आचमनम् । शीतोदकेन स्नानम् । औदुम्बरेण काष्ठेन दन्तधावनम् । तत्र मन्त्रः "ॐ अन्नाद्याय व्यूहध्वꣳ सोमो राजायमागमत् । स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन च" ततः सुगन्धिद्रव्येण उद्वर्तनम् । उष्णोदकेन स्नानम् । चन्दनाद्यनुलेपनं गृहीत्वा मुखनासिकयोरालम्भनम् । तत्र मन्त्रः "प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पय"। ततः पाण्योरवनेजनं कृत्वा तदुदकमादाय अपसव्यं कृत्वा प्राङ्मुखो भूत्वा तदुदकं दक्षिणस्यां दिशि निषिञ्चति । तत्र मन्त्रः "पितरः शुन्धध्वम्"। ततो यज्ञोपवीती भूत्वा उदकोपस्पर्शनम् । ततश्चन्दनादिनाऽऽत्मानमनुलिप्य जपेत् "ॐ सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासꣳ सुवर्चा मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयास"मिति । अहतवासःपरिधानम् । तत्र मन्त्रः "परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतञ्च जीवामि शरदः पुरूची रायस्पोषमभि संव्ययिष्ये" । अत्र यज्ञोपवीतधारणं पूर्ववन्मन्त्रेण । गङ्गाधरोऽप्येवमेव । यज्ञोपवीतद्वयधारणं इति प्रयोगरत्नकारः । यजुर्वल्लभकारोऽप्येवमेव । अत्र गङ्गाधरमत समीचीन भासते , पूर्वयज्ञोपवीतत्यागाभावात् । यज्ञोपवीतद्वयस्य सर्वदैव परिधानविधानात् । अथोत्तरीयं "यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती । यशो भगश्च मा विदद्यशो मा प्रतिपद्यता"मितिमन्त्रेण । अथ पुष्पमालाग्रहणं "या आहरज्जमदग्निः श्रद्धायै कामायेन्द्रियाय । ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन च" इति मन्त्रेण । ततः शिरसि बन्धनं "यद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपलं पृथु । तेन संग्रथिताः सुमनस आबध्नामि यशो मयि" इतिमन्त्रेण । उष्णीषेण शिरो वेष्टयेत् "युवा सुवासाः परिवीत आगात्सऽउ श्रेयान्भवति जायमानः।तन्धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त" इतिमन्त्रेण । दक्षिणकर्णे कुण्डलं करोति "अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयात्"इतिमन्त्रेण । ततो वामकर्णे

अनेनैव मन्त्रेण । अथाञ्जनं "वृत्रस्यासि कनिकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि"इतिमन्त्रेण प्रथमं वामम् । ततो दक्षिणम् । आदर्शः "रोचिष्णुरसी"-त्यनेन मन्त्रेणात्मानमादर्शे प्रेक्षते । छत्रं "बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्धेहि तेजसो यशसो माऽन्तर्धेही"त्यनेन मन्त्रेण । उपानहौ "प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पात"मित्यनेन मन्त्रेण । उपानहौ पादयोर्युगपत् । "विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वत"इत्यनेन मन्त्रेण वैणवं दण्डमादत्ते । अभिषेकादि दण्डदानान्तं स्नानकर्त्ता करोति नाचार्यः ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ समावर्तनप्रयोगः ।

सप्तमी कण्डिका ।

स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः कामादितरो नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यान्न च गच्छेत्कामन्तु गायति नैव गीते वा रमत इति श्रुतेर्ह्यपरं क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेन्न च धावेदुदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रपतनसन्धिसर्पणविवृतस्नानविषमलङ्घनशुक्लवदनसन्ध्यादित्यप्रेक्षणभैक्षणानि न कुर्यान्न ह वै स्नात्वा भिक्षेतापि ह वै स्नात्वा भिक्षां जयतीति श्रुतेर्वर्षत्यप्रावृतो व्रजेदयम्मे वज्रः पाप्मानमपहनदित्यप्स्वात्मानं नावेक्षेताजातलोम्नीं विपुंश्चीं षण्ढं च नोपहसेद्गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात्सकुलमिति नकुलं भगालमिति कपालं मणिधनुरितीन्द्रधनुर्गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीतोर्वरायामनन्तर्हितायां भुमावुत्सर्पेस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषं कुर्यात्स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत विकृतं वासो नाच्छादयीत दृढव्रतो वधत्रः स्यात्सर्वत आत्मानं गोपायेत्सर्वेषां मित्रमिव शुक्रियमध्येष्यमाणः ॥ ७ ॥

"स्नातस्य यमान्वक्ष्याम"इति सूत्रम् । स्नातस्य ब्रह्मचर्यात्समावृत्तस्य त्रैवर्णिकस्य यमान् नियमान् वक्ष्यामः । अधिकारसूत्रमेतत् । तेषु स्नातकोऽधिक्रियते "कामादितरः"इति सूत्रम् । कामादिच्छातः स्नानसम्बन्धशून्यः शूद्रोऽभिधीयते । स हि स्नातको भवति । एवं सति इच्छया शूद्रस्यापि यमेष्वधिकारो भवति । तानाह "नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यान्न च गच्छेत"इति सूत्रम् । नृत्यं गीतं च वादित्रं च नृत्यगीतवादित्राणि तानि स्वयं न कुर्यात् । अन्यैः क्रियमाणानि नृत्यादीनि द्रष्टुं श्रोतुं वा न गच्छेत् । "कामन्तु गीत"मिति सूत्रम् । तु पुनः काममिच्छया गीतं गानं स्वयं कुर्यात । अन्यैः क्रियमाणं द्रष्टुं श्रोतुं च गच्छेत् । कर्मण्यौपयिकत्वाद्गीतस्य । दृश्यते हि अश्वमेधे गानं "ब्राह्मणोऽन्यां गायति राजन्योऽन्याम्"इति । नचाक्रियमाणं शक्यते गातुमिति । "गायति वैव गीते वा रमत इति श्रुतेर्ह्यपर"मिति सूत्रम् । अपरं उखासम्भरणकाण्डे वचनमस्ति । "तस्मादु हैतद्यः सर्वः कृत्स्नो मन्यते गायति वैव गीते वा रमते"इति । अपरग्रहणाच्च पूर्वन्यायप्राप्तमभिहितम । एवं च यत्रापि पुनर्वचनेन देवताग्रे नृत्यगीतादिकं विहितं तत्रापि ब्राह्मणादिभिः कार्यमेव, विहिते निषेधाप्रवृतेः । "क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेत्"इति सूत्रम् । क्षेमे सति रात्रौ ग्रामान्तरं अन्यग्रामं न गच्छेत् । आपदि तु रात्रावपि गच्छेत् । "न च धावेत्"इति सूत्रम् । क्षेमे इत्यनुवर्तते । क्षेमे सति न च धावेत् किन्तु शीघ्रं गच्छेत् । "उदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रपतनसन्धिसर्पणविवृतस्नानविषमलङ्घनशुक्लवदनसन्ध्यादित्यप्रेक्षणभैक्षणानि न कुर्यात्" इति सूत्रम् । उदपानस्य कूपस्यावेक्षणं उपरि स्थित्वाऽधोमुखीभूयावलोकनम् । आम्रादिवृक्षस्यारोहणम् । उपरिगमनम् । फलानामाम्रादीनां प्रपतनं त्रोटनम् । सन्धौ सन्ध्यासमये सर्पणमध्वगमनम् । सन्धिः कुद्वारं वा तत्र सर्पणम् । सर्पगर्तादिलक्षणं वा । विवृतेन नग्नेन स्नानम् । विषमस्य पर्वतादेः ऊर्ध्वगमनं पर्वतगर्तादेर्लङ्घनमतिक्रमणं वा । शुक्लवदनमश्लीलभाषणम । तत त्रिविधं लज्जाकरम् दुःखकरम् अमङ्गलसूचकं च । सन्ध्यादित्यप्रेक्षणं सन्ध्या-

सूर्यावेक्षणम् ।

नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यन्तं कदाचन ।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ इति ।

भिक्षणं सिद्धान्नस्यैव । उदपानावेक्षणादि वर्जयेत् । तत्र भैक्षणप्रतिषेधे प्रत्यक्षमेव वचनमस्तीत्याह "न ह वै स्नात्वा भिक्षेताप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयतीति श्रुतेः" इति सूत्रम्। स्नात्वा समावर्त्य न भिक्षेत । यतः स्नात्वा भिक्षां अपजयति अपाकरोति । "ह वै" इतिनिपातसमुदायो निश्चयार्थः । अत्र यो दृष्टार्थः विषयप्रतिषेधस्तत्र दृष्टार्थत्वादेवाकरणे प्राप्ते प्रतिषेधविधानसामर्थ्याददृष्टार्थताऽप्यनुमीयते । "वर्षत्यप्रावृतो व्रजेदयम्मे वज्रः पाप्मानमपहनादिति" इति सूत्रम् । पर्जन्ये वर्षति अप्रावृतः अनाच्छादित एव व्रजेत् गच्छेत । "अयं मे वज्र" इति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः-जलकणरूपो वज्रो मम पाप्मानं अपहनत् अपहन्तु । "अप्स्वात्मानं नावेक्षेत" इति सूत्रम् । अप्सु जले आत्मानं स्वशरीरं न पश्येत् । "अजातलोम्नीं विपुंश्चीं षण्ढं च नोपहसेत्" इति सूत्रम् । समयेऽप्यनुत्पन्नलोम्नीं अजातानि लोमानि यस्याः सेयमजातलोम्नी ताम् । विपुंषीं कूर्च्चादिना पुरुषाकृतिं स्त्रियं, षण्ढः प्रसिद्धः । एतानि नोपहसेत् नाभिगच्छेत् । उपहासशब्देनाभिगमनमुच्यते । "गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात्सकुलमिति नकुलं भगालमिति कपालं मणिधनुरितीन्द्रधनुर्गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत" इति सूत्रम् । गर्भिणीं गुर्विणीं विजन्येति पर्यायशब्देन वदेत् , न गर्भिणीमिति । उत्तरत्राप्येवमेव योज्यम् । सकुलं इति नकुलं ब्रूयात । भगालमिति कपालं खर्परं ब्रूयात् । मणिधनुरिति इन्द्रधनुर्ब्रूयात् । परस्य गां सुरभिं धयन्तीं वत्सं पाययन्तीं परस्मै अन्यस्मै स्वामिनं वा नाचक्षीत न कथयेत् । "उर्वरायामनन्तर्हितायाम्भूमावुत्सर्पंस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात्" इतिसूत्रम् । उर्वरायां सस्यवत्यां भूमौ तृणैरनन्तर्हितायां केवलायां च मूत्रस्य पुरीषस्य वा उत्सर्गं न कुर्यात् । किं च तिष्ठन् ऊर्ध्वः सन् न कुर्यात । तथोत्सर्पन् उत्प्लवमानः सन्न कुर्यात् । "स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत" इतिसूत्रम् । आत्मनः

प्रयत्नमन्तरेण स्वयमेव प्रशीर्णेन छिन्नेन दारुशकलेन गुदं प्रमृजीत प्रोञ्छेत् परिमार्जयेत्। ततः शौचं कुर्यात्। "विकृतं वासो नाच्छादयीत" इति सूत्रम्। विकृतं नील्यादिना विकारमापादितं वस्त्रं न परिदधीत। अत्र न कषायप्रतिषेधः "कषायरक्तन्तु प्रशस्यत" इति भाष्यकारः। "दृढव्रतो वधत्रः स्या"दिति सूत्रम्। दृढं व्रतं सङ्कल्पो यस्य स दृढव्रतः स्याद्भवेत्। तथा वधात् घातादात्मानं परं च त्रायते रक्षतीति वधत्रः स्यात्। "सर्वेषां मित्रमिव"इति सूत्रम्। सर्वेषां स्वेषां परेषां च मित्रमिव सखेव सर्वेषु सुहृदिव हितकारी भवेत्। "मैत्रो वा ब्राह्मण" इति श्रुतेः।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ द्वितीयकाण्डे सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

अष्टमी कण्डिका।

तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेदमाᳪसाश्यमृण्मयपायी स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां चादर्शनमसम्भाषणं च तैः शवशूद्रसूतकान्नानि च नाद्यान्मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात्सूर्याच्चात्मानं नान्तर्दधीत तप्तेनोदकार्थान्कुर्वीतावज्योत्य रात्रौ भोजनᳪ सत्यवदनमत्र वा दीक्षितोऽप्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवाँश्चेत् ॥ ८ ॥

स्नातस्य समावर्तनप्रभृति यावद्गार्हस्थ्यं धर्मानभिधाय अधुना तस्यैव समावर्तनमारभ्य त्रिरात्रं व्रतमाह "तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत्"इति सूत्रम्। वक्ष्यमाणं व्रतं तिस्रः त्रिसंख्या रात्रीः अहोरात्राणि चरेदनुतिष्ठेत्। "अमाᳪसाश्यमृण्मयपायी" इति सूत्रम्। मांसमश्नातीत्येवंशीलो मांसाशी न मांसाशी अमांसाशी मृन्मयेन मृत्पात्रेण पिबतीत्येवंशीलो मृन्मयपायी न मृन्मयपायी अमृन्मयपायी स्यादिति शेषः। "स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां चादर्शनमसम्भाषणं च तै"रिति सूत्रम्। स्त्री नारी,

शूद्रोऽन्त्यवर्णः, शवः मृतशरीरं, कृष्णशकुनिः काकः, श्वा कुक्कुरः, एतेषां अदर्शनं भवेत् । एतैः स्त्र्यादिभिः सह असम्भाषणं च अवचनव्यवहारः । अत्र यस्य येन यादृक् सम्भाषणं तादृक् निषिद्ध्यते । "शवशूद्रसूतकान्नानि च नाद्यात्" इति सूत्रम् । मरणानन्तरं क्रीत्वा लब्ध्वा वा ज्ञातिभिर्यदद्यते तच्छवान्नम् । शूद्रस्य भोज्यान्नस्य नापितादेरन्नं शूद्रान्नम् । प्रसवे सति अर्वाक् दशाहात् यत् ज्ञातीनामन्नं तत्सूतकान्नम् । एतानि नाद्यात् न भक्षयेत् । "मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्या"दिति सूत्रम् । मूत्रं च पुरीषञ्च मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं थूत्कृत्य मुखाल्लालादित्यजनमेतत्त्रयं आतपे घर्म्मे न कुर्यात् नोत्सृजेत् । "सूर्याच्चात्मानं नान्तर्दधीत" इति सूत्रम् । सूर्यादादित्यादात्मानं स्वं छत्रादिनान्तर्हितं न कुर्यात् । "तप्तेनोदकार्थान्कुर्वीत" इति सूत्रम् । तप्तेन जलेनोदकार्थानुदकसाध्याः शौचाचमनादिकाः क्रियाः कार्याः । "अवज्योत्य रात्रौ भोजन"मिति सूत्रम् । रात्रौ अवज्योत्य दीपोल्काद्यन्यतरेण प्रकाशं कृत्वा भोजनं कुर्यात् । "सत्यवदनमेव वा"इति सूत्रम् । अथ वा सत्यभाषणमेव कुर्यात्, नाधस्तननियमान् । "दीक्षितोऽप्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवाँश्चेत्" इति सूत्रम् । चेद्यदि दीक्षितः सोमयागार्थं स्वीकृतदीक्षः प्रवर्ग्यवान् प्रवर्ग्यः सोमयागाङ्गकर्मविशेषः सोऽस्यास्तीति तथा तदा आतपादीनि "मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्या"दित्यादीनि करोति ।

अत्रान्येऽपि नियमा उच्यन्ते । याज्ञवल्क्यः—

मातृपित्रातिथिभ्रातृजामिसम्बन्धिमातुलैः ।
वृद्धबालातुराचार्यवैद्यसंश्रितबान्धवैः ॥
ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्यादाससनाभिभिः ।
विवादं वर्जयित्वा तु सर्वाँल्लोकाञ्जयेद्गृही ॥

एतैः सह विवादवर्जने कारणमाह मनुः—

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्यः पिता प्रभुः ।
अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥
जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।

सम्बन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलाः ॥
आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ।
भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्विका तनुः ॥
छाया स्वा दासवर्गस्तु दुहिता कृपणः परः ।
तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासत्वरः सदा ॥ इति ।

पैठीनसिः—"मत्तप्रमत्तोन्मत्तैः सह सम्भाषणं न कुर्वीत न परस्त्रियं रहसि सम्भाषेते"ति । मत्तो मदनीयद्रव्येण, प्रमत्तो ग्रहावेशादिना, उन्मत्तो वाय्वाहिना । सांख्यायनगृह्ये—"सूतिकोदक्यां न वदेत्" इति । गौतमः—"न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेत सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेद्ब्राह्मणेन सह सम्भाषेते"-ति । महाभारते—

सम्पन्नं भोजने ब्रूयात्पानीये तर्पणं तथा ।
सुशृतं पायसे ब्रूयाद्यवाग्वां कृसरे तथा ॥
महात्मनां च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ।
त्वङ्कारं नामधेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ॥
अवराणां समानानामुभयेषां न दुष्यति ॥

नारदोऽपि—

गुरोर्ज्येष्ठकलत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चात्मनः ।
आयुःकामो न गृह्णीयान्नामातिकृपणस्य च ॥

वसिष्ठः—"नावृतो यज्ञं गच्छेद्यदि गच्छेत्प्रदक्षिणं पुनराव्रजे"-दिति । नावृतोऽनिमन्त्रितः ।

द्वौ विप्रौ विप्रवह्निं च दम्पत्योः स्वामिनोस्तथा ।
अन्तरेण न गन्तव्यं हलस्य वृषभस्य च ॥

पैठीनसिरपि—"न गोब्राह्मणाग्न्यन्तरे व्यवेयादनुज्ञातोऽथ वा व्रजे"दिति । अथानाक्रमणीयानि । तत्र मनुः—

देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।
नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥

बभ्रुः कपिलः । याज्ञवल्क्योऽपि—

देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः ।
नाक्रामेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्त्तनानि च ॥

विष्णुपुराणे—

पूज्यदेवध्वजज्योतिश्छायां नातिक्रमेद्बुधः ॥

देवीपुराणे—

न चैव गोः प्रसूताया विश्वसेत्स्त्रीजनस्य च ।
न मुखेन धमेदग्निं न खड्गं लङ्घयेत्तथा ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—

पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत् ॥

यमः—

स्वान्तु नाक्रामयेच्छायां क्लीबेन पतितेन वा ।
चाण्डालेन द्विषद्भिश्च नित्यं रोगान्वितेन वा ॥

अथानधिष्ठेयानि । तत्र मनुः—

मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम्
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥
उद्वर्त्तनमधःस्नानं विण्मूत्रं रक्तमेव च ।
श्लेष्मनिष्ठ्यूतवातानि नाधितिष्ठेत कामतः ॥
वैरिणो नोपसेवेत साहाय्यं नैव वैरिणः ।
अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितम् ॥

उद्वर्त्तनं विलेपनम्, अधःस्नानं स्नानादधः पतितं जलम् । निष्ठ्यूतं उद्गीर्णं फूत्कारादि । विष्णुः—"न चतुष्पथमधितिष्ठेत न रात्रौ वृक्षमूलं शून्यालयं न तृणं न वधनागारम्" । तृणं तृणकूटः । आसनार्थं तु न निषेधः । मनुः—

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

आसनत्वेन तस्य विधानात् । शङ्खः—"नोद्धतकुहकैः सहैकत्र

तिष्ठेत्" उद्धतो अविनीतः। कुहकः वशीकरणादिनिष्ठः। हारीतः--

"आवपनापमार्ज्जनापस्नानतुषभस्मास्थिकपालसञ्चयन्नाधितिष्ठेत्"। आवपनं गोण्यादि भाण्डम्। अपमार्जनं सम्मार्जनी। कपालसञ्चयः खरसमूहः। याज्ञवल्क्यः--

विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम्।
केशभस्मतुषाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम्॥

विरुद्धं आर्याचारविरुद्धम्। तथा च मार्कण्डेयः--

म्लेच्छभाषा न वक्तव्या म्लेच्छवेषं न कारयेत्।
नासंवृतमुखः कुर्याद्धास्यं जृम्भां तथैव च॥
पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतिमिच्छता।
शूर्पवातं नखाग्राम्बुस्नानवस्त्रघटोदकम्॥
मार्जनीरेणुकेशाम्बु हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥ इति।

क्रिया स्नानाहरणादि। घटोदकं स्नानघटावशिष्टम्। शातातपः—

अजाविरेणुसंस्पर्शादाशु लक्ष्मीश्च हीयते।
श्वकाकोष्ट्रखरोलूकशूकरग्रामपक्षिणाम्॥ इति।

विष्णुः—न संहताभ्यां पाणिभ्यां शिर उदरञ्च कण्डूये"-दिति। याज्ञवल्क्यः।

नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनाम्।
न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुची राहुतारकाः॥ इति।

मनुः—

नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम्।
क्षुवन्तीं जृम्भमाणाञ्च न चासीनां यथासुखम्॥
नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम्।
न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः॥ इति।

मार्कण्डेयपुराणे—

देवतापितृसच्छास्त्रयज्ञसत्यादिनिन्दकैः।
कृत्वा स्पर्शनमालापं शुद्ध्येतार्कावलोकनात्॥

अवलोक्य तथोदक्यामन्त्यजं पतितं शठम् ।
विधर्मसूतिकाषण्ढविवस्त्रान्त्यावसायिनः ॥
मृगनिर्यातकांश्चैव परदाररतांस्तथा ।
एतदेव हि कर्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥

स्कान्दे—

कृतघ्नं मानवं दृष्ट्वा नरकेष्वपि कुत्सितम् ।
शुध्यर्थं देवि ! द्रष्टव्याः सोमानलदिवाकराः ॥ इति ।

सोमादीनां यथासम्भवं विकल्पः । अथैषां प्रायश्चित्तानि । मनुः—

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

इदं प्रायश्चित्तं ब्राह्मणक्षत्रिययोः । तथा च हरदत्तः—

स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तं विधीयते ।
राजब्राह्मणयोरेव नेतरेषां कथञ्चन ॥

एषां च स्नातकधर्माणां गृहस्थादिसाधारण्यमवगन्तव्यम् ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ अष्टमी कण्डिका ॥

अत्र प्रसङ्गतः शौचस्नानसन्ध्यातर्पणदेवार्चनवैश्वदेवविधिरुच्यते तत्र याज्ञवल्क्यः—

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥

तत्रादौ शौचविधिमाह । तत्र—

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ॥

इति याज्ञवल्क्यादिवचनादात्मचिन्तनं विधातव्यम् । तथा च मनुः

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।
कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

धर्मप्रवृत्तावपि—

उषःकाले समुत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम्।
स्मृत्वा नारायणं देवं स्तोत्राण्यपि च सञ्जपेत्॥

अत्र ब्राह्मो मुहूर्तः सूर्योदयात्प्रागुपान्त्यो मुहूर्तः। तत्र गर्गः—

नाडिकाः षट्पञ्चाशत्प्रातस्तत्रैकाधिकोऽरुणः।
उषःकालोऽष्टपञ्चाशच्छेषः सूर्योदयः स्मृतः॥

तथा च मनुः—

रात्रेस्तु पश्चिमो यामो मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते॥ इति।

व्यासः—

प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्त्तिशान्त्यै नारायणं गरुडवाहनमब्जयोनिम्।
ग्राहाभिभूतवरवारणमुक्तिहेतुं चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम्॥
प्रातर्नमामि मनसा वचसा च मूर्ध्ना पादारविन्दयुगलं परमस्य पुंसः।
नारायणस्य नरकार्णवतारणस्य पारायणप्रवणविप्रपरायणस्य॥
प्रातर्भजामि भजतामभयङ्करं तं प्राक्सर्वजन्मकृतपापभयापहन्त्यै।
यो ग्राहवक्त्रपतिताङ्घ्रिगजेन्द्रघोरं शोकप्रणाशमकरोद्धृतशङ्खचक्रः॥

श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातः प्रातः पठेन्नरः।
लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः॥

अन्यानपि स्मृत्युक्तान् पठित्वा भूमिं प्रार्थयेत्। तत्र मन्त्रः—

समुद्रवसने! देवि! पर्वतस्तनमण्डिते!।
विष्णुपत्नि! नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे॥ इति।

अथ मूत्रपुरीषोत्सर्गः। विधानपारिजाते पाराशरः—

ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विण्मूत्रमेव च।
नैर्ऋत्यामिषुनिक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः॥

तथा चापस्तम्बः—"मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणा दिशि दक्षिणापरां वा गत्वे"ति। दक्षिणापरा नैर्ऋती। पराशरः—

अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा।
वाचं नियम्य यत्नेन ष्ठीवनोच्छ्वासवर्जितः

कुशादिव्यतिरिक्तैः। तथा च हारीतः—

प्रभाते मैथुने चैव प्रस्रावे दन्तधावने।
स्नाने भोजनकाले च षट्सु मौनं विधीयते॥

शाङ्खायनगृह्यम्—"यद्येवावस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्या"दिति। कर्णोऽत्र दक्षिणः। विधानपारिजाते—

कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम्।
विण्मूत्रन्तु गृही कुर्यात्कर्णस्थः प्रथमाश्रमी॥

विशेषमाह संग्रहे--

मूत्रे तु दक्षिणे कर्णे पुरीषे वामकर्णके।
धारयेद्ब्रह्मसूत्रन्तु मैथुने ह्युपवीतवत्॥

मनुः—

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा॥
छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः।
यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधाभयेषु च॥

शङ्खः—

तर्जनीं रौप्यसंयुक्तां ब्रह्मग्रन्थियुतां शिखाम्।
भोजने मैथुने मूत्रे कुर्वन्कृच्छ्रेण शुद्ध्यति॥

अथ वर्ज्यदेशानाह मनुः—

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे।
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके न शाद्वले।
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः॥
वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यँस्तथैव च॥

नद्यादौ विशेषमाह स्मृतौ—

दश हस्तान्परित्यज्य मूत्रं कुर्याज्जलाशये।
शतहस्तं पुरीषं तु तीर्थे नद्यां चतुर्गुणम्॥

तथोपकृष्य विण्मूत्रं काष्ठलोष्ठतृणादिना ॥

इतिपरिमृष्टगुदलिङ्गो गृहीतशिश्नश्चोत्तिष्ठेत्। मनुः—

अरण्येऽनुदके रात्रौ चोरव्याघ्राकुले पथि।
कृत्वा मूत्रपुरीषे च द्रव्यहस्तो न दुष्यति ॥

इति मूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः। अथ शौचम्। दक्षः—

शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजोत्तमः।
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥

अन्यच्च—

मूत्रं कृत्वा विना शौचं कच्छं बद्ध्वा द्विजाधमः।
कथितो मूत्रकृत्वा च स मूढो नरकं व्रजेत् ॥

स्मृत्यर्थसारे—

शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥

तत्र देवतागृहवाल्मीकमूषकोत्करादिमृद्भिन्नां मृदमुद्धृतोदकं चादाय वाग्यत उदङ्मुखो दिवा शौचं कुर्यात्। रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः। तदप्युदपात्रं मलमूत्रोत्सर्जनसमये हस्ते न धार्यम्। गौतमः—

करस्थोदकपात्रस्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि।
तज्जलं मूत्रसदृशं सुरापानेन तत्समम् ॥

धर्मप्रवृत्तौ—

अन्तर्जले देवगृहे वल्मीके मूषकस्थले।
कृतशौचावशिष्टा च न ग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः ॥
मलमूत्रसमीपे वा वृक्षमूलस्थिता च या।
वापीकूपतडागेषु न ग्राह्याः पञ्चमृत्तिकाः ॥
आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कुल्यासरित्कूलयोः।
शुद्धदेशं तु संवीक्ष्य शर्कराश्मविवर्जितम् ॥
अभावे मृद उक्ताया यस्मिन्देशे तु या भवेत्।
तया शौचं प्रकुर्वीत द्विजो मृत्तिकयाऽपि च ॥

आर्द्रामलकमात्रा तु मूत्रशौचे तु मृत्तिका ।
त्रिपर्वपूरमात्रा वा मूत्रशौचे तु मृत्तिका ॥

शौनकः—

एका तु मृत्तिका लिङ्गे तिस्रः सव्यकरे मृदः ।
करद्वये मृद्वयं स्यान्मृत्प्रमाणमिहोच्यते ॥
मूत्रात्तु द्विगुणं शुक्रे मैथुने त्रिगुणं स्मृतम् ।
लिङ्गशौचमिदं प्रोक्तं गुदशौचमथोच्यते ॥

विज्ञानेश्वरः-

लिङ्गशौचं पुरा कार्यं गुदशौचं ततः स्मृतम् ॥

इति वचनाल्लिङ्गशौचानन्तरं गुदशौचम् ।

पञ्चापाने मृदः क्षेप्याः करे वामे दश स्मृताः ।
हस्तयोः सप्त दातव्याः पुरीषे मृत्प्रमाणकम् ॥
अर्धप्रसृतिमात्रा स्यात्तदर्धं तु ततः परम् ।
गुदशौचमिति प्रोक्तं पादशौचमथोच्यते ॥

विधानपारिजाते —

एकैकं पादयोर्दद्याद्धस्तयोर्लिङ्गशौचवत् ।
एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥
त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां च चतुर्गुणम् ।
यद्दिवा विहितं शौचं तदर्धं निशि कीर्तितम् ॥
तदर्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्धमध्वनि ।
स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः ॥
स्त्रीशूद्रादेरशक्तानां बालानां चोपनीतिनाम् ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥
गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्भारैश्च नगोपमैः ।
आमृत्योराचरन् शौचं भावदुष्टो न शुध्यति ॥

इति स्मृतेर्भावशुद्धिरप्यपेक्षिता । अत्रोक्तसंख्यानियमातिक्रमे सति

प्रायश्चित्तमुक्तं स्मृतिरत्नावल्याम्—

गायत्र्यष्टशतं चैव प्राणायामत्रयं तथा।
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नियमातिक्रमे सति॥

क्वचिद्विष्णुस्मरणमेवोक्तम्। अनुदकमूत्रकरणे सचैलं स्नानं व्याहृतिहोमश्चेति प्रायश्चित्तद्वयमिति, प्रयोगपारिजाते उक्तम्। तत आचमनात्प्राग्वामभागे गण्डूषान् क्षिपेत्। तदुक्तमाचारप्रदीपे—

मूत्रे पुरीषे भुक्त्यन्ते रेतःप्रस्रवणे तथा।
चतुरष्टद्विषट्द्व्यष्टगण्डूषैः शुद्ध्यते क्रमात्॥
पुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा।
ऋषयः सर्वतः पृष्ठे वामे गण्डूषमुत्सृजेत्॥

इति शौचविधिः।

अथाचमनम्।

तत्त्रिविधम्-श्रौताचमनस्मार्त्ताचमनपौराणाचमनभेदात्। तत्र श्रौताचमनम्। पराशरः--

देव्याः पादैस्त्रिभिः पीत्वा अब्लिङ्गैर्नवधा स्पृशेत्।
पुनर्व्याहृतिगायत्र्या शिरोमन्त्रैर्द्विधा स्पृशेत्॥

अब्लिङ्गकै"रापो हि ष्ठे"त्यादिभिस्त्रिभिः प्रतिपादैः।

यः करोति प्रयत्नेन श्रौतमाचमनं द्विजः।
अशुद्धात्माऽपि पापिष्ठः स पूतो नात्र संशयः॥

आश्वलायनः-"दक्षिण उपवीतोपविश्य हस्तावविनिज्य त्रिराचामेदद्भिः परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य पच्छिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य सव्यपाणिपादं प्रोक्षति"।

सन्ध्यादौ ब्रह्मयज्ञे च होमे देवार्चने तथा।
श्रौतमेव द्विजैः कार्यमिति बौधायनोऽब्रवीत्॥

विधानपारिजाते--

पौराणमथ वा स्मार्तं श्रौतमाचमनं तथा।
तत्तत्कर्मणि कुर्वन्ति यथेष्टं वा विधीयते॥

अथ स्मार्त्ताचमनम् । सूत्रोक्त"मामाग"न्निति मन्त्रेण । अथ पौराणाचमनं सङ्ग्रहे—

केशवादित्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्करौ ।
द्वाभ्यामोष्ठौ च सम्मृज्य द्वाभ्यामुन्मार्ज्जयेत्ततः ॥
तथा त्वेकेन मूर्द्धानं ततः सङ्कर्षणादिभिः ।
ऊर्ध्वोष्ठनासाक्षिकर्णान्नाभ्युरःस्कन्धकान्स्पृशेत् ॥
एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ॥ इति ।

आचमनधर्माः अत्रिः—

ताम्रपात्रस्थितैर्वापि तथा तोयाशयस्थितैः ॥
कुर्वीताचमनं विप्रस्ततः खानि समालभेत् ।
तदलाभे तु कुर्वीत पात्रधारोदकेन च ॥

तथा—

तावन्नोपस्पृशेद्विप्रो यावद्वामेन न स्पृशेत् ।
वामे हि द्वादशादित्या वरुणस्त्रिदशेश्वरः ॥
वर्त्तन्ते सर्वदा यस्मात्तस्माद्वामेन संस्पृशेत् ।
शूद्राहृतैस्तु नाचामेन्नैव पाण्याहृतैरपि ॥

मनुः—

कांस्येनायसपात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः ।
आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचन शुद्ध्यति ॥
पादशेषं पीतशेषं शौचशेषं च यज्जलम् ।
तज्जलं रुधिरैस्तुल्यं पर्यग्निकरणं विना ॥

पर्यग्निकरणमप्यसम्भवे द्रष्टव्यम् । अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

याज्ञवल्क्यः—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासोऽपि परिधाय च ॥

आचारदीपे यमः—

भोजने शयने दाने उच्चारे च प्रतिग्रहे ।
सन्ध्यात्रयाम्बुदाने च पूर्वं पश्चाद्विराचमेत् ॥

सपवित्राचमने विशेषः । मार्कण्डेयः—

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥

सपवित्रत्वं दक्षिणहस्तस्य ज्ञेयम् । कात्यायनः—

सव्ये पाणौ कुशान्कृत्वा दक्षिणे सपवित्रकः ॥

इत्याचमनविधिः । अथ दन्तधावनम् । दक्षः—

मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
तदार्द्रकाष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

गर्गः—

दशाङ्गुलं तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलं तु वैश्यानां शूद्राणां सप्त सम्मितम् ॥
चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते ॥

विष्णुः—

कण्टकीक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलमव्रणम् ।
कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पर्वार्धकृतकूर्चकम् ॥

स्मृत्यन्तरे—

खदिरश्च करञ्जश्च कदम्बश्च वटस्तथा ।
तिन्तिणी वेणुपृष्ठश्च ह्याम्रो निम्बस्तथैव च ॥
अपामार्गश्च बिल्वश्च ह्यर्कश्चौदुम्बरस्तथा ।
एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मसु ॥

अथ वर्ज्यकाष्ठादि । मार्कण्डेयः—

कोविदारशमीताळश्लेष्मातकाबिभीतकान् ।
वर्जयेद्दन्तकाष्ठे च गुग्गुळं क्रमुकं तथा ॥

स्मृत्यर्थसारे—

आसने शयने याने पादुके दन्तधावने ।
पाळाशाश्वत्थकौ वर्ज्यौ सर्वकुत्सितकर्मसु ॥
अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ तथा ।
अपां द्वादशगण्डूषैर्विदद्ध्याद्दन्तधावनम् ॥

तृणपर्णैः सदा कुर्यादमामेकादशीं विना ।
तयोरपि च कर्तव्यं जम्बूनिम्बाम्रपल्लवैः ॥

अथ निषिद्धातिथयः ।

चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णिमासङ्क्रमेषु च ।
नन्दासु च नवम्यां च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥
उत्पत्तौ च विपत्तौ च मैथुने दन्तधावनं ।
अभ्यङ्गे ह्युदधिस्नाने तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ॥

विधानपारिजाते—

श्राद्धे यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्तृका ।
रजस्वला सूतिका च वर्ज्जयेद्दन्तधावनम् ॥

यमः—

श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहे जीर्णदूषिते ।
व्रते चैव प्रवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

धर्मप्रवृत्तौ—

अङ्गारवालुकामिश्रभस्माङ्गुलिनखैरपि ।
इष्टकाकोष्ठपाषाणैर्न कुर्याद्दन्तधावनम् ॥

दन्तकाष्ठग्रहणमन्त्रस्तु—

आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।
ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वन्नो देहि वनस्पते ! ॥

भक्षणमन्त्रस्तु—"ॐ अन्नाद्याय व्यूहध्वꣳ सोमो राजायमागमत् । स मे मुखं प्रमाक्ष्यते यशसा च भगेन च । उदिते सूर्ये दन्तधावने दोषमाह—

उदिते तु सहस्रांशौ यः कुर्याद्दन्तधावनम् ।
सविता भक्षितस्तेन पितृवंशस्य घातकः ॥

अथ स्नानसूत्रम् ।

अथातो नित्यस्नानं नद्यादौ मृद्गोमयकुशातिलसुमनस आहृत्योदकान्तं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य प्रक्षा-

ल्य पाणिपादं कुशोपग्रहो बद्धशिखी यज्ञोपवीत्याच-म्योरुर्द्ध॰हीनि तोयमामन्त्र्यावर्त्तयेद्ये ते शतमिति सुमि-त्रिया न इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं प्रति निषिञ्चेत्कटिं बस्त्यूरू जङ्घे चरणौ करौ मृदा त्रि-स्त्रिः प्रक्षाल्याचम्य नमस्योदकमालभेदङ्गानि मृदेदं वि-ष्णुरिति सूर्याभिमुखो निमज्जेदापोऽअस्मानिति स्नात्वो-दिदाभ्य इत्युन्मज्य निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य गोमयेन विलिम्पेन्मा नस्तोक इति ततोऽभिषिञ्चेदिमम्मे वरुणेति चतसृभिर्मापि उदुत्तमं मुञ्चन्त्ववभृथेत्यन्ते चैतन्निम-ज्ज्योन्मज्ज्याचम्य दर्भैः पावयेदापो हि ष्ठेति तिसृभिरि-दमापो हविष्मतीर्देवीराप इति द्वाभ्यामपो देवा द्रुपदा-दिव शन्नो देवीरपाꣳरसमपो देवीः पुनन्तु मेति नव-भिश्चित्पतिर्मेत्योङ्कारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या चादावन्ते चान्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेद् द्रुपदादिवायङ्गौरिति वा तृचं प्राणायामं वा साशिरसमोमिति वा विष्णोर्वा स्मरणम् १ ॥

अथ स्नानविधिः "अथातो नित्यस्नान"मिति सूत्रम्। अथ श्रौत-स्मार्त्तक्रियाविधानानन्तरम्। अतो हेत्वर्थः। यतस्ताः क्रियाः स्नानपूर्विकाः अतो हेतोर्नित्यं सन्ध्योपासनपञ्चमहायज्ञादिनित्यक्रियानुष्ठानाधिकारसम्पा-दकत्वेन स्नानविधानमावश्यकं विधास्ये इति सूत्रे शेषः। शिष्यबुद्धिसमा-धानार्थं प्रतिज्ञाकरणम्। काम्यनैमित्तिकस्नानव्युदासार्थं नित्यशब्दोपादा-नम्। स्नानं बहिःसर्वाङ्गजलसंयोगः। शङ्खः—

अस्नातो हि पुमान्नार्हो जपाग्निहवनादिषु।
प्रातः स्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानमुदाहृतम् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः—

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः।
यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृच्च ब्रह्मचारिणः ॥

ब्रह्मचारिणः सकृत्स्नानमशक्तविषयम् ।

स्नायात्प्रातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचारी तथा गृही ॥

इतिविष्णूक्तेः ।

सप्ताहं प्रतिरस्नायी द्विजः शूद्रत्वमाप्नुयात् ।
तस्माच्छूद्रत्वशुद्ध्यर्थं रविवारं समाचरेत् ॥

इदं त्रिकण्डिकासूत्रन्तु मध्याह्नस्नानपरम् । यतः प्रातःस्नानं तिलहीनम् । अत्र तु कात्यायनाचार्यैस्तिलाहरणमुक्तम्, अतः मध्याह्नपरमेवेति । तथा च स्मृतिसमुच्चये—

प्रातःस्नाने न कर्त्तव्यं कदाचित्तिलतर्पणम् ।
जलमध्ये स्थितः कुर्यात्केवलं कुशवारिणा ॥

शौनकोऽपि—

प्रातःस्नाने विशेषोऽयं तद्धि नैव तिलैर्युतम् ।
नैमित्तिकं च नित्यं च तिलैरेव विधीयते ॥

अन्यच्च कात्यायनः-

यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ॥

इति वचनात्प्रातःस्नानेऽप्यस्य विधेः प्राप्तौ स्वयमेव साग्निकानां प्रातःस्नाने विस्तरनिषेधमपि वदति कात्यायनः-

अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मणः ।
प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो हि गर्हितः ॥

व्यासोऽपि-

प्रातः संक्षेपतः स्नानं शौचार्थन्तु तदिष्यते ।
विधिमन्त्रसमायुक्तं मध्याह्ने तु सविस्तरम् ॥
प्रातः संक्षेपतः स्नानं शौचार्थन्तु तदिष्यते ।
मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने तु सविस्तरम् ॥

अत्र प्रातःशब्देनोदयात्प्राक्तनाश्चतस्रो नाड्य उच्यन्ते "अरुणरविग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नाया"दिति बोधायनोक्तेः । व्यासः-

स्नानन्तु द्विविधं प्रोक्तं मुख्यगौणप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं भवेत् ॥

जलनिष्पाद्यं वारुणम्।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम्।
क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्त्तितम् ॥

तत्र प्रातःस्नानं नित्यम्।

प्रातः समाचरेत्स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेः। चन्द्रसूर्यग्रहणादौ सूतकादौ यत्स्नानं तन्नैमित्तिकम्।

भासवायसमार्जारखरोष्ट्रश्वानशूकरान्।
अमेध्यानि च संस्पृश्य सवासा जलमाविशेत् ॥

इत्याद्यपि नैमित्तिकमेव।

पुष्येऽर्के जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ।
अमायां च नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

इत्याद्युक्तं स्नानं काम्यम्। धर्मक्रियां कर्तुं यत्पूर्वं स्नानं तत्क्रियाङ्गम्।

मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम्।
मलापकर्षणायैव प्रवृत्तिस्तत्र नान्यथा ॥

इत्याद्युक्तं स्नानं मलापकर्षणम्।

यत्तु तीर्थादिषु स्नानं क्रियास्नानं प्रकीर्त्तितम् ॥

अथ गौणस्नानं विविच्यते। याज्ञवल्क्यः—

मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च।
वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥

एवमापदीमानि। तथा च जाबालिः—

असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया।
मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥
आपो हिष्ठादिभिर्मान्त्रं मृदालम्भश्च पार्थिवम्।
आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं रजसा गवाम् ॥
अद्भिः सातपवर्षाभिः स्नानं तद्दिव्यमुच्यते।

वारुणं चावगाहश्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥

सशिरस्कावगाहाशक्तौ जाबालिः—

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।
आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं कापिलं विदुः ॥
ऋचाभिमन्त्रितैस्तोयैः प्रोक्षयेन्मूर्द्धिन सर्वतः ।
अनुकल्पमिदं स्नानं सर्वपापहरन्नृणाम् ॥

नित्यविधावनधिकारिणमाह गोपीनाथीये—

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

भोजनासम्भवात्ताम्बूलादिभक्षणप्रतिषेधः—

इक्षुरापः पयो मूलं ताम्बूलमौषधं फलम् ।
भक्षयित्वापि कुर्वीत स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥

इति स्मृतिरशक्तविषया ।

स्नानार्हस्तु निमित्तेन कृत्वा तोयावगाहनम् ।
आचम्य प्रयतः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

अस्पश्यस्पर्शादिनिमित्तेनेत्यर्थः । तत्स्नानं कुत्र कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह "नद्यादौ" इतिसूत्रम् । नदी आदिः प्रथमा मुख्या यस्य स्नानाधिकरणजलाशयस्य असौ नद्यादिः तस्मिन् । अकृत्रिमे जलाशये स्नायात् । तथा च गोपीनाथीये स्मृतिः—

नदीसरिद्देवखातगर्त्तप्रस्रवणेषु च ।
सरस्सु वा कृत्रिमेषु शस्तं तीर्थं विशेषतः ॥
बहुतोयासु वापीषु कूपेष्वपि कदाचन ॥ इति मरीचिः ।

तत्र नदी अशोष्यसलिला स्रवन्ती । अन्यदपि नदीलक्षणं छन्दोगपरिशिष्टे—

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ते परिकीर्त्तिताः ॥

धनुर्लक्षणमाह । आदित्यपुराणे--

अष्टौ यूका यवं प्राहुरङ्गुलं तु यवाष्टकम् ।
चतुर्विंशाङ्गुलैर्हस्तश्चतुर्हस्तमितं धनुः ॥ इति ।

सरित्पुराणे प्रसिद्धा । देवनिर्मितत्वेन प्रसिद्धो देवखातः । गर्त्तस्तु योजनभूभागपर्याप्तजलप्रवाहः । प्रस्रवणं पर्वतादेः स्वतः प्रवृत्तो निर्झरः । सरः उत्तरार्कदण्डखातादिः । तीर्थं पुराणे प्रसिद्धम् । हरिहरभाष्ये--

नदीषु देवखातेषु प्रातः स्नायाद्दिनेदिने ।
तदभावे तडागे वा कूपे स्नानं समाचरेत् ॥
उत्तमन्तु नदीस्नानं तडागे मध्यमं स्मृतम् ।
कूपस्नानं तु सामान्यं भाण्डस्नानं वृथा वृथा ॥

अत्रिः—

अलाभे देवखातानां ह्रदानां सरितां तथा ।
उद्धृत्य चतुरः पिण्डान्पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥

"पञ्च पिण्डानुद्धृत्ये"ति व्यासः । सप्त समुद्धृत्त्येति योगी । दशेति शौनकः । शक्त्यनुसारेणैवं व्यवस्था । स्कान्दे—

अनुद्धृत्य तु तत्कर्तुरेनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥

अथान्यखातानि—

अन्त्यजैः खानिताः कूपास्तडागादि तथैव च ।
तेषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

अत्रिः—

स्नानं रजकतीर्थे च भोजनं गणिकागृहे ।
ये कुर्वन्ति द्विजा मोहात्ते यान्ति निरयं परम् ॥

गोपीनाथीये स्मृतिः—

शाल्मली तिन्तिणी निम्बः करञ्जश्च हरीतकी ।
कोविदारकपित्थार्कबदर्येरण्डशिग्रवः ॥
शैलश्च खादिरश्चैषां स्नानं छायासु वर्जयेत् ।
अग्राह्या ह्यागता ह्यापो नद्याः प्रथमवेगतः ॥

प्रक्षोभितास्तु केनापि याश्च तीर्थादिनिःसृताः ॥
प्रवाहेण च्युते तोये न स्नायात्तु कदा चन ।
अमेध्यन्तद्विजानीयात्पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

व्याघ्रपादः—

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

विधानपारिजाते—

गङ्गादिसरितः सर्वाः शुभाः सर्वत्र सर्वदा ॥ इति ।

भविष्योत्तरे विशेषः—

आदौ कर्कटके देवि ! महानद्यो रजस्वलाः ।
त्रिदिनं तु चतुर्थेऽह्नि शुद्धाः स्युर्जान्हवी यथा ॥

उपाकर्मादावदोषः । तथा च वसिष्ठः—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

इत्यादि । मार्गमध्ये नदीप्राप्तौ विशेषः--

मार्गान्तरानदीप्राप्तौ स्नानादि परपारतः ।
अर्वाक्तीरे सरस्वत्या एष मार्गगतो विधिः ॥ इति ।

इदमपि पूर्वपारे तीर्थदेवाद्यभावे द्रष्टव्यम् , तत्सद्भावे तत्रैव भवति । अथ स्नानोपकरणान्याह "मृद्गोमयकुशतिलसुमनस आहृत्ये"ति· सूत्रम् । मृत्तिकां गोमयं कुशान् तिलान् पुष्पाणि च आहृत्य स्वयमानीय शूद्रादन्येन वा आहृत्य आनयेत् । तथा च शङ्खः—

समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।
शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन्पतत्यधः ॥

अशक्तौ न्यायार्जितधनैः क्रीतान्यपि गृह्णीयात् , महाजनगृहीतत्वात् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे—

धर्मार्जितधनक्रीतैर्यः कुर्याद्देवतार्चनम् ।
उद्धरिष्यत्यसन्देहं सप्त पूर्वांस्तथा परान् ॥

मृत्तिकां नदीकूलादिशुचिदेशस्थाम्। जीर्णत्वादिदोषरहिताया गोर्गोमयम्। तिलान् क्षेत्रादिसम्भवान्। कुशान् शुचिदेशसम्भवान्। सुमनसः सुरभीणि बिल्वतुलसीप्रभृतिपुष्पाणि। वस्त्रयुग्मोदपात्राणि आदाय, स्नानोपयोगित्वात् अग्रहणे दोषश्रवणाच्च। तथा चोक्तम् स्मृतिसारे—

यदि स्नातो द्विजस्तीर्थादगृहीतकमण्डलुः।
अज्ञानाद्गृहमागच्छेत्स्नानं तस्य वृथा भवेत्॥
आददीत विशुद्धात्मा धौतवासोयुगं तथा॥ इति जाबालिः।

"उदकान्तं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्ये"ति सूत्रम्। उदकस्य नद्यादेः सम्बन्धिनोऽन्तं समीपं स्वगृहाद्गत्वा प्राप्य प्रक्षालनादिना शुचौ देशे स्थाप्य निधाय, तथा च गोपीनाथीये--

एकान्तमुदकं गत्वा तटं प्रक्षाल्य पाणिना।
तत्र संस्थापयेत्सर्वं यथादेशं पृथक् पृथक्॥

अनन्तभट्टीयेऽपि--

विशोध्य तीरं कुशपिञ्जलानि पूर्वोत्तराग्रान्मृदमभ्यसेच्च॥ इति।

"प्रक्षाल्य पाणिपाद"मिति सूत्रम्। पाणी च पादौ च पाणिपादम्। "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गाना"मिति सूत्रेणैकवचनम्। ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणपादोपक्रमं पादौ प्रक्षाल्य पाणी प्रक्षालयेत्, न तु पाठक्रमेण। तदुक्तं गोपीनाथीये--

प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च शिवं नत्वा समारभेत्।
श्रीकामः पादयोः शौचं मृदा पूर्वं समाचरेत्॥

इति नन्दिपुराणात्। एतत्पादप्रक्षालनमुद्धृतजलेन कुर्यात्। तदुक्तं बौधायनेन—"अपो देवं गृहं गोष्ठं द्विजालयं निर्णिक्तपादः प्रविशे"दिति। कात्यायनः—

तिष्ठन्नासीनः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः।
तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता॥

प्रह्वः किञ्चिदूर्ध्वः। "कुशोपग्रह" इतिसूत्रम्। कुशास्त्रिप्रभृतयः

सव्यहस्ते उपग्रहो धृतो येनासौ कुशोपग्रहः । सर्वत्रोपग्रहः पवित्रमप्युपलक्षयति । तथाच व्यासः—

सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥ इति ।

तथा च कात्यायनोऽपि—

स्नाने होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।
सपवित्रौ सदर्भौ वा करौ कुर्वीत नान्यथा ॥ इति ॥
अनामिकाग्रपर्वस्थं पवित्रं बिभृयात्सदा ।
मध्यपर्वाणि कुर्वाणः पुत्रदारैर्वियुज्यते ॥

हारीतः—

चतुर्भिर्दर्भविदलैः पवित्रं ब्राह्मणस्य तु ।
एकैकं ह्रासयेत्तत्र वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ॥
सर्वेषां वा भवेद्द्वाभ्यां पवित्रं ग्रन्थितं न वा ॥ इति ।
सपवित्रः सदर्भो वा कर्माङ्गाचमनं चरेत् ।
न चोच्छिष्टं तत्सदर्भं भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥

"बद्धशिखी यज्ञोपवीत्याचम्य" इति सूत्रम् । बद्धा चासौ शिखा च बद्धशिखा सा यस्यास्तीति बद्धशिखी, यज्ञोपवीतमस्यास्तीति यज्ञोपवीती बद्धशिखः सन् सव्यस्कन्धस्थितयज्ञोपवीती कर्म कुर्यादित्यर्थः । अत्र केचित्—

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

इत्यनेन बद्धशिखित्वे यज्ञोपवीतित्वे प्राप्ते केशबन्धोत्तरीयव्युदासार्थं पुनरुक्तिरिति चेन्न ।

नार्द्रमेकं च वसनं परिदध्यात्कथञ्चन ॥

इति पुरुषस्य सर्वदैकवस्त्रनिषेधात्, वस्त्रद्वयधारणस्य नियमात्, स्नानकाले तत्परित्यागे प्रमाणाभावात् ।

स्नानं दानं जपं होमं स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ।
नैकवस्त्रो द्विजः कुर्याच्छ्राद्धभोजनसत्क्रियाम् ॥

एकवस्त्रो न भुञ्जीयान्न कुर्याद्देवतार्चनम् ।
न कुर्यात्पितृकर्माणि दानहोमजपादिकम् ॥

इत्यादिवचनाच्च। बद्धशिखी यज्ञोपवीतीतिस्मरणं सावधानीकरणार्थम् । केशप्रसादनादौ विशिखित्वप्राप्तेः । तथा च स्मृतिसारः—

तर्जन्यां च स्थिते रौप्ये ब्रह्मग्रन्थौ च मस्तके ।
भोजनं मैथुनं मूत्रं कुर्वन् कृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥

यद्वा मन्त्रेण पार्श्वे कर्माङ्गं शिखैकदेशबन्धनमुच्यते । व्यासः—

स्मृत्वोङ्कारं तु गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां द्विजः ॥

इतिचतुर्विंशतिमतात् ।

मानस्तोकेति मन्त्रेण शिखाबन्धनमाचरेत् ॥ इति ।

यद्वा प्रशस्तं यज्ञोपवीतमस्यास्तीति यज्ञोपवीती । प्राशस्त्यन्तु क्षालनाद्भवति । उक्तञ्च अनन्तभट्टीये—

प्रक्षाल्य पादौ तु मुखं च कण्ठे
यज्ञोपवीतं च जलं पिबेत्रिः ॥ इति ।

नीवीं कृत्वा प्रक्षालयेदित्यर्थः । तथा च गोपीनाथीये—

प्रक्षालयेद्यज्ञसूत्रं मृद्भिरद्भिः शनैः शनैः ॥ इति ।

नागदेवा अपि—

पादौ प्रक्षालयेत्पूर्वं मुखं यज्ञोपवीतकम् ।
द्विराचम्य कराभ्यां तु दर्भान्धृत्वा शिखां स्पृशेत् ॥ इति ।

तस्य कण्ठस्थस्यैव प्रक्षालनम् । भृगुः—

कायस्थमेव प्रक्षाल्यमुत्तार्यं न कदाचन ।
सकृदुद्धारणेनास्य प्रायश्चित्ती भवेद्द्विजः ॥ इति ।

पुनर्मन्त्रेण धारणमिति प्रायश्चित्तम् । तथा चोक्तम्—

मन्त्रन्यस्तोपवीतं यन्नोद्धरेत कदाचन ।
मोहाद्द्विजस्तदुद्धृत्य पुनर्मन्त्रेण धारयेत् ॥ इति ।
तैत्रा मैत्राः कठाः काण्वाश्चरका वाजसनेयकाः ।
कण्ठादुत्तीर्य सूत्रन्तु कुर्युर्वै क्षालनं द्विजाः ॥ इति

आदित्याभिमुखं स्नानं याजुषस्य सदैव हि ॥

इत्यनेन आपस्तम्बानामपि सूर्याभिमुखं स्नानम् । "स्नात्वोदिदाभ्य इत्युन्मज्य निमज्योन्मज्याचम्ये"ति सूत्रम् । "आपोऽअस्मा"नित्यनयर्चा स्नात्वा अङ्गानि संशोध्य "उदिदाभ्यः शुचि"रितिमन्त्रान्ते उन्मज्ज्योत्क्राम्य पुनस्तूष्णीं निमज्य स्नात्वा उन्मज्ज्य तथैवोत्क्रम्याचम्योपस्पृश्य, जमदग्निः—

मध्यन्दिने य आचामेन्मन्त्रेणापः पुनन्त्विति ॥

"गोमयेन विलिम्पेन्मा नस्तोक इति" इतिसूत्रम् । "मा नस्तोक" इत्यनयर्चा गोमयेन शिरःप्रभृति सर्वाण्यङ्गान्यनुलिम्पेत् । अत्रापि नाभेरूर्ध्वं दक्षिणहस्तेनाधः सव्येन च । अत्र विशेषमाह विष्णुः—

अग्रमग्रमिति स्मृत्वा मा नस्तोकेन वा पुनः ।
गोमयैर्लेपयेत्प्राज्ञः सोदकेनानुदर्शितैः ॥ इति ।

ऐन्द्रमन्त्रत्वादुदकस्पर्शः । योगी—

गोमयेन तु यः स्नायादापादतलमस्तकम् ।
स स्नातः सर्वतीर्थेषु फलं संवत्सरं भवेत् ॥ इति ।

विष्णुर्विशेषमाह—

अपाघमित्यपामार्गं दूर्वां काण्डादिति स्मरन् ।
त्रिस्त्रिरेकैकमादाय मार्जयेत्सुसमाहितः ॥ इति ।

इदं मार्जनमुपाकर्मोत्सर्जनविषयमेव ।

काण्डादपाघमिति द्वौ युक्तौ श्रवणकर्मणि ॥ इति ।

"ततोऽभिषिञ्चेदिमम्मे वरुणेति चतसृभिर्माप उदुत्तमं मुञ्चन्त्ववभृथेति" इतिसूत्रम् । ततो गोमयविलेपानन्तरं "इमम्मे वरुण"इत्येवमादिभिश्चतसृभिर्ऋग्भिः । "मापो मौषधी"रित्येकया । "उदुत्तम"मित्येकया । "मुञ्चन्तु मे"त्येकया । "अवभृथे"त्येकया क्रमेण प्रतिमन्त्रमभिषिञ्चेत् । अञ्जलिना जलं मूर्द्धनि प्रक्षिपेदित्यर्थः । तथा च योगी याज्ञवल्क्यः—

कार्योऽभिषेकोऽञ्जलिना इमम्माद्यष्टभिस्ततः ॥ इति ।

अत्र पाठक्रमेण मन्त्रेणाभिषेचनम्। "अन्ते चैतत्" इति सूत्रम्। एतदभिषेचनमन्तेऽपि भवति पावनान्तेऽपि कर्तव्यमित्यर्थः। "निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य दर्भैः पावये"दिति सूत्रम्। निमज्ज्य तूष्णीं मज्जित्वोन्मज्ज्योत्क्राम्याचमनं कृत्वा दर्भैरप्रसूतैः कुशैर्दक्षिणहस्तगृहीतैः प्रादक्षिण्येन नाभेरूर्ध्वं शिरो यावत्ततः पुनर्नाभिपर्यन्तं पावयेत्। तदुक्तं स्मृतिसारे—

दर्भैरुन्मार्जनं नाभेरुपरिष्टात्प्रदक्षिणम्।
इदं पावनमद्भिश्च कुशैरेवापरत्र तु॥
अप्रसूताः स्मृता दर्भाः प्रसूतास्तु कुशाः स्मृताः॥ इति।

पावनसमाख्यानात्पावनमन्त्रानाह—"आपो हि ष्ठेति तिसृभिरिदमापो हविष्मतीर्देवीराप इति द्वाभ्यामपो देवा द्रुपदादिव शन्नो देवीरपाᳪंरसमपो देवीः पुनन्तु मेति नवभिश्चित्पतिर्म्मेति" इतिसूत्रम्। "आपो हि ष्ठे"त्यादिभि"श्चित्पतिर्म्मे"त्यन्तैर्यथाक्रमेण पठितैरेव मन्त्रैः पावयेदित्यर्थः। योगी—

दर्भैस्तु पावयेन्मन्त्रैरब्लिङ्गैः पावकैः शुभैः॥ इति।

"चित्पतिर्म्मे"त्यत्र पारिजातादौ मन्त्रैकतोक्ता। हरिहरदेवयाज्ञिकादयस्तु मन्त्रचतुष्टयमाहुः। "ॐकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या चादावन्ते चे"तिसूत्रम्। ॐकारेण तिसृभिर्व्याहृतिभिर्गायत्र्या "आपो हि ष्ठे"त्यस्यादौ "चित्पतिर्म्मे"त्यस्यान्ते च पावयेदित्यर्थः। योगी याज्ञवल्क्यः—

ॐकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या च समाहितः।
आदावन्ते च कुर्वीत मार्जनं तु यथाक्रमम्॥ इति।

"अन्तर्जलेऽघमर्षणन्त्रिरावर्तये"दिति सूत्रम। अन्तर्जले जलमध्ये मग्नः सन् अघमर्षणं "ऋतं च सत्यं चे"त्येतत्सूक्तं त्रिरावर्तयेत् वारत्रयं जपेत। चतुर्विंशतिमते—

ततोऽङ्गुष्ठाङ्गुलिभिस्तु श्रोत्रं दृङ्नासिकामुखम्।
पिधायान्तः प्रतिस्रोतस्त्रिर्जपेदघमर्षणम्॥ इति।

कात्यायनः—

अघमर्षणसूक्तन्तु अश्वमेधावभृत्समम् ।
अन्तर्जले त्रिरावृत्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ इति ।

"द्रुपदादिवायज्ञैरिति वा तृचं प्रणायामं वा सशिरसमोङ्कारं वा विष्णोर्वा स्मरण"मिति सूत्रम् । यद्वा "द्रुपदादिवे"त्यृचं "आयज्ञौ"रिति वा तृचं सशिरसं शिरसा "आपो ज्योति"रितिमन्त्रेण सह प्राणायामत्रयं चेत्यनुषङ्गः । "ॐ" इति त्रिरावर्त्तयेत् । अथ वा विष्णोः स्मरणं कुर्यात् । व्यासः—

आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

वसिष्ठः—

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवं पर्युपस्थिताः ।
ब्राह्मण्यं प्रणवः सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्यसेत् ॥

अघमर्षणानन्तरं पुनस्तस्मिंस्त्रिवारं मज्जित्वा स्नानाङ्गं तर्पणं कुर्यात् । अत्र प्रचेताः—

अघमर्षणमन्त्रेण धूतपापः समाहितः ।
ततो निमज्ज्य वारांस्त्रींस्ततस्तर्पणमारभेत् ॥

तथा च दक्षः—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमाचरेत् ।
तर्पणन्तु भवेत्तत्र ह्यङ्गत्वेनोपपद्यते ॥

देवानाञ्च पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् ।
असंस्कृतमृतानाञ्च स्थले दद्यात्तिलाञ्जलिम् ॥
जलमध्ये तु कर्तव्यं केवलं कुशवारिणा ।
विशेषोऽयं स्थले प्रोक्तो न जले तु कदा चन ॥

इति योगिस्मरणात् । विधानपारिजाते विष्णुः—

सव्येन चोपवीतेन देवतानाञ्च तर्पणम् ।
पितॄणामपसव्येन मनुष्याणां निवीतिना ॥

तर्पणे चाशून्यं करं कुर्यात्। तथा च याज्ञवल्क्यः—

अनामिकाधृतं स्वर्णं तर्जन्यां रौप्यधारणम्।
कनिष्ठिकाधृतं खड्गं ततस्तर्पणमारभेत्॥

स्नानाङ्गतर्पणप्रकारस्त्वाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे—

"अथ साक्षताभिरद्भिः प्राङ्मुख उपवीती देवतीर्थेन व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादिदेवान्सकृत्सकृत्तर्पयित्वाऽथ दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिलाभिरद्भिर्व्याहृतिभिरेव सोमः पितृमान्यमोऽङ्गिरस्वानग्निः कव्यवाहन इत्यादींस्त्रिस्त्रिस्तर्पयेदेतत्स्नानाङ्गतर्पणमथ तीरमेत्य दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती ये के चास्मत्कुले जाता इति वस्त्रं निष्पीड्योपवीत्याप उपस्पृशे"-दितीदं तर्पणं येषां शाखिनां सूत्रे नास्ति तैरपि कार्यम्। "पारक्यमविरोधि च"इति वचनात्सर्वोपसंहारन्यायाच्च। स्मृतिसारः—

संक्रान्त्यादिनिमित्ते तु स्नानाङ्गं तर्पणं द्विजः।
तिथिवारनिषेधेऽपि तिलैस्तर्पणमाचरेत्॥

अयं नियमोऽपि प्रातःस्नानाङ्गव्यतिरिक्तस्नानाङ्गतर्पण एव।

प्रातःस्नाने न कर्तव्यं कदाचित्तिलतर्पणम्।
जलमध्ये तु कर्तव्यं केवलं कुशवारिणा॥

इतियोगिवचनात्। अथ देवादितीर्थान्याह गोपीनाथीये—

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्॥

अत्र यक्ष्मतर्पणमाहाश्वलायनः—

स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा यक्ष्मणे जलमाहरेत्॥

तन्मन्त्रस्तु—

यन्मया दूषितं तोयं शारीरमलसंचयात्।
तद्दोषपरिहारार्थं यक्ष्माणं तर्पयाम्यहम्॥

अत्रोदकं बहिः क्षिपेत, सदाचारात् प्रकरणाच्च। केशोदकमग्रे प्रपात-

येत् । तथा च वायवीये—

अमृतेन समा ज्ञेयाः पुरतः केशबिन्दवः ।
सुराबिन्दुसमा ज्ञेयाः पृष्ठतः केशबिन्दवः ॥
पिबन्ति शिरसो देवाः पिबन्ति पितरो मुखात् ।
मध्यतः सर्वगन्धर्वा अधस्तात्सर्वजन्तवः ॥
तस्मात्कायं न मृज्येत अम्बरेण करेण वा ।
केशान्दक्षिणतः कृत्वा जलमध्ये न तर्पयेत् ॥

इति पराशरः ।

स्नानं कृत्वा चार्द्रवस्त्रं त्यजेन्नद्यामधो द्विजः ।
गृहस्नानमथो कृत्वा विसृजेदेतदूर्द्ध्वतः ॥
अज्ञानादन्यथा कुर्वन्पुनः स्नानेन शुद्ध्यति ॥

"उत्तीर्य धौते वाससी परिधाये"ति सूत्रम् । स्नानाङ्गतर्पणानन्तरं उत्तीर्य जलाद्बहिर्निर्गम्य धौते वाससी अरजकादिप्रक्षालिते अन्तरीयोत्तरीये द्वे वस्त्रे परिधाय प्रान्तद्वयगोपनेन परिधानं कुर्यात् । कात्यायनः—

नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्यधःस्थमम्बरम् ॥ इति ।

वस्त्रविषये मनुः—

ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुल्बणम् ।
पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवादिष्यते ॥

उल्बणं निबिडम् । मिताक्षरायाम्—

नीलीरक्तं यदा वस्त्रं विप्रः स्वाङ्गेषु धारयेत् ।
तन्तुसन्ततिसंख्याके वसेत्स नरके ध्रुवम् ॥

व्याघ्रपादः—

कषायं कृष्णं वस्त्रं वा मलिनं केशदूषितम् ।
जीर्णं नीलं सन्धितं च पारक्यं मैथुने धृतम् ॥
छिन्नाग्रमुपवस्त्रं च कुत्सितं धर्मतो विदुः ।
केवले पट्टसूत्रे च नीलीदोषो न विद्यते ॥

इति विधानपारिजातात् । याज्ञवल्क्यः—

दग्धं जीर्णं च मलिनं मूषकोपहतं तथा ।

खादितं गोमहिष्याद्यैस्तत्त्याज्यं सर्वथा द्विजैः ॥
अधूतं क्षारधूतं वा पूर्वेद्युर्धूतमेव वा ।
त्रयमेतदसम्बद्धं सर्वकर्मसु वर्जयेत् ॥

शुष्कवस्त्रत्वमेव कार्यम् ।

प्रागग्रमुदगग्रं वा धौतं वासः प्रसारयेत् ।
पश्चिमाग्रे दक्षिणाग्रे पुनः प्रक्षालनं भवेत् ॥

शुष्काभावे गौतमः—

सप्तवाताहतं वस्त्रं शुष्कवत्प्रतिपादितम् ।
आर्द्रं वापि द्विजातीनामाहृतं गौतमादिभिः ॥
धौताधौतं तथा दग्धं सन्धितं रजकाहृतम् ।
शुक्रमूत्राद्यसंसृष्टमाविकं चातसीभवम् ।
पवित्रमिति विज्ञेयं सर्वकर्मस्वसंशयम् ॥

इति पाद्मे । अतसीभवं क्षौमम् । विधानपारिजाते—

आजानुमूलं वस्त्रं स्यात्पञ्चकच्छन्तु धारयेत् ।
तन्न्यूनमधिकं चैव सर्वकर्मसु गर्हितम् ॥
कुक्षिद्वये तथा पृष्ठे नाभौ द्वौ परिकीर्त्तितौ ।
वस्त्रस्य धारणं यत्र पञ्चकच्छन्तु तद्विदुः ॥

द्वा—

कट्यां नाभौ तथा पृष्ठे कच्छत्रयमुदाहृतम् ।
कच्छत्रयसमायुक्तो यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥
एककच्छो द्विकच्छस्तु मुक्तकच्छस्तथैव च ॥
एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः ॥

वसिष्ठः—

अपवित्रपटो नग्नो नग्नश्चार्द्रपटः स्मृतः ।
नग्नो मलिनवासाः स्यान्नग्नः कौपीनवानपि ॥
काषायवाससा नग्नो नग्नस्तौतलपत्रानपि ? ।
अन्तःकच्छो बहिःकच्छो मुक्तकच्छस्तथैव च ॥

साक्षान्नग्नश्च विज्ञेयो दश नग्नाः प्रकीर्तिताः ॥

एवं अन्तरीयवस्त्रं परिधाय उत्तरीयवस्त्रपरिधानं कारयेत् । द्वितीयवस्त्राभावे कात्यायनः--"एकश्चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीते"ति । जातुकर्ण्यः--

अभावश्चेद्द्वितीयस्य वस्त्रचीरं तदा भवेत् ।
द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वापि चतुरङ्गुलमेव वा ॥
सूत्रं वस्त्राकृतिं कुर्यात्तेन स्यादुत्तरीयकम् ॥

इदमुत्तरीयं यज्ञोपवीतेन सह योज्यम् ।

"अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्य"मित्यापस्तम्बोक्तेः । यज्ञोपवीतेनापि द्विवस्त्रता सम्पादनीया । तथा च मनुः—

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ।
तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे चतुर्थकम् ॥ इति ।

अत्र विशेषः सङ्ग्रहे--

उत्तरीयं योगपट्टं तर्जन्यां रजतं तथा ।
न जीवत्पितृकैर्धार्यं ज्येष्ठो वा विद्यते यदि ॥ इति ।

जीवत्पित्रग्रजो नोत्तरीयं कुर्यादित्यत्रोत्तरीयं नोपरिवासोमात्रम् ।

"मृदोरू करौ प्रक्षाल्ये"तिसूत्रम् । वस्त्रपरिधारणानन्तरं मृदाद्भिश्चोरू लोकप्रसिद्धे जङ्घे हस्तौ च प्रक्षालयेत् । तथा चोक्तम्—

स्नात्वा निरस्य वासोऽन्यज्जङ्घे प्रक्षाल्य चाम्भसा ।
अपवित्रीकृते ते तु कौपीनच्युतवारिणा ॥

ततस्तीर्थमृत्तिकया तिलकं भस्मना त्रिपुण्ड्रमुभयं वा यथा वा श्रद्धया कुर्यात् । धर्मप्रवृत्तौ—

ललाटे तिलकं कुर्यान्मृदा वापि च भस्मना ।
तदभावे तु तोयेन चन्दनेनापि वै द्विजः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात्तिर्यक्चैव तु भस्मना ।
चन्दनेनोभयं कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥

आचारप्रदीपे विशेषमाह—

ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजस्योक्तं क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु ॥
यद्वा समस्तजातीनामूर्द्धपुण्ड्रं परं स्मृतम् ॥ इति

अथ ऊर्ध्वपुण्ड्रकरणप्रकारमाह । ब्रह्माण्डे—

पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ।
सिन्धुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥
मृद एतास्तु सङ्ग्राह्या वर्जयेदन्यमृत्तिकाः ।
अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् ॥
अनामिकान्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ।
एतैरङ्गुलभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ॥
नासामूलं समारभ्य वंशपत्रनिभं शुभम् ।
वंशकामो द्विजः कुर्यात्तिलकं चन्दनादिना ॥

गोपीनाथीये—

ललाटे हृदि बाह्वोश्च चतुष्पुण्ड्राणि धारयेत् ।
मूर्त्तयो वासुदेवाद्याश्चतुष्पुण्ड्रेषु धारयेत् ॥
द्वयोर्गोविन्दकृष्णौ तु एकं नारायणं धरेत् ।
एवं पुण्ड्रविधिः प्रोक्तः सर्वेषां गिरिजे! मया ॥
यज्ञदानं तपश्चर्या जपहोमादिकं च यत् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरः कुर्यात्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
ब्रह्मघ्नो वाऽथ गोघ्नो वा हेतुकः सर्वपापकृत् ।
गोपीचन्दनसम्पर्कान्मुक्तो भवति तत्क्षणात् ॥
अभ्यङ्गे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि ।
माङ्गल्येषु च सर्वेषु न धार्यं गोपिचन्दनम् ॥
अभ्यङ्गोत्सवकाले तु कस्तूरीचन्दनादिना ॥ इति ।

अथ त्रिपुण्ड्रमाह शैवैस्तिर्यक्पुण्ड्रमपि धार्यम् । तदुक्तं स्कान्दे—

अग्निहोत्राग्निजं भस्म अग्निकार्योद्भवं तथा ।

औपासनात्समुत्पन्नं लक्षहोमोद्भवं तथा ॥
महारुद्राग्निजं भस्म रुद्रस्थानोद्भवं तथा ।
भस्मानि षड्विधान्याहुः सर्वपापहराणि च ॥
त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्निहोत्रसमुद्भवम् ।
अग्निकार्यात्समुत्पन्नं तद्धार्यं ब्रह्मचारिणा ॥
आवसथ्याग्निसम्भूतं गृहस्थैरेव धार्यते ।
शेषं भस्मत्रयं चैव सर्वैः सर्वत्र धार्यते ॥

अगस्त्यः—

प्रातस्तु सजलं भस्म मध्याह्ने चन्दनान्वितम् ।
सायन्तु केवलं भस्म शैवैर्धार्यं सदैव तु ॥

स्मृतिरत्नावल्याम्—

मध्याङ्गुलित्रयेणैव स्वदक्षिणकरस्य च ।
त्रिपुण्ड्रं धारयेद्विद्वान्सर्वकल्मषनाशनम् ॥
तर्जन्यनामिकाङ्गुष्ठैरनुलोमविलोमतः ।
अतिस्वल्पमनायुष्यमतिदीर्घन्तपःक्षयम् ॥
नेत्रयुग्मप्रमाणेन त्रिपुण्ड्रं धारयेद्द्विजः ॥ इति ।

मध्याङ्गुलित्रयेणेति नियमस्तु ललाटातिरिक्तस्थले एव ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं स्यान्नोर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रके ।
ततः शास्त्रोक्तविधिना नित्यं कर्म समारभेत् ॥ इति ।

"आचम्य त्रिरायम्यासूनि"ति सूत्रम् । कुशासने उपविष्टः सन् त्रिस्त्रीन्वारान् असून् प्राणान् आयम्य सन्निरुध्यात् । बृहस्पतिः—

बद्ध्वासनमथाचम्य स्मृत्वा चार्षादिकं ततः ।
सुसम्मीलितदृङ् मौनी प्राणायामान्समाचरेत् ॥

स्कान्दे—

गायत्रीं शिरसा सार्धं सप्तव्याहृतिपूर्विकाम् ।
त्रिर्जपेत्सदशोङ्कारां प्राणायामोऽयमुच्यते ॥

कात्यायनः—

भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा ॥ इति ।

प्रतिप्रतीके प्रणवमुच्चारयेत् । शिवः—

पुनश्चैवं त्रिभिः कुर्याद्गृहस्थश्च त्रिसन्धिषु ।
ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां वनस्थानां महामुने! ॥
प्राणायामो विकल्पेन प्रोक्तो वेदान्तवेदिभिः ॥

याज्ञवल्क्यः—

दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेनापूरितोदरम् ।
कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ॥

विष्णुपुराणे—

पूरकः पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ।
बहिर्निस्सरणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः ॥
पीडयेद्दक्षिणां नाडीमङ्गुष्ठेन तथोत्तराम् ।
कनिष्ठानामिकाभ्यां च मध्यमां तर्जनीं त्यजेत् ॥

व्यासः—

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी सामगायनः ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्या सर्वैरथर्वभिः ॥

"पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं प्रक्षिप्ये"ति सूत्रम् । पुष्पाणि कुसुमानि अभावे बिल्वादिपत्राणि अम्बुमिश्राणि जलयुक्तानि अञ्जलिना गृहीत्वोर्ध्वमुपरि सूर्याभिमुखस्तिष्ठन् ॐकारव्याहृतियुतां गायत्र्योत्सृजेत् । तथा चोक्तं कौर्मे—

ओङ्कारव्याहृतियुतां गायत्रीं वेदमातरम् ।
कृत्वा जलाञ्जलिमूर्ध्वं भास्करं प्रति जन्मना ॥

वेदमातरमुच्चार्येत्यध्याहारः । जन्मना द्विजन्मना । योगीशः—

कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिः क्षिपेत्सन्ध्ययोर्द्वयोः ॥
मध्याह्ने तु सकृच्चैव क्षेपणीयं द्विजातिभिः ।
ईषन्नम्रः प्रभाते तु मध्याह्ने ऋजुसंस्थितः ।

उपविश्य तु सायाह्ने भूमावर्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥ इति ।

विधानपारिजाते—

द्वौ पादौ तु समौ कृत्वा पार्ष्णी उद्धृत्य निःक्षिपेत् ।
मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत् ॥
तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्योगे राक्षसी मुद्रिका भवेत् ।
राक्षसीमुद्रया दत्तं तत्तोयं रुधिरं भवेत् ॥

शातातपः—

जलेऽप्यर्घ्यं प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्थले ।
प्रातर्मध्याह्नयोः काले उत्थायार्घ्यं जले क्षिपेत् ॥
उपविश्य तथा सायङ्काले चार्घ्यं स्थले क्षिपेत् ।
असावादित्यमन्त्रेण सोदकेनैव पाणिना ॥
प्रदक्षिणमुपव्रज्य त्वाचमेत्सन्ध्ययोर्द्वयोः ॥

अत्रार्घदाने हेतुमाह स्कान्दे--

त्रिंशत्कोट्यो महावीर्या मन्देहा नाम राक्षसाः ।
कृष्णातिदारुणा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
उपासते सदा सन्ध्यां प्रक्षिपन्त्युदकाञ्जलिम् ॥
दह्यन्ते तेन ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ।
ततः प्रयाति भगवान्ब्राह्मणैरभिरक्षितः ॥
बालखिल्यादिभिश्चैव जगतः पालनोद्यतः ।
पश्चाज्जपेच्च सावित्रीं प्रादक्षिण्यविवर्तनम् ॥
कुर्याज्जलेन नासां च चक्षुः श्रोत्रमुपस्पृशेत् ॥

धर्मप्रवृत्तौ—

मन्देहानां विनाशाय निक्षिपेत्तु त्रिरञ्जलीन् ।
प्रायश्चित्तार्थमाचम्य मुच्यते दैत्यहत्यया ॥ इति ॥

"ऊर्ध्वबाहुः सूर्यमुदीक्षन्नुद्वयमुदुत्यञ्चित्रन्तच्चक्षुर्गायत्र्या च यथाशक्ति विभ्राडित्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणै-

रित्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेद्दर्भेष्वि''तिसूत्रम्।
ऊर्ध्वौ सूर्याभिमुखौ बाहू यस्य स ऊर्ध्वबाहुः। अत्र विशेषमाह कश्यपः-

हस्ताभ्यां स्वस्तिकं कृत्वा प्रातस्तिष्ठेद्दिवाकरम्।
मध्याह्ने तु ऋजू बाहू सायं मुकुलितौ करौ॥ इति॥

सूर्यमुदीक्षन् आदित्यमुदीक्षमाणः। शातातपः—

तिष्ठंश्चेद्वीक्ष्यमाणोऽर्कं जपं कुर्यात्समाहितः।
अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्यात्समासीनः कुशासने॥

''उद्वयमुदुत्यं चित्रं तच्चक्षु''रित्यादिभिः। ऋग्भिः गायत्र्या यथाशक्ति। स्कान्दे—

उद्वयन्तदुदुत्यं च चित्रन्देवेति तत्परम्।
तच्चक्षुरित्युपस्थानमन्त्रा ब्रह्मस्य सिद्धिदाः॥
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम्।

इत्यादि। अथ जपधर्माः। विधानपरिजाते व्यासः—

तेजोसीति जपेन्मन्त्रं गायत्र्यावाहने द्विजः।
प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीं च जपेत्ततः॥

योगीश्वरः—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्तथैव च।
गायत्री प्रणवश्चान्ते जपो ह्येष उदाहृतः॥

अन्ते प्रणवोच्चारस्तु वनस्थसंन्यासिनामेव। तथा च स्मृतिसारे-

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा प्रणवाद्यामिमां जपेत्।
अन्ते यः प्रणवं कुर्यान्नासौ सिद्धिमवाप्नुयात्॥

पारिजाते—

समाहितमनास्तूष्णीं मनसा चापि चिन्तयेत्।
ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न विचालयेत्॥
न कम्पयेच्छिरोग्रीवां दन्तान्नैव प्रकाशयेत्॥ इति।

जपसंख्यामाह। मनुः—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत्।

वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत् ॥

शौनकः—

अष्टोत्तरशतं नित्यमष्टाविंशतिरेव च ।
विधिना दशकं वापि त्रिकालेषु जपेद्द्विजः ॥

व्यासः—

प्रातर्मध्याह्नयोस्तिष्ठन्गायत्रीजपमाचरेत् ।
ऊर्ध्वजानुस्तु सायाह्ने ध्यानालोकनतत्परः ॥
प्रातर्नाभौ करौ कृत्वा माध्याह्ने हृदि संस्थितौ ।
सायं जपति नासाग्रे जपश्च त्रिविधः स्मृतः ॥

गोपीनाथीये व्यासः—

वस्त्रेणाच्छाद्य स्वकरं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।
तस्य तत्सफलं जाप्यं तद्विना निष्फलं भवेत् ॥
जपकाले त्वक्षमालां गुरोरपि न दर्शयेत् ।
उल्लङ्घिते तथा मेरौ पतिते चाक्षसूत्रके ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतप्राशनमाचरेत् ॥

अथ जपमालाप्रकारः । पाद्मे—

अरिष्टं पुत्रजीवं च शङ्खं पद्मं तथा मणिम् ।
कुशग्रन्थिं च रुद्राक्षमुत्तमं चोत्तरोत्तरम् ॥
अष्टोत्तरशतं संख्या मणीनां श्रेयसी भवेत् ।
तदर्धसंख्या कथिता मध्यमा चाधमा पुनः ॥
सप्तविंशतिसंख्याता ततो नैवाधमा भवेत् ॥ इति
तर्जन्या न स्पृशेत्सूत्रं न कम्पेन्न विधूनयेत् ।
अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्तं समाचरेत् ॥
मध्यमाकर्षणं तस्याः सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
नान्याङ्गुलीभिराकर्षेन्न नखैश्च तथा स्पृशेत् ॥
अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थ्याऽथ पाणिना ॥

पाणिमाला चेत्थम्—

अनामिकाया मध्ये च मध्याधःप्रक्रमेण च ।

तर्जन्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता ॥

अस्यार्थः—अनामिकामध्यरेखामादिं कृत्वा तदधःक्रमेण प्रदक्षिणावर्तं तर्जन्या आदिरेखा अन्ते कार्या। सेयं करे स्थिता मालेत्यर्थः। यमः—

मध्यमादिपर्वद्वयं जपकाले तु वर्जयेत्।
स तं मेरुं विजानीयाद्दूषितं ब्रह्मणा स्वयम् ॥
अङ्गुष्ठाग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घनात्।
असङ्ख्यातन्तु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

गायत्रीजपे तु करमालैव प्रशस्ता विधानपारिजाते—

पर्वभिस्तु जपेद्देवीमन्यत्रानियमः स्मृतः।
गायत्र्या वेदबीजत्वाद्वेदः पर्वसु गीयते ॥

धर्मप्रवृत्तावपि—

गायत्रीं वेदमूलत्वाद्वेदः पर्वसु गीयते।
पर्वभिस्तु जपेद्देवीं न मालाभिः कदाचन ॥

विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

सर्वेषां चैव पापानां सङ्करे समुपस्थिते।
दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परम् ॥

मन्त्रसिद्धिकामस्य चतुर्विंशतिलक्षजप उक्तः।

शारदातिलके—

तत्त्वलक्षं विधानेन भिक्षाशी विजितेन्द्रियः।
व्याहृतित्रयसंयुक्तां गायत्रीं दीक्षितो जपेत् ॥

तथा—

गृहे त्वेकगुणं ज्ञेयं नद्यान्तु द्विगुणं स्मृतम्।
गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यगारे दशार्धकम् ॥
सिद्धिक्षेत्रेषु सर्वेषु देवतायाश्च सन्निधौ।
सहस्रं शतकोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ ॥

अथ गायत्रीजपनिषेधमाह—

पतितानामन्त्यजानां दर्शने भाषणे श्रुते।

क्षुतेऽधोवातगमने जृम्भणे जपमुत्सृजेत् ॥

विधानपारिजाते--

यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।
जपो होमस्तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

व्यासः--

आर्द्रवासाश्च यः कुर्याज्जपं होमं प्रतिग्रहम् ।
सर्वन्तद्राक्षसं विन्द्याद्बहिर्जानु च यत्कृतम् ॥ इति ।

"विभ्राडि"त्यनुवाकेन पुरुषसूक्तेन "सहस्रशीर्षे"त्यादिषोडशर्चेन शिवसङ्कल्पेन "यज्जाग्रत" इत्यादिषडर्चेन काण्वश्चेदेकया ऋचा मण्डलब्राह्मणेन उपस्थाय सूर्यं स्तुत्वा तमेव प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य च कायवाङ्मनोभिः प्रणम्य उपविशेत् आसीत । अत्र सायं प्रातः सन्ध्योपासनं "विभ्राडा"दिरहितमिदमेव कार्यम् । मध्याह्नसन्ध्यायां गायत्रीजपोत्तरं "विभ्राडा"दि जपेत् । तथा च कात्यायनः--

सन्ध्यात्रयेषूपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ।
मध्ये त्वह्न उपर्यस्य विभ्राडादीच्छया जपेत् ॥

स्कान्दे--

विभ्राडित्यनुवाकं वा सूक्तं वा पौरुषं जपेत् ।
शिवसङ्कल्पमथ वा मण्डलब्राह्मणं तु वा ॥
एतानि चोपस्थानानि रविप्रीतिकराणि च ॥ इति ।

एवं यत्कात्यायनाचार्येण सन्ध्योपासनमुक्तं तत्काण्वमाध्यन्दिनानां पञ्चदशशाखिनां च स्वगृह्योक्तत्वाच्छास्त्रानुष्ठानसिद्धिकरम् । यत्पुनः सायं प्रातः सन्ध्योपासनं शाखान्तराधिकरणन्यायेनेदमेव कल्पतरुकारप्रभृतिनिबन्धकारैराह्निकपद्धतिकारैश्च स्मृत्यन्तरोक्तं "मित्रस्य चर्षणी, इमम्मे" इत्यादिकं सन्ध्योपासनमुचितं लिखितं, तत्सर्ववेदशाखाध्येतृसाधारणत्वात्सर्वशाखिनामनुष्ठातुमुचितम् । तत्रापि यदि स्मृत्यन्तरस्थं गृह्यते तर्हि योगियाज्ञवल्क्यकात्यायनोक्तमेव ग्राह्यम् । एतच्छाखाध्येतृप्रसिद्धेः । हरिहरादयोऽप्येवमेव । आवेशनानन्तरं किं कुर्यादित्याह--"दर्भपाणिः

स्वाध्यायं च यथाशक्त्यादावारभ्य वेद"मिति सूत्रम्। उपग्रहातिरिक्तदर्भाः पाण्योर्यस्य स दर्भपाणिः सः। स्वाध्यायं ब्रह्मयज्ञं स्वशाखाध्ययनम्। तथा च लिङ्गपुराणे—

स्वशाखाध्ययनं विप्र! ब्रह्मयज्ञ उदाहृतः॥ इति।

चकारात् अन्यशाखाथर्वाङ्गिरसपुराणेतिहासादीनां चाध्ययनं शक्त्यनुसारेण कुर्यात्। किन्तु आदौ आदित आरभ्योपक्रम्य, किं वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकम्। अत्र वेदमित्येकवचनादनेकवेदाध्यायिनोऽपि एकं वेदमारभ्य प्रतिदिनमुपर्युपरि अध्ययनेन समाप्य वेदान्तरं पठेयुः। तथैवाथर्व पुराणादीनि। याज्ञवल्क्यः—

वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः।
ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत्॥ इति।

शौनकः—

ॐकारं व्याहृतीस्तिस्रो गायत्रीं त्रिपदां तथा।
मनसैवमनुस्मृत्य वेदादिकमुपक्रमेत्॥

याज्ञवल्क्यः—

आदावारभ्य वेदन्तु स्नात्वोपर्युपरि क्रमात्।
यदधीते स्वयं शक्त्या स स्वाध्याय इति श्रुतिः॥

गोपीनाथीये स्मृतिः—

स्वरवर्णोभयोपेतं मन्त्रस्थानक्रियान्वितम्।
वेदमेवं पठेद्यस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते॥

मनुः—

इहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः।
ऋचं वा यो द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम्॥
वेदोपकरणे चैव जपे चैव तु नैत्यिके।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि॥

ब्रह्मयज्ञे पुरुषसूक्तस्य फलातिशय उक्तः। मात्स्ये—

ब्रह्मयज्ञे जपेत्सूक्तं पौरुषं चिन्तयन्हरिम्।
स सर्वाञ्जपते वेदान्साङ्गोपाङ्गान्द्विजोत्तमः॥ इति।

कालान्तरेऽपि ब्रह्मयज्ञः स्मर्यते । छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः ।
स चार्वाक्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ॥
वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेत्यनिमित्तकात् ॥ इति ।

श्रुतौ पञ्चमहायज्ञसन्निहितपठितत्वात्तत्रैवेति गम्यते । अतः काण्वमाध्यन्दिनीयैर्वैश्वदेवावसान एवानुष्ठेय इति । आश्वलायनैस्तु मध्याह्नसन्ध्यायाः प्राक् । तदुक्तम्—

आवर्तनेऽवगाह्यापः कुशपाणिस्तु बह्वृचः ।
ब्रह्मयज्ञञ्च कुर्वीत सन्ध्यां माध्याह्निकीं ततः ॥
स्नानं कृत्वा तु मध्याह्ने द्विजः सन्ध्यामुपासते ।
ब्रह्मयज्ञं ततः कुर्यात्तर्पणं तैत्तिरीयकः ॥ इति ।

यदि स्मृत्यन्तरस्थं गृह्यते तर्हि योगियाज्ञवल्क्यकात्यायनोक्तमेव ग्राह्यम् , एतच्छाखाध्येतृप्रसिद्धेः । "उत्तमे शिखरे जात" इति विसर्जनं कृत्वा ब्रह्मार्पणं कार्यम् । याज्ञवल्क्यः—

करे नीरं समादाय देवा गातुविदितिमन्त्रतः ।
निवेदयेज्जपं प्रातः प्रयोगस्तत्र कथ्यते ॥
प्रातःसन्ध्याङ्गभूतेन गायत्र्यास्तु जपेन च ।
साष्टशतसंख्येन ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः ॥

एवं सन्ध्यावन्दनादिकं मुख्यकाल एव कर्तव्यम् । तथा च मिताक्षरायाम्—

काले फलन्त्यौषधयः काले पुष्यन्ति पादपाः ।
वर्षन्ति तोयदाः काले तस्मात्कालं न लङ्घयेत् ॥
प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि ।
सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि ॥

अयं मुख्यकालः स्नानकर्मणि मध्याह्नस्नानान्तरमित्यर्थः ।

मुख्यकाले सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रायश्चित्तं व्यासः—

आदित्योऽभ्युदियाद्यस्य सन्ध्योपास्तिमकुर्वतः ।

स्नात्वा प्राणाँस्त्रिरायम्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

कात्यायनः—

सन्ध्याकाले व्यतिक्रान्ते जपं कुर्यात्पुनर्म्मनः।
ऋचं वाचमृचं जप्त्वा ततः सन्ध्यामुपासते ॥

पारिजाते तु—

कालातिक्रमणे चैव चतुर्थार्घ्यं प्रदापयेत् ॥

सङ्गवपर्यन्तं प्रातःसन्ध्यागौणकालः। आप्रदोषावसानं सायंसन्ध्याया। इति मण्डनः। स्मृतिसारे—

उदयात्प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमुच्यते।
सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ॥
उदयास्तमयादूर्ध्वं यावत्स्याद्घटिकात्रयम्।
तावत्सन्ध्यामुपासीत प्रायश्चित्तमतः परम् ॥

मध्याह्ने तु दक्षः—

अध्यर्द्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीष्यते।
अर्घप्रदानतः पूर्वमुदयास्तमयेऽपि वा ॥
गायत्र्यष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजातिभिः ॥ इति।

गौणकालेऽप्यसम्भवे यमः—

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत्।
शर्वर्याः प्रथमे यामे तावत्कुर्याद्यथाक्रमम् ॥

अत्र मुख्यकालानुरोधात् सायंसध्योपासनं पूर्वं कृत्वा "आगन्तुकानामन्ते निवेश" इति न्यायेनातीतकालं कर्म पश्चात्कार्यमिति न्यायतः प्राप्तम्।

मध्याह्ने समतिक्रान्ते सायङ्कालो भवेद्यदि।
सायंसन्ध्यामुपास्यादौ सन्ध्या माध्याह्निकी तदा ॥

धर्मप्रवृत्तौ शङ्खः—

सायङ्कालो व्यतीतश्चेदस्तं याते दिवाकरे।
कुर्यादावर्त्तिनीं सन्ध्यां समारभ्य यथाक्रमम् ॥

आवर्त्तनो मध्याह्नस्तस्येयं सन्ध्येत्यर्थः ।

कुर्वीतावर्त्तिनीं सन्ध्यां रात्रावपि न दुष्यति ।
दद्यादर्घन्तु गायत्र्या सौरसूक्तविवर्जिता ॥
मध्याह्नसन्ध्या रात्रौ चेत्प्रमादात्क्रियते यदि ।
सौरस्थाने जपेत्सूक्तं सौरं वैश्वानरात्मकम् ॥ इति ।

तस्य निषेधार्थं यथाक्रममिति वचनमिति मदनपारिजाते--

दिवोदितानि कर्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तराणि च ।
दिवोदितानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥
अवगाहं ब्रह्मयज्ञं सौरजप्यं च वर्जयेत् ॥ इति ।
स्नानं सन्ध्यां त्यजन्विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।
तस्मात्स्नानं च सध्यां च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत् ॥
सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।
मनसोच्चारयेन्मन्त्रान्प्राणायाममृते द्विजः ॥

प्राणायाममन्त्रा मनसा नोच्चार्या इत्यर्थः । पैठीनसिस्तु—
"सूतके सावित्र्याञ्जलिं प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्या-"
दित्यर्घ्यदानपर्यन्तां सन्ध्यामाह—

उच्चार्य वाचा गायत्रीं दद्यादर्घाञ्जलीनपि ।
अष्टाविंशतिकृत्वोऽत्र गायत्रीं मनसा जपेत् ॥

इत्यनेन गायत्रीजपमपि केऽप्याहुः । अत्र यथाचारं व्यवस्थेयम् । अत्र जपात्पूर्वं पश्चाद्धोमयत्र वा मुद्रा दर्शनीयाः । ताश्चोक्ता विधानपारिजाते गायत्रीहृदये—

सुमुखं १ सम्पुटं २ विततं ३ विस्तीर्णं ४ द्विमुखं ५ त्रिमुखं ६ चतुर्मुखं ७ पञ्चमुखं ८ षण्मुखं ९ अधोमुखं १० व्यापकाञ्जलिकं ११ शकटं १२ यमपाशं १३ ग्रन्थितं १४ सन्मुखोन्मुखं १५ प्रलम्बं १६ मुष्टिकं १७ मत्स्यः १८ कूर्मः १९ वराहकं २० सिंहाक्रान्तं २१ महाक्रान्तं २२ मुद्गरं २३ पल्लवं २४ । आसां लक्षणा-

नि विधानपारिजाते—

सुमुखं संहतौ हस्तावुत्तानौ कुञ्चिताङ्गुली।
सम्पुटं पद्मकोशाभौ तावेवान्योन्यसंहतौ॥
विततं संमुखौ हस्तावुत्तानावायताङ्गुली।
विस्तीर्णं संहतौ पाणी मिथो मुक्ताङ्गुलिद्वयौ॥
सम्मुखात्सन्त्यक्तपाण्योः कनिष्ठाद्वययोगतः।
शेषाङ्गुलीनां वैरल्याद्विमुखप्रमुखादयः॥

अस्यार्थः—सुमुखम्। संमुखात्सन्त्यक्तपाण्योः कनिष्ठाद्वययोगेन शेषाङ्गुलीनां विरलत्वेनाङ्गुष्ठद्वयमारभ्यानामिकान्तं यावत् द्विमुखात्रिमुखचतुर्मुखपञ्चमुखा मुद्राः स्युः।

शेषाङ्गुलीनां संयोगात्पूर्वयोगविनाशतः।
तिर्यक् संयुज्यमानाग्रौ संयुक्ताङ्गुलिमण्डलौ॥
हस्तौ षण्मुख इत्युक्ता मुद्रा मुद्राविशारदैः॥

अत्र पूर्वयोगविनाशत इत्यत्र पूर्वयोगः कनिष्ठाद्वययोगस्तद्विनाशेनेत्यर्थः। शेषं सुगमम्।

आकुञ्चिताग्रौ संयुक्तौ न्युब्जौ हस्तावधोमुखम्।
उत्तानौ तादृशावेव व्यापकाञ्जलिकं करौ॥
अधोमुखौ बद्धमुष्टी बद्धाग्राङ्गुष्ठकौ करौ॥
शकटं नाम कथित"मिति।
बद्धमुष्टिकयोः पाण्योरुत्ताना वामतर्जनी।
कुञ्चिताग्राऽन्यया युक्ता तर्जन्या न्युब्जवक्रया॥
यमपाशमिति।

अस्यार्थः—बद्धमुष्टिकयोः पाण्योर्या उत्ताना कुञ्चिताग्रा वामतर्जनी साऽन्यया दक्षिणतर्जन्या न्युब्जवक्रया युक्ता यमपाशमुद्रेति।

उत्तानसन्धिसंलीनबद्धाङ्गुलिदलौ करौ।
सम्यगुद्घाटितौ दीर्घावङ्गुष्ठौ ग्रन्थमुच्यते॥

उत्तानानि सन्धिसंलीनानि बद्धान्यङ्गुलिदलानि ययोस्तौ तथोक्तौ। शेषं सुगमम्।

सश्चितोर्ध्वाङ्गुलिर्वामस्तादृशा दक्षिणेन तु।
अधोमुखेन संयुक्तः सन्मुखोन्मुख उच्यते॥
उत्तानोन्नतकोटी च विलम्बः कथितः करौ।
मुष्टी चान्योन्यसंयुक्तावुत्तानौ मुष्टिको भवेत्॥
मीनस्तु सम्मुखीभूतौ युक्तानामकनिष्ठिकौ।
ऊर्ध्वसंयुक्तवक्राग्रं शेषाङ्गुलिदलौ करौ॥

युक्ते संयुक्ते अनामिकाकनिष्ठिके ययोस्तौ तथोक्तौ तावन्योन्यसम्मुखीभूतौ। तथा ऊर्ध्वसंयुक्तानि वक्राग्राणि शेषाङ्गुलिदलानि ययोः करयोस्तौ मीनो नाम मुद्रा।

अधोमुखकरो वामस्तादृशा दक्षिणेन तु।
पृष्ठदेशे समाक्रान्तः कूर्मो नामाभिधीयते॥
ऊर्ध्वमध्यो वामभुजो करे दक्षकराश्रये।
वराहेति॥

दक्षकराश्रये करे सति उक्तलक्षणो वामभुजो वाराही नाम मुद्रा।

यथातथाङ्गुली सिंहाक्रान्तकर्णाश्रितौ करौ।
किञ्चिदाकुञ्चिताग्रौ चेन्महाक्रान्तं ततः परम्॥

तावेव कुञ्चिताग्रौ महाक्रान्तं नाम मुद्रा।

ऊर्ध्वं किञ्चिद्गतौ पाणी मुद्गरो वामतर्जनी॥

अस्यार्थः—किञ्चिदूर्ध्वगतयोः पाण्योर्या वामतर्जनी दक्षिणहस्तेन गृहीता सा मुद्गरमुद्रा।

अधोमुखस्थितो मूर्ध्नि पल्लवो दक्षिणः करः॥

अस्यार्थः—उक्तलक्षणवामतर्जन्याः मूर्ध्नि अधोमुखस्थितः करः पल्लवो नाम मुद्रा।

न जातु दर्शयेन्मुद्रां महाजनसमागमे।
देवास्तस्य न पश्यन्ति विफलं च कृतं भवेत्॥ इति।

तस्माद्रहस्यैव मुद्रा दर्शनीया। अत्रावसरे गायत्रीतर्पणमुक्तं शौनकेन—
अर्घान्ते वा जपान्ते वा प्रागासीनः कुशासने।
सन्ध्यासु तर्पणं कार्यं स्मृत्वा चर्घ्यादिकं ततः॥ इति।

(१)उत्तीर्य धौते वाससी परिधाय मृदोरू करौ प्रक्षाल्याचम्य त्रिरायम्यासून्पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्द्ध्वं क्षिप्त्वोर्ध्वबाहुः सूर्यमुदीक्षन्नुद्वयमुदुत्यं चित्रं तच्चक्षुरिति गायत्र्या च यथाशक्ति विभ्राडित्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरित्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेद्दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदम्॥ २॥

ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वं विष्णुꣳ रुद्रं प्रजापतिं देवाँश्छन्दाꣳसि वेदानृषीन्पुराणाचार्यान्गन्धर्वानितराचार्यान्संवत्सरं च सावयवं देवीरप्सरसो देवानुगान्नागान्सागरान्पर्वतान्सरितो मनुष्यान्यक्षान्रक्षाꣳसि पिशाचान्सुपर्णान्भूतानि पशून्वनस्पतीनोषधीर्भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामित्योङ्कारपूर्वं ततो निवीती मनुष्यान्। सनकं च सनन्दनं तृतीयं च सनातनम्। कपिलमासुरिश्चैव वोढुं पञ्चशिखं तथा। ततोऽपसव्यं तिलमिश्रं कव्यवाडनलꣳ सोमं यममर्यमणमग्निष्वात्तान्सोमपा बर्हिषदो यमाँश्चैके। यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने। वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नम इत्येकैकस्य तिलैर्मिश्राँस्त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जलीन्। यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति। जीव-

(१) कण्डिकेयं व्याख्यानानन्तरं लिखितेति सुधीभिरूह्यम्।

त्पितृकोऽप्येतानन्यांश्चेतर उदीरतामाङ्गिरस आयन्तु न ऊर्ज्जं वहन्तीः पितृभ्यो ये चेह मधु वाता इति तृचञ्ज-पन्प्रसिञ्चेत्तृप्यध्वमिति त्रिर्न्नमो व इत्युक्त्वा मातामहानां चैवं गुरुशिष्यर्त्विग्ज्ञातिबान्धवा न तर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्ति वासो निष्पीड्याचम्य ब्राह्मवैष्णवरौद्रसावित्रमैत्रवारुणैस्तल्लिङ्गैरर्चयेददृश्रमर्ठ हर्ठस इत्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य दिशश्च देवताश्च नमस्कृत्योपविश्य ब्रह्माग्निपृथिव्योषधिवाग्वाचस्पतिविष्णुमहद्भ्योऽद्भ्योऽपाम्पतये वरुणाय नम इति सर्वत्र सं वर्चसेति मुखं विमृष्टे देवा गातुविद इति विसर्जयेदेष स्नानविधिरेष स्नानविधिः ॥ ३ ॥

"ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवाँश्छन्दांᳬसि वेदानृषीन्पुराणाचार्यान्गन्धर्वानितराचार्यान्संवत्सरं च सावयवं देवीरप्सरसो देवानुगान्नागान्सागरान्पर्वतान्त्सरितो मनुष्यान्यक्षान्रक्षाᳬसि पिशाचान्सुपर्णान्भूतानि पशून्वनस्पतीनोषधीर्भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामित्योंकारपूर्व"मिति सूत्रम् ।

"तर्पयेत्" प्रीणयेत् । कं ब्रह्माणम् । कथं ? पूर्वं आदौ । केषां ? विष्ण्वादिदेवानाम् । नन्वत्र ब्रह्माणं विष्णुमित्याद्येव वक्तुमुचितं किमर्थमत्र पूर्वपदमिति, पाठक्रमादेव पूर्वत्वसिद्धेः ? सत्यम् । उच्यते स्मृत्यन्तरोक्तंमोदादिषड्विनायकतर्पणपूर्वमिति निवृत्त्यर्थमित्यदोषः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

आवाह्य देवताः सर्वा विश्वे देवास इत्यृचा ।
ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ॥ इति ।

"सावयव"मिति चकारात्संवत्सरस्यैव विशेषणम् । ॐ कारपूर्वं प्रणवपूर्वकं तर्पयेदित्यर्थः । तदुक्तं दाल्भ्यपरिशिष्टे—

ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षिपितृकर्म च ।
अनोङ्कृत्य कृतं सर्वं न भवेत्तसिद्धिकारकम् ॥ इति ।

तर्पयेद्ब्रह्माणमित्यत्र तर्पणक्रियायाः कर्मभूतान्ब्रह्मादीनभिधाय "भूत-ग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यता"मित्यत्र प्रयोगमुपदिशन्त्याचार्याः। ततश्च"ॐ ब्र-ह्मा तृप्यता"मिति तर्पणे प्रथमान्त एव प्रयोगः कार्यः। गोभिलपरिशिष्टेऽपि-

तर्पणे प्रथमा प्रोक्ता श्राद्धे सम्बुद्धिरुच्यते।
पिता तर्पणकाले तु पितः! स्याच्छ्राद्धकर्मणि॥ इति।

अत्र विसर्जनोपदेशादावाहनमपि द्रष्टव्यम्। तथा च याज्ञवल्क्यः—

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य च कुशान्क्षितौ।
प्रागग्रेषु सुरान्सर्वान्दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन्॥
नामगोत्रे समुच्चार्य दद्यात्प्रणवपूर्वकम्।
नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना॥
नोपतिष्ठति तत्तोयं यत्तु भूमौ प्रदीयते॥

यत्तु—

उभाभ्यामपि पाणिभ्यामुदकं यः प्रयच्छति।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः॥

इतिव्याघ्रपाद्वचनं तच्छ्राद्धादिविषयम्। तथा चोक्तम्—

श्राद्धे दाने विवाहे च पाणिनैकेन दीयते।
तर्पणे तूभयेनैव जलं देयं तु नान्यथा॥

गोभिलः—

द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम्।
गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्॥

दक्षः—

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान्।
उदङ्मुखो मनुष्यांश्च पित्रादीन्दक्षिणामुखः॥

तर्पयेदित्यध्याहारः। शिष्टाचारपरिप्राप्तं यस्मिन्सूक्ष्मपात्रे धृतेऽञ्जलि भङ्गो न भवति तद्ग्राह्यमित्यवधेयम्। तथा च च्छागलेयः—

लघुपात्रं करे कृत्वा सौवर्णं खड्गमेव च।
राजतं ताम्रजं वापि तेन सन्तर्पयेत्पितॄन्॥

भृगुश्च—

प्रागग्रैस्तर्पयेद्देवानुदगग्रैश्च मानुषान् ।
तेनैव द्विगुणीकृत्य तर्पयेत्प्रयतः पितॄन् ॥

द्विगुणीकृत्योभाभ्यामग्राभ्यां पितृतीर्थगताभ्यामित्यर्थः। मनुष्यतर्पणे अग्राणां प्राजापत्यतीर्थेन सम्बन्धः। गोभिलः—

दर्भाः कृष्णाजिनं गावो मन्त्राग्निब्राह्मणाः सुराः ।
नैते निर्माल्यतां यान्ति योज्यमानाः पुनः पुनः ॥

अतो देवतर्पणे युक्तैरपि दर्भैर्मनुष्यपितृतर्पणकरणे न प्रत्यवायः। ततो निवीती मनुष्यान्देवमानवान् तर्पयेदित्यनुषङ्गः। भारद्वाजः—

कण्ठावलम्बितं चैव ब्रह्मसूत्रं यदा भवेत् ।
तन्निवीतमिति ख्यातं शस्तं कर्माणि मानुषे ॥

योगी च—

मनुष्याणां तथा कुर्यात्तर्पणं कण्ठसज्जने ।
प्राजापत्येन तीर्थेन तर्पयेद्ब्रह्मणः सुतान् ॥

अत्र दिङ्नियमोऽपि नन्दिपुराणे—

ऐशान्यामथ कौबेर्यां ब्रह्मपुत्रांश्च तर्पयेत् ॥ इति ।

स्थले तु उदङ्मुख एव। तथा चोक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

सौम्याभिमुखतो नित्यमुदगग्रे च बर्हिषि ।
मनुष्याणां च तुष्ट्यर्थं निक्षिपेत्तु जलाञ्जलीन् ॥ इति ।

तानेवाह—

सनकं च सनन्दनं तृतीयं च सनातनम् ।
कपिलमासुरिं चैव वोढुं पञ्चशिखं तथा ॥

इति श्लोकपठिताः सप्त मानुषाः। "ततोऽपसव्यं तिलमिश्रं कव्यवाडनलः सोमं यममर्यमणमग्निष्वात्तान्सोमपो बर्हिषद" इतिसूत्रम्। ततः मनुष्यतर्पणानन्तरमपसव्यं प्राचीनावीतितां कृत्वा तिलयुक्तं जलं गृहीत्वा कव्यवाडनलादींस्तर्पयेदिति सम्बन्धः। अग्निष्वात्तादावपि पितृपदं संयोज्यम्। तत्रैवं प्रयोगः—"अग्निष्वात्ताः पितरः सामपाः पितरः

बर्हिषदः पितर" इति। अपसव्यमित्यनेन सव्यजानुपातः दक्षिणाभिमुखता च ज्ञातव्या। तथा च कात्यायनः—

सव्यं जानु ततोऽवाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः।
तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान्पितृगणानपि॥

"यमाँश्चैके" इति सूत्रम्। एके आचार्याः यमांस्तर्पयेदित्याहुः। एकेग्रहणाद्विकल्पः। यमानेवाह—

"यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च॥
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः॥" इतिसूत्रम्।

चतुर्दशमन्त्रैश्चतुर्दशयमांस्तर्पयेदिति। अत्र केचित्—"यमस्तृप्यता"मिति प्रयोगं कुर्वन्ति, तदसत्। न ह्येतानि देवतापदानि, किं तर्हि? एते मन्त्राः। मन्त्राणां च यथाम्नातानामेव प्रयोग इति। यमतर्पणे नमस्कारः सर्वत्र योज्यः। पाद्मे विशेषः—

पितृत्वादपसव्येन दक्षिणाभिमुखस्तिलैः।
देवत्वाद्देवतीर्थेन यमान्सन्तर्पयेद्बुधः॥ इति।

पितृतर्पणेऽञ्जलिसंख्यामाह—"एकैकस्य तिलैर्मिश्राँस्त्रींस्त्रीन् दद्याज्जलाञ्जली"निति सूत्रम्। एकैकस्य प्रत्येकं कव्यवाडनलादेः तिलैर्मिश्रान्संयुक्तान् जलपूर्णानञ्जलींस्त्रींस्त्रीन् दद्यात्। तथा च व्यासस्मृतिः—

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः।
अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिम्॥

वृद्धशातातपस्तु—

मातृमुख्याश्च यास्तिस्रस्तासां दद्याज्जलाञ्जलीन्।
त्रींस्त्रीनेव तथान्यासां दद्यादेकैकमञ्जलिम्॥

विधानपारिजाते शालङ्कायनः—

सपत्न्याचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलाञ्जली॥

सपत्नी सापत्नमाता। आचार्यः प्रसिद्धः। पत्नी आत्मनः। गुर्वा-

दयोऽप्येकाञ्जलिना तर्प्याः । नन्व"पसव्यं तिलमिश्र"मित्यनेनैव तिलप्राप्तौ पुनस्तिलशब्दोपादानं व्यर्थम् ? सत्यम् । 'स्मृत्यन्तरे यमादीनां पितृदेवोभयरूपत्वान्नियमार्थ'मिति गोपीनाथः । 'स्मृत्युक्तनिषिद्धादिने तिल' निवृत्तिर्माभूदित्येतदर्थ'मिति हरिहरः । तथा च कात्यायनः—

कठाः काण्वाश्च जाबालास्तथा वाजसनेयिनः ।
सतिलं तर्पणं कुर्युर्निषिद्धेषु दिनेष्वपि ॥
तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

तर्पणे प्रत्यञ्जलि मन्त्रावृत्तिः कार्या । ननु मन्त्रस्य तर्पणकर्मणि करत्वात्संध्याञ्जलिदानस्यैककर्मत्वाच्चै"कद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्र-करण"मिति कात्यायनवचनाच्च सकृदेव मन्त्रपाठ इति चेत् ? नैवम् । प्रत्यञ्जलि ह्यन्यज्जलं दीयते। ततश्च यत्र मन्त्रः प्रयुक्तस्तदर्थ एव स्यात् । न सर्वार्थ, इति संस्कारासिद्धेस्तत्सिद्धये निर्वपणलवनादिवद्द्रव्यान्तरत्वेन प्रत्यञ्जलि मन्त्रावृत्तिः स्यादेव । "कर्मावृत्तौ मन्त्रावृत्ति"रिति कात्या-यनोक्तेश्चेत्यलं पल्लवितेन । तस्मात्सन्ध्यार्घ्यवत्प्रत्यञ्जलि मन्त्रावृत्तिरिति सिद्धम् । गोपीनाथीये—

मुक्तहस्तेन दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन मुद्रेयमभिधीयते ॥

योगी—

अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रूप्यमेव च ।
कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेद्द्विजः ॥

शातातपः—

खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्तव्यं तिलतर्पणम् ।
मणिकाञ्चनहस्तेन न शून्येन कदाचन ॥

शङ्खस्तु—

विना रौप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलैस्तथा ।
विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

हरिहरभाष्ये स्मृतिः--

ये च पाणितले श्लिष्टा रोमकूपेषु ये तिलाः ।
तैस्तिलैस्तर्पणं कुर्वन् पितृघाती भवेन्नरः ॥

अन्यत्रापि—

पटे तटेऽश्मनि पात्रे रोमकूपेषु ये तिलाः ।
ते तिलाः क्रिमिसंयुक्तास्तज्जलं रुधिरायते ॥
तस्मात्ते मणिबन्धे तु कार्या विप्रैः प्रयत्नतः ॥ इति ।

अस्य तर्पणस्य नित्यत्वेऽप्यानुषङ्गिकफलमाह—

"यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति" ॥

इति सूत्रम् । यावज्जीवं जन्मत आरभ्य तर्पणदिनपर्यन्तं आचरितं पापं अशुभं कर्म तत्क्षणादेव तर्पणसमनन्तरमेव नश्यति क्षीयते । "जीवत्पितृकोऽप्येतानन्यांश्चेतर" इति सूत्रम् । जीवो विद्यमानः पिता यस्यासौ जीवत्पितृकः । सोऽपि एतान्पूर्वोक्तान् ब्रह्मादिचित्रगुप्तान्तान् तर्पयेदिति । इतरस्तु जीवत्पितृकादन्यो मृतपितृकः अन्यान् एभ्यः परान् पित्रादीन् चकारात् ब्रह्मादींश्च तर्पयेदिति पूर्वेण सम्बन्धः । विष्णुः—

अपसव्यं द्विजेन्द्राणां पित्र्ये सर्वत्र कीर्तितम् ।
आप्रकोष्ठं प्रकर्तव्यं मातापित्रोस्तु जीवतोः ॥
न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥ इति ।

योगी याज्ञवल्क्यः—

यदि स्याज्जीवपितृकः केभ्यो दद्याज्जलाञ्जलिम् ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥

पराशरस्तु—

वृद्धौ तीर्थे च सन्न्यस्ते ताते च पतिते सति ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्याज्जलं सुतः ॥ इति ।

"उदीरता मङ्गिरसऽआयन्तु नऽऊर्ज्जं पितृभ्यो षे चेह मधु व्वाता इत्यृचं जपन् प्रासिञ्चेत्तृप्यध्वमिति च त्रि"रिति सूत्रम् । "उदीरता"मिति क्रमेण नवर्च्चो जपन् उपांशु आम्नायस्वरेण पठन् प्रासिञ्चेत् । अञ्जलिकृतं जलं पितृतीर्थेन तर्पणजलाधिकरणे प्रक्षिपेत् । "तृ-

प्यद्ध्व"मित्युक्त्वा प्रतिपुरुषं त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन्प्रक्षिपेदित्यर्थः । तथा च योगी—

पितॄन्ध्यायन्प्रासिञ्चेत जपन्मन्त्रान्यथाक्रमम् ।
तृप्यद्ध्वमिति च त्रिस्त्रिः पुरुषं प्रति तर्पयेत् ॥
मार्जनं तर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्वारिधारया ।
कुर्याच्चेद्वारिधाराभिस्तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

अत्र केचित् "उदीरता"मित्यादिकानामृचां पित्रादितर्पणेऽञ्जलिदाने करणत्वं मन्यन्ते, तदसमञ्जसम् । सूत्रार्थपर्यालोचनयाऽकरणताप्रतीतेः । कथम् ? जपन्प्रसिञ्चेदित्यत्र शतृप्रत्ययेन मन्त्रान् जपता सततं जलप्रक्षेपः कार्य इति सूत्रात्प्रतीयते । करणत्वे तु "मन्त्रान्तैः कर्मादिः सन्निपात्य"इति परिभाषया मन्त्रान्ते अञ्जलिः प्राप्तः । तथा सति जपशब्दस्य शतृप्रत्ययस्य चानर्थक्यप्रसङ्गः दानार्थताकल्पना च प्रसेकशब्दस्य । तस्मादिदं प्रसेकाख्यं कर्मान्तरं स्यात् । धारानिषेधस्तु प्रसेकातिरिक्तविषयः । "नमो वऽइत्युक्त्वा मातामहानां चैव"मिति सूत्रम् । "नमो व" इत्यष्टौ यजूंषि उक्त्वा जपित्वा मातामहादित्रयाणामपि एवं अमुना प्रकारेण जलं प्रक्षिपेत् । योगी—

नमो व इति जप्त्वा वै ततो मातामहानपि ।
तर्पयेत नृशंस्यार्थं धर्मं परममाश्रितः ॥ इति ।

अत्र यद्यपि सूत्रकृता मातृतर्पणं नोक्तं, तथापि स्मृतिवाक्यात्कर्त्तव्यमेव । तथा च ऋष्यशृङ्गः—

पित्रादिभ्यो जलं दद्याज्जपन्मन्त्रान्यथाविधि ।
तृप्यदुध्वमिति च त्रिर्वै ततो मातॄस्तर्प्यऽएव च ॥ इति ।

मरीचिः—

पित्रादित्रयपत्नीनां पृथग्देयं ततो जलम् ।
ततो मातामहानां च क्रम एवं हि तर्पणे ॥

गोपीनाथीये स्मृतिः—

अन्तर्मातामहान्कृत्वा मातॄणां यः प्रयच्छति ।
तर्पणं पिण्डदानं च नरकं स तु गच्छति ॥

"गुरुशिष्यर्त्विग्ज्ञातिबान्धवानि"तिसूत्रम् । गुरुराचार्य उपनीय वेदाध्यापकः । शिक्षितुं योग्यान् शिष्यान्पुत्रादीन् । ऋत्विजो याजकान् ज्ञातीन् पितृव्यभ्रात्रादिसपिण्डगोत्रजान् । बान्धवान् मातुलमातुलेयपितृष्वस्रीयादीन् । योगी--

पूर्वं स्ववंशजानां तु कुर्यादुदकतर्पणम् ।
सुहृत्सम्बन्धिभूतानां ततः कुर्यात्तु तर्पणम् ॥

तथा च भोजराजीये पितृक्रम उक्तः—

आदौ पिता ततो माता सापत्नजननी तथा ।
मातामहाः सपत्नीकाः स्वपत्न्यस्तदनन्तरम् ॥
सुतभ्रातृपितृव्याश्च मातुलाश्च सपत्निकाः ।
दुहिता च स्वसा प्रोक्ता दौहित्रो भागिनेयकः ॥
पितृष्वसा मातृष्वसा श्वशुरो गुरुरिकृथदौ ।
एते स्युः पितरस्तीर्थे तर्पणे च महालये ॥

पितेति पित्रादित्रयमित्यर्थः । रिकृथं धनम् । बहुपुराणाभिमतोऽयं क्रमः । याज्ञवल्क्यः—

सवर्णेभ्यो जलं देयं नासवर्णेभ्य एव च ।
नामगोत्रस्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः ॥

गोपीनाथीये—

ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णान्सन्तर्प्य तज्जातितामियात् ।
सवर्णेभ्यो जलं दद्यान्नान्येभ्यस्तु कदाचन ॥
कामाल्लोभाद्भयान्मोहात्कृत्वा तज्जातितामियात् ।
क्षत्रियाणां प्रकर्तव्यं तर्पणं तु पुरोहितैः ॥ इत्यादि ।

अतर्पणे प्रत्यवायमाह"अतर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्ती" ति सूत्रम् । पूर्वोक्ताः ब्रह्मादयः अतर्पिताः सन्तः अतर्पयितुर्देहाच्छरीरात् रुधिरं रक्तं पिबन्ति शोषयन्ति । तर्पणाकरणप्रत्यवायेन देहाद्रक्तशोषो भवतीत्यर्थः ।

वृत्ते—

देवताश्च मुनींश्चैव पितॄन्यो नैव तर्पयेत् ।
देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजत्यधः ॥ इति ।

"अतर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्ती"ति निन्दार्थवादश्रवणान्नित्यत्वाच्च आवश्यकं कर्तव्यमिति । "वासो निष्पीड्याचम्ये"तिसूत्रम् । एवं तर्पणं विधाय स्नानवस्त्रं निष्पीड्य तस्माज्जलं निष्काश्याचामेत् । योगी—

वस्त्रनिष्पीडनं तोयं श्राद्धे चोच्छिष्टभोजनम् ।
भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत्स्थले ॥
जलमध्ये तु यः कश्चिद्ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
निष्पीडयति तद्वस्त्रं दक्षिणाभिमुखः स्थले ॥

पराशरः—

स्नानार्थमुपगच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह ।
वायुभूता हि गच्छन्ति तृषार्त्ताः सलिलार्थिनः ॥
निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते ।
तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ॥ इति ।
निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रमतर्पिते ।
निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्वा सुदारुणम् ॥

पराशरः—

न पूर्वं तर्पणाद्वस्त्रं न चाम्भसि न पादयोः ।
शिलास्वधोदशं नैव द्विगुणं त्रिगुणं न वा ॥
एतेषु पीडयेद्वस्त्रं राक्षसीं कुरुते क्रियाम् ॥

स्मृत्यन्तरात्—

त्रिगुणीकृतवस्त्रं न पीडनीयं विचक्षणैः ।
पीडनीयं चतुर्द्धा तु न चाधोदशमम्बुनि ॥ इत्यादि ।

विधानपारिजाते—

द्वादश्यां पञ्चदश्यां च सङ्क्रान्तौ श्राद्धवासरे ।
वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव वस्त्रं क्षारेण योजयेत् ॥

अथ जलदेवतार्चनमाह—

"ब्राह्मवैष्णवरौद्रसावित्रमैत्रवारुणैस्तल्लिङ्गैर्मन्त्रैरर्चयेत् । ब्रह्मणोऽयं ब्राह्मः । विष्णोरयं वैष्णवः । रुद्रस्यायं रौद्रः । सावितुरयं सा-

वित्रः। मित्रस्यायं मैत्रः। वरुणस्यायं वारुणः। तल्लिङ्गैः तेषां ब्रह्मादीनां लिङ्गं प्रकाशनसामर्थ्यं तादृशैः मन्त्रैः तान् षोडशोपचारैः पञ्चोपचारैर्वा पृथक् पृथक् अर्चयेत् पूजयेत्। योगी—

ब्राह्मवैष्णवरौद्रैस्तु सावित्रैर्मैत्रवारुणैः।
तल्लिङ्गैरेव मन्त्रैस्तानर्चयेत्सुसमाहितः॥

स्मृतिसारे—

नैकं पुष्पं द्विधा कुर्यान्न भिन्द्यात्कलिकामपि।
भेदश्च कलिकुन्दानां समानो ब्रह्महत्यया॥

पुराणे—

अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च।
षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम्॥
अग्नौ क्रियावतां देवो हृदि देवो मनीषिणाम्।
प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः॥

"अदृश्रꣳहꣳसऽइत्यादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य दिशश्च देवताश्च नमस्कृत्योपविशेत्"इति सूत्रम्।

"अदृश्रमस्य केतवो०, हꣳसः शुचिषत्"। इति द्वाभ्यां ऋग्भ्यां आदित्यं सूर्यं उपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणेनावृत्य दिशः प्राच्यादयः देवताश्च सन्निधानात्तासामेवाधिपतयः इन्द्रादयः तानपि मन्त्रान्तरानभिधानात् चतुर्थ्यन्तैः नाममन्त्रैरेव नमस्कृत्य तत उपविशेत्। तथा च योगी—

ततोऽवलोकयेदर्कं हꣳसः शुचिषदृचा।
स याति ब्रह्मणः सद्म स्नात्वेच्छेद्योऽनया अपि॥
ततश्चापो नमस्कुर्याद्दिग्दिक्पालाष्टदेवताः॥ इति।

पाठक्रमेण ब्रह्मादिभ्यो जलदानपूर्वकं नमेदित्यर्थः। नम इति सर्वत्रानुषङ्गः कार्यः। ततः किं कुर्यादित्याह "सं वर्च्चसेति मुखं विमृष्टे देवा गातुविद ऽइति विसर्जयेत्" इति सूत्रम्। "सं वर्च्चसे"ति मन्त्रेणाञ्जलिना जलमादाय मुखं आस्यं विमृष्टे शोधयति। "देवा गा-

तुविद" इति मन्त्रेण कर्माङ्गभूतान्देवान् संहारमुद्रया विसर्जयेत् स्वस्थानं गमयेत् । तथा च शिवः—

अधोमुखे वामहस्तेऽनुत्तानं दक्षहस्तकम् ।
क्षिप्ताङ्गुलीरङ्गुलिभिः संयोज्य परिवर्तयेत् ॥
एषा संहारमुद्रा स्याद्विसर्जनविधौ मता ॥ इति ।

"एष स्नानविधिरेष स्नानविधिः" इति सूत्रम् । एषः पूर्वोक्तः स्नानविधिः नित्यस्नानेतिकर्तव्यता । समाप्तिज्ञापनार्था द्विरुक्तिः । हरिहरमिश्रैः प्रातःसन्ध्यावन्दनानन्तरं तर्पणमुक्तम् । तेषामयं ग्रन्थः "एवं तु तर्पणं प्रातःस्नानानन्तरं कार्यम् । तदा न कृतं चेन्मध्याह्नस्नानानन्तरं कार्यम् । मध्याह्ने मन्त्रैः स्नानं न कृतं चेत्तदाऽपराह्णादिषु स्नानं कृत्वा कार्यम् । "पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणां अपराह्णः पितृणा"मिति श्रुतिस्तर्पणव्यतिरिक्तविषया" । प्रातश्चैवं कृते तर्पणे मध्याह्नादिषु न कर्तव्यमेव । स्नानाङ्गतर्पणं तु बुधैः स्नानानन्तरं कार्यम् ।

प्रातः सध्यां समासाद्य द्विजस्तर्पणमाचरेत् ।
तत्र चेन्न कृतं तत्तु मध्यस्नानोत्तरं भवेत् ॥

कारिकायामिति । मध्यस्नानं मध्याह्नस्नानम् । गोपीनाथप्रभृतिभिस्तु मध्याह्नसन्ध्योत्तरकाले तर्पणमुक्तम ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ कातीयत्रिकण्डिकासूत्रोक्तस्नानसन्ध्यातर्पणविधिः ॥

अथ श्राद्धाङ्गतर्पणे विशेषः । प्रयोगपारिजाते—

दर्शे तिलोदकं पूर्वं पश्चाद्दद्यान्महालयं ।
मातापित्रोः क्षये पूर्वं न पश्चात्तु परेऽहनि ॥
वर्गैकस्य क्षयो येषामन्येषां तु विवर्जयेत् ॥

वृद्धशातातपः—

पूर्वं तिलोदकं दत्वा ह्यामश्राद्धं समाचरेत् ।
प्रत्यब्दे न भवेत्पूर्वं परेऽहनि तिलोदकम् ॥

हारीतोऽपि क्षयाहं प्रकृत्याह—

तत: परेऽह्नि कुर्वीत तर्पणं पुरुष: सुधी: ।
तच्छेषैस्तिलदर्भैस्तु प्रात: स्नात्वा सुधासमम् ॥

गार्ग्य:—

परेद्यु: श्राद्धकृन्मर्त्यो यो न तर्पयते पितॄन् ।
अतृप्ता: पितरस्तस्य शापं दत्वा व्रजन्ति ते ॥
स्नात्वा तीरं समासाद्य उपविश्य कुशासने ।
सन्तर्पयेत्पितॄन्पूर्वान्स्नात्वा वस्त्रं च धारयेत् ॥

इदन्तु श्राद्धदेवताभूतपितृविषयम् । तेन नित्यतर्पणं बहुदैवत्यं श्राद्धदिने यथाकालं भवत्येव । अत एव--

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्क्षयाहे तिलतर्पणम् ॥

इति वचनं युज्यते नित्यतर्पणविषयत्वेन । अन्यथा क्षयाहे तर्पणमेव नास्तीति कुत्र प्रतिप्रसव: स्यादिति, उक्तं प्रयोगरत्ने नारायणभट्टै: । महालयश्राद्धे तु देवर्षिपितृतर्पणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् । श्राद्धानन्तरं तु श्राद्धदेवताभुतपितृतर्पणमेव तर्पयेत् । क्षयाहे तु नित्यतर्पणं पूर्वमेव कार्यम्, श्राद्धाङ्गभूततर्पणं द्वितीयदिने सन्ध्यावन्दनात्पूर्वमेव कार्यम्, शिष्टाचारात् । तथा विधानपारिजाते--

पक्षश्राद्धन्तु निर्वर्त्य तर्पणं स्याद्दिने दिने ।
सकृन्महालये दद्यात्परेऽहनि तिलोदकम् ॥
जीवमान: पिता यस्य माता यदि विपद्यते ।
मातु: श्राद्धं सुत: कुर्यान्न कुर्याच्छ्राद्धतर्पणम् ॥ इति संग्रहे ।

श्राद्धाङ्गतर्पणमित्यर्थ: । वृद्धिश्राद्धादौ तु नास्त्येव--

वृद्धिश्राद्धे सपिण्डे च प्रेतश्राद्धे तथैव च ।
मासानुमासिकश्राद्धे न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ इति गर्गोक्ते: ।

तीर्थप्राप्तौ तु स्वशाखोक्तं तर्पणं कृत्वा "देवा यक्षास्तथा नागा" इत्यादिपुराणोक्तमन्त्रै: देवान्सन्तर्प्य "सनक: सनन्दन"श्चेति ऋषीन्सन्तर्प्य "अग्निष्वात्तास्तथा सौम्या" इति पितृतर्पणं च कुर्यादिति त्रि·

स्थलीसेतौ उक्तम् । अथ यमतर्पणन्तु काम्यं दिनविशेष एव । तथा च वृद्धमनुः—

यां काञ्चित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
यमुनां तु विशेषेण नियतो नियतेन्द्रियः ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
इत्येतैर्नाममन्त्रैस्तु प्रणवादिनमोऽन्तकैः ।
तर्पयित्वा यमं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

स्कान्दे तु—

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यामङ्गारकदिनं यदि ।
तदा स्नात्वा शुभे तोये तर्पयेद्यमनामभिः ॥

इत्युक्तं यमतर्पणं वाजसनेयिनां नित्यम्, न तु काम्यम्, तत्सूत्रे नित्यत्वेन बोधनात् । इति यमतर्पणम् ।

अथ भीष्मतर्पणन्तु—कार्तिकशुक्लैकादशीप्रभृतिपञ्चसु माघशुक्लेऽष्टम्यादिषु च । इदं भीष्मतर्पणं जीवत्पितृकेणापि कर्तव्यम् । तथा च पाद्मे-

जीवत्पितृकोऽपि कुर्वीत तर्पणं यमभीष्मयोः ॥ इति ।

तत्र मन्त्रः—

वैय्याघ्रपादगोत्राय साङ्कृत्यप्रवराय च ।
गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदास्येऽहं तिलोदकम् ॥
अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय तर्पणम् ॥

इति भीष्मतर्पणम् । कालातिक्रमे तु—

न कृतानि प्रमादाच्चेत्प्रातःकर्माणि यानि च ।
रात्रावपि तु कार्याणि विना शौचं च तर्पणम् ॥

अन्यच्च—

दिवोदिताः क्रियाः कार्या रात्रावपि यथाक्रमम् ।
विना सौरं चावगाहं ब्रह्मयज्ञश्च तर्पणम् ॥

केचिद्रात्रावपि ब्रह्मयज्ञमिच्छन्ति । "ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवानक्तञ्च"इत्यापस्तम्बविषयम् । तथा च—

आचार्याः केचिदिच्छन्ति रात्रावपि हि तर्पणम् ।
तद्यजुःशाखिनामेव नान्येषान्तु विधीयते ॥

तत्तु रात्रौ यामपर्यन्तम् । तथा च धर्मप्रवृत्तौ—

रात्रौ प्रहरपर्यन्तं दिवा कर्माणि कारयेत् ।
अवगाहं च सौरञ्च ब्रह्मयज्ञं च वर्जयेत् ॥

अथ गृहस्नानं चतुर्विंशतिमतात्—

आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्नितापिताः ।
अतऽसन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णोदवारिणा ॥

यमः—

आप एव सदा पूज्यास्तासां वह्निर्विशेषतः ।
अतः सर्वेषु कालेषु उष्णापः पावनं स्मृतम् ॥
पादौ प्रक्षालयेत्पूर्वं मुखं यज्ञोपवीतकम् ।
द्विराचम्य कराभ्यान्तु धृत्वा दर्भान् शिखां स्पृशेत् ॥
प्राणायामं ततः कृत्वा कालज्ञानं यथोदितम् ।
पूर्वोत्तरामुखो भूत्वा इत्थं स्नानं समाचरेत् ॥
(इति संस्कारगणपतौ स्नानसन्ध्याविधिः ॥)

"इषेत्वे"त्यादि "खं ब्रह्मे"त्यन्तमन्त्राणां विवस्वान् ऋषिः सर्वाणि यजूꣳषि सर्वाणि च्छन्दाꣳसि प्रजापतिर्देवता स्नानादिसर्वकर्मसु विनियोगः" इति ऋष्यादिकं छात्रैः पठेत्—

अविदित्वा तु यः कुर्याद्यजनाध्यापने ततः ।
होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् ॥

इति वचनात् । अविदित्वा आर्षादिकमित्यर्थः । प्रतिमन्त्रं चार्षादिकं पठनीयमिति ।

अथ प्रयोगः । तत्रादौ स्नानोपकरणाहरणम् । ततो नद्यादेर्जलसमीपगमनम् । तत्र प्रक्षालितदेशे स्नानोपकरणस्थापनम् । मृज्जलाभ्यां

पादौ प्रक्षाल्य पाण्योः प्रक्षालनम् । कुशोपग्रहपवित्रधारणम् । गायत्र्या "मा नस्तोक"इति मन्त्रेण वा शिखैकदेशबन्धनम् । तूष्णीं जूटिकाबन्धनं च । "मानस्तोक इति मन्त्रस्य कुत्सऽऋषिर्जगतीच्छन्दः एकरुद्रो देवता शिखाबन्धने विनियोगः । ॐ मा नस्तोके० हवामहे"

ऊर्द्ध्वकेशि ! विरूपाक्षि ! मांसशोणितभोजने! ।
तिष्ठ देवि ! शिखामध्ये चामुण्डे ! चापराजिते! ॥

इति पक्षान्तरे । ततो यज्ञोपवीतप्रक्षालनम् । आचमनं प्राणायामत्रयं कालज्ञानम् । तद्यथा "अत्र पृथिव्यां जम्बूद्वीपे भारतवर्षेऽमुकक्षेत्रेऽमुकस्मिन् देशे अद्य श्रीब्रह्मणो द्वितीये परार्द्धे श्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे कलियुगे प्रथमचरणेऽमुकवत्सरेऽमुकायनेऽमुकर्तौ अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथावमुकनक्षत्रेऽमुकवासरेऽमुकयोगेऽमुकमुहूर्त्ते नित्यस्नानमहं करिष्ये" इति कालज्ञानम् । "उरुᳬहीत्यस्य शुनःशेपर्षिः त्रिष्टुप्छन्दः वरुणो देवता तोयाभिमन्त्रणे विनियोगः । "ॐउरुᳬही०"ति तोयाभिमन्त्रणम् । "ये ते शतं विश्वामित्र ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः वरुणो देवता तोयावर्त्तने विनियोगः । ॐ ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः। तेभिर्नोऽअद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहे"ति हस्तेन तोयावर्त्तनम् । "सुमित्रिया दुर्मित्रिया द्वे यजुषी प्रजापतिर्ऋषिः आपो देवताः आद्यस्य जलाञ्जलिग्रहणे द्वितीयस्य द्वेष्यं प्रत्यपां निषिञ्चने विनियोगः । "ॐसुमि० सन्त्वि"ति जलाञ्जलिं गृहीत्वा "ॐदुर्मि० द्विष्म"इत्यनेन द्वेष्यं प्रति निषिञ्चेत् । ततो मृदन्त्रेधा विभज्यैकं भागमादाय मृज्जलाभ्यां कट्यादीनां त्रिस्त्रिः प्रक्षालनम् । आचमनम् "उदकाय नमः" इति तीर्थोदकनमस्कारः । "इदं विष्णुरिति मेधातिथिर्ऋषिः गायत्रीच्छन्दो विष्णुर्देवता मृदाङ्गालम्भने विनियोगः । ॐइदं वि०सुरे" इति मृदाऽङ्गालम्भनम् । ततः शनैर्नाभिमात्रे जलं प्रविश्य केशान्द्विधा कृत्वा कर्णौ नासां च निरुद्ध्य । "आपोऽअस्मा"निति सूर्याभिमुखो मज्जेत् । "आपोऽअस्मानिति हवि-

द्धानऽऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः आपो देवता मज्जने विनियोगः। ॐआ-पोऽअस्मा० देवीः। उदिदाभ्यऽइति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः आपो देवताः अप्सु मज्जने विनियोगः। ॐउदिदाभ्यः० एमि" इत्युन्मज्जनं पुनस्तूष्णीं निमज्ज्योन्मज्जनम्। आचमनम्। "मानस्तोक इति कुत्सऽऋषिः जगतीच्छदः एकरुद्रो देवता गोमयेनाङ्गविलेपने वि०। ॐमा न० हवामहे" इति गोमयेनाङ्गविलेपनम्। उदकोपस्पर्शनम्। "इमं मे तत्वा यामीत्यनयोः शुनःशेपऽऋषिः आद्याया गायत्रीच्छन्दः द्वितीयायास्त्रिष्टुप् छन्दः वरुणो देवता, त्वन्नोऽअग्ने सत्वन्नोऽअग्नऽइत्य-नयोर्वामदेवऽऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते, माप इति प्रजा-पतिर्ऋषिः यजुः हृदयशूलं देवता, धाम्नोधाम्नऽइति प्रजापतिर्ऋषिः अनवसाना गायत्री वरुणो देवता, उदुत्तमं शुनःशेपऽ ऋषिः त्रिष्टु-प्छन्दः वरुणो देवता, मुञ्चन्त्विति आथर्वणो भिषक् अनुष्टुप् ओषधयो देवताः, अवभृथेति प्रजापतिः यजुः यज्ञो देवता सर्वेषा-मभिषिञ्चने विनियोगः। ॐइमम्मे०चके। तत्वा० मोषीः। त्वन्नो० ध्यस्मत्। स त्वन्नो०एधि। मापो० यदा० मुञ्च। इदुत्तमं० स्याम। मुञ्चन्तु मा०किल्बिषात्। अवभृ० स्पाहि" इत्यष्टाभिर्मन्त्रैरञ्जलिना मस्त के जलं प्रक्षिपेत। ततस्तूष्णीं निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य सोदकैर्दर्भैः पावयेत्। "प्रणवस्य ब्रह्मर्षिर्गायत्रीच्छन्दः परमात्मा देवता, व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दांसि अग्निवायुसूर्याः, गायत्री मन्त्रस्य विश्वामित्रऽऋषिः गायत्रीच्छन्दः सविता, आपो हि ष्ठेति तृचस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः गायत्रीच्छन्दऽआपो देवता, इदमापः प्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः आपो, हविष्मतीरिति प्रजापति-र्ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः आपो यजमानोऽध्वरः सूर्यश्च दे०, देवीराप इति द्वयोः प्रजापतिः पाङ्क्तः आद्यस्यापो द्वितीयस्याज्य, अपां देवा वरुणः त्रिष्टुबग्नेः, द्रुपदादिवेति प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः अनुष्टु० आपो; शन्नो देवीरिति दध्यङ्ङाथर्वणः गायत्री शनिः०, अपाᳪरसमिति बृहस्पतिरिन्द्रश्च० अनुष्टुप्छन्दो रसो०, अपो देवी

रुपसृजेति सिन्धुद्वीपः न्यङ्कुसारिणी बृहती आपो०, पुनन्तु मेति द्वयोः प्रजापत्याश्विसरस्वत्यः, अत्र पितरो अग्न आयूंषि वैखानसः गायत्री अग्निः, पुनन्तु मा देव प्रजापत्यश्विसरस्वत्यः अनुष्टुप् देवजना धीश्च भूतानि जातवेदाश्च दे०, पवित्रेणेत्यादीनां चतुर्णां प्रजापत्यश्विसरस्वत्यः, पञ्चम्या गायत्री० अग्निर्दे०, षष्ठ्या गायत्री अग्निर्ब्रह्म च, सप्तम्या गायत्री सोमो, अष्टम्या गायत्री सविता देवता, चित्पतिर्मा व्वाक्पतिर्मा देवो मेति त्रयाणां प्रजापतिः यजूंषि आद्ययोः प्रजापतिर्दे० तृतीयस्य सविता, सर्वेषां पावने विनियोगः। एभिः पावयित्वा पुनरोङ्कारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या च पावयेत्। तत्रैवं प्रयोगः "ॐ भूः पुनातु। ॐ भुवः पुनातु। ॐ स्वः पुनातु। ॐ तत्स० यात् सर्वं पुनातु। आपो०क्षसे। यो वः०तरः। तस्मा० च नः। इदमापः० हसः। मुञ्चन्तु०षात्" एवं क्रमेण पावयित्वा तत्कुशान्परित्यज्य, ततः पुनः "इमं मे व्वरुणे"त्यष्टभिरञ्जलिनाऽभिषिञ्चेत। ततोऽघमर्षणं "ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यघमर्षण ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः भाववृत्तो देवता अन्तर्जले जपे वि०"। अथवा द्रुपदादिवेति प्रजापत्यश्विसरस्वत्यः आपो दे० अन्तर्जले जपे०"। अथवा "आयङ्गौरित्यस्य सार्पराज्ञीति ऋषिः गायत्री अग्निर्दे० अन्तर्जले जपे वि०" प्राणायामं वा त्रिरावर्त्तयेत्। विष्णोः स्मरणं वा कुर्यात्। ततस्तूष्णीं त्रिर्मज्जनम्।

स्नानाङ्गतर्पणम्—आश्वलायनः—

स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा यक्ष्मणे जलमाहरेत्।
"यन्मया दूषितं तोयं मलैः शारीरसम्भवैः॥
तस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं यक्ष्मैतत्ते तिलोदकम्"॥ इति।

ॐ ब्रह्मादयो देवास्तृप्यन्ताम्। ॐ भूर्देवास्तृप्यन्ताम्। ॐ भुवर्देवास्तृप्यन्ताम्। ॐ स्वर्देवास्तृप्यन्ताम्। ॐ भूर्भुवः स्वर्देवास्तृप्यन्ताम्"। यज्ञोपवीतं कण्ठे कृत्वा "ॐ सनकादिकद्वैपायनादयो ऋषयस्तृप्यन्ताम्। ॐ भूः ऋषयस्तृप्यन्ताम्। ॐ भुवः ऋषयस्तृप्यन्ताम्। ॐ स्वः ऋषयस्तृप्यन्ताम्। ॐ भूर्भुवः स्वः

ऋषयस्तृप्यन्ताम्"। अथापसव्यम्। "ॐ कव्यवाडनलादय-स्तृप्यन्ताम्। ॐ भूः पितरस्तृप्यन्ताम्। ॐ भुवः पितरस्तृप्य-न्ताम्। ॐ स्वः पितरस्तृप्यन्ताम्। ॐ भूर्भुवः स्वः पितरस्तृप्य-न्ताम्।" सव्यम्। आचमनं कुर्युः।

"यन्मया दूषितं तोयं शारीरमलसम्भवम्।
तस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं यक्ष्मैतत्ते तिलोदकम्॥"

इत्यनेन अञ्जलिना जलं स्थले क्षिपेत्।

"लतागुल्मेषु वृक्षेषु पितरो ये व्यवस्थिताः।
ते सर्वे तृप्तिमायान्तु मयोत्सृष्टैः शिखोदकैः॥"

इत्यनेन शिखोदकं बहिः क्षिपेत्। इति स्नानविधिः। ततो ज-लाद्बहिर्निर्गमनम्। वस्त्रपरिधानम्। मृदाद्भिश्चोरू करौ प्रक्षाल्य ललाटे यथाविधि तिलककरणम्। पवित्रोपग्रहः। आचमनम्। "केशव, ना-रायण, माधव, गोविन्द, विष्णु, मधुसूदन, त्रिविक्रम, वामन, श्रीधर, हृषीकेश, पद्मनाभ, दामोदर, सङ्कर्षण, वासुदेव, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध, पुरुषोत्तम, अधोक्षज, नृसिंह, अच्युत, जनार्दन, उपे-न्द्र, हरि, कृष्णाय नमः। मनो मनः। वाक् वाक्। प्राणः प्राणः। चक्षुश्चक्षुः। श्रोत्रं श्रोत्रम्। नाभिः। हृदयम्। कण्ठः। शिरः। शिखा। बाहुभ्यां यशोबलम्।

अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा।
यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः॥

ममोपात्तदुरितक्षयार्थं ब्रह्मावाप्त्यै प्रातः सन्ध्योपासनमहं करिष्ये। ॐकारस्य ब्रह्माऋषिः गायत्रीच्छन्दः अग्निर्देवता सर्वकर्मारम्भे विनियोगः। ॐ पृथिव्या मेरुपृष्ठ ऋषिः कूर्मो देवता सुतलं छन्दः आसनोपवेशने विनियोगः।

पृथ्वि! त्वया धृता लोका देवि! त्वं विष्णुना धृता।
त्वं च धारय मां देवि! पवित्रं चासनं कुरु"॥

गायत्र्या वामजूटिकाबन्धनम् । दक्षिणजूटिकाबन्धने मन्त्रः—

"ऊर्ध्वकेशि ! विरूपाक्षि ! मांसशोणितभोजने ! ।
तिष्ठ देवि ! शिखामध्ये चामुण्डे ! चापराजिते ! ॥"

अथाभिषेकः । "ॐ भूः पुनातु । ॐ भुवः पुनातु । ॐ स्वः पुनातु । ॐ महः पुनातु । ॐ जनः पुनातु । ॐ तपः पुनातु । ॐ सत्यं पुनातु । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ सर्वं पुनातु" । अथ न्यासाः । "ॐ भूः अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ भुवः तर्जनीभ्यां नमः । ॐ स्वः मध्यमाभ्यां० । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं अनामिकाभ्यां० । ॐ भर्गो देवस्य धीमहि कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ धियो योनः प्रचोदयात् करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । ॐ भूः हृदयाय नमः । ॐ भुवः शिरसे स्वाहा । ॐ स्वः शिखायै वषट् । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं कवचाय हुम् । ॐ भर्गो देवस्य धीमहि नेत्रत्रयाय वौषट् । ॐ धियो यो नः प्रचोदयात् अस्त्राय फट् ।" अथावाहनम्—

"गायत्रीं त्र्यक्षरां बालां साक्षसूत्रकमण्डलुम् ।
रक्तवस्त्रां चतुर्वक्त्रां हंसवाहनसंस्थिताम् ॥
ऋग्वेदेन कृतात्सङ्गां दिव्याभरणभूषिताम् ।
ब्रह्माणीं ब्रह्मदैवत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीम् ॥
आवाहयाम्यहं देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।
आगच्छ वरदे ! देवि ! त्र्यक्षरे ! ब्रह्मवादिनि ! ॥
गायत्रि ! च्छन्दसां मातर्ब्रह्मयोनिर्नमोऽस्तु ते ॥"

अथ प्राणायामः । "प्रणवस्य परब्रह्म ऋषिः दैवीगायत्रीच्छन्दः परमात्मा देवता सप्तव्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठकश्यपा ऋषयः अनुष्टुप्छन्दः अग्निवायुसूर्या देवताः तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः गायत्रीच्छन्दः सूर्यो देवता, आपोज्योतिरिति परमेष्ठी ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः प्रजापतिर्देवता सर्वेषां प्राणायामे विनियोगः । ॐ नमो भगवते वासु

देवाय" । आत्मनः समन्तात्प्रदक्षिणमुदकं प्रक्षिप्य "ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं ॐ तत्सवितु० प्रचोदयात् । आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्" । एवं त्रिः । अथाचमनम् । "सूर्यश्च मेति नारायण ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः परमात्मा देवता आचमने विनियोगः । ॐ सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यद्रात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्याम् । पद्भ्यामुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुम्पतु यत्किञ्च दुरितं मयि इदमहं माममृतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा" ततो द्विराचमनम् । अथ मार्जनम् । "आपो हि ष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्वीप ऋषिः गायत्रीच्छन्दः आपो देवता मार्जने विनियोगः । ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवः" पादयोः । "ॐ ता न ऊर्ज्जे दधातन" मस्तके । "ॐ महे रणाय चक्षसे" हृदि । "ॐ यो वः शिवतमो रसः" हृदि । "ॐ तस्य भाजयतेह नः" पादयोः । "ॐ उशतीरिव मातरः" मस्तके । "ॐ तस्मा अरङ्गमाम वः" मस्तके । "ॐ यस्य क्षयाय जिन्वथ" हृदि । "ॐ आपो जनयथा च नः" पादयोः । "सुमित्रिया दुर्मित्रिया इति द्वयोः प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः आपो देवता जलादानक्षेपयोर्विनियोगः । ॐसुमित्रिया न ऽआप ओषधयः सन्तु" जलं गृहीत्वा "ॐदुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्मः" जलं त्यजेत् । "द्रुपदादिवेति कोकिलराजपुत्र ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः आपो देवता अघमर्षणे विनियोगः । ॐ द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव । पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ।" इत्यनेन जलमाघ्राय त्यजेत् । "ऋतञ्चेत्यस्याघमर्षण ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः भाववृत्तो देवता अघमर्षणे विनियोगः। ॐ ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत। ततो रात्र्यजायत । ततः समुद्रो अर्णवः । समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् । दिवञ्च

पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः" । अथार्घ्यदानम् । ॐकारस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्रीच्छन्दः परमात्मा देवता भूर्भुवःस्वरिति तिसृणां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दांसि अग्निर्वायुः सूर्यो देवताः तत्सवितुरिति विश्वामित्र ऋषिः गायत्रीच्छन्दः सविता देवता सूर्यार्घदाने विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ तत्स० प्रचोदया"दिति सूर्याभिमुखो भूत्वा तिष्ठन् सपुष्पं जलं प्रक्षिपेत् । एवं त्रिः ।

"निर्गच्छ देवि ! शीघ्रन्त्वं गायत्रि ! शक्तिरूपिणि ! ।
इदमर्घ्यं मया दत्तं दुष्टदैत्यवधं कुरु ॥"

इति मन्त्रेण चतुर्थार्घः । ततः—

"आगच्छ देवि ! शीघ्रन्त्वं गायत्रि ! ब्रह्मरूपिणि ! ।
जपानुष्ठानसिद्ध्यर्थं प्रविश्य हृदयं मम ॥

ॐअसावादित्यो ब्रह्म" इति आत्मनः प्रदक्षिणीं कृत्याचम्य । अथ सूर्योपस्थानम् । "उद्वयमित्यस्य हिरण्यस्तूप ऋषिः गायत्रीच्छन्दः सूर्यो देवता उदुत्यमिति प्रस्कण्व ऋषिः गायत्रीच्छन्दः सूर्यो देवता चित्रमित्यस्य कौत्स ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः सूर्यो देवता तच्चक्षुरित्यस्य दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः पुरउष्णिक् छन्दः सूर्यो देवता सूर्योपस्थाने विनियोगः । ॐ उद्वयन्तमसस्परि स्वः पश्यन्तऽउत्तरम् । देवन्देवत्रा सूर्यमगन्म ज्ज्योतिरुत्तमम् ॥ उदुत्यञ्जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे व्विश्वाय सूर्यम् ॥ चित्रन्देवानामुदगादनीकञ्चक्षुर्म्मित्रस्य व्वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्षꣳ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतञ्जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतम्प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतम्भूयश्च शरदः शतात्" इत्युपस्थाय "गायत्र्या गायत्रीच्छन्दो विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता अग्निर्मुखं ब्रह्मा शिरः विष्णुर्हृदयं रुद्रः कवचं परमात्मा शरीरं श्वेतवर्णा सांख्यायनसगोत्रा सांख्यायनकात्या-

यनगार्ग्यायणेति त्रिप्रवरा षड्स्वरा सरस्वती जिह्वा पिङ्गाक्षी पृथ्वी नाभिः दिशः कुक्षी पातालचरणौ चन्द्रसूर्यौ चक्षुषी श्रुतिः कर्णौ त्रिपदा गायत्री अशेषपापक्षयार्थं गायत्रीजपे विनियोगः"। अथ मुद्राः—

"सुमुखं १ सम्पुटं चैव २ विततं ३ विस्तृतं तथा ४।
द्विमुखं ५ त्रिमुखं चैव ६ चतुः ७ पञ्चमुखं ८ तथा॥
षण्मुखा ९ धोमुखं चैव १० व्यापकाञ्जलिकं ११ तथा।
शकटं १२ यमपाशं च १३ ग्रन्थितं १४ चोन्मुखोन्मुखम् १५॥
प्रलम्बं १६ मुष्टिकं १७ चैव मत्स्यः १८ कूर्मो १९ वराहकम् २०।
सिंहाक्रान्तं २१ महाक्रान्तं २२ मुद्गरं २३ पल्लवं तथा २४॥
एता मुद्रा न जानाति गायत्री निष्फला भवेत्।
एता मुद्रा विजानाति गायत्री सफला भवेत्॥"

अथ ध्यानम्—

"मुक्ताविद्रुमहेमनीलधवलच्छायैर्मुखैस्त्रयक्षरै-
र्युक्तामिन्दुनिबद्धरत्नमुकुटां तत्त्वार्थवर्णात्मिकाम्।
गायत्रीं वरदाभयाङ्कुशकशाः शुभ्रं कपालं गुणं
शङ्खं चक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे॥"

अत्र गायत्रीजपः। अष्टोत्तरसहस्रं १००८ अष्टोत्तरशतं वा १०८ अष्टाविंशतिर्वा २८। जपानन्तरं अष्टौ मुद्राः प्रदर्श्य।

"सुरभि १ र्ज्ञानं २ योनिश्च ३ मत्स्यः ४ कूर्मो ५ ऽथ पङ्कजम् ६
लिङ्गं ७ निर्वाणं चैव ८ अष्ट मुद्राः प्रकीर्तिताः॥

ॐ देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित। मनसस्पत इमन्देव यज्ञꣳ स्वाहा व्वाते धाः" इतिमन्त्रं पठित्वा "अष्टोत्तरशतसंख्याकेन गायत्रीजपेन श्रीसूर्यनारायणः प्रीयताम्। विश्वतश्चक्षुरिति विश्वकर्मा भौवन ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः विश्वकर्मा देवता सूर्यप्रदक्षिणे विनियोगः। ॐ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्। सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव ऽएकः"॥

इति प्रदक्षिणीकृत्य—

"एकं चक्रं रथे यस्य दिव्यः कनकभूषितः ।
स मे भवतु सुप्रीतः पद्महस्तो दिवाकरः ॥"

अथ विसर्जनम्—

"उत्तमे शिखरे जाता भूम्यां पर्वतमूर्द्धनि ।
ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि! यथासुखम् ॥
आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।
सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

ॐप्राच्यै दिशे इन्द्राय नमः । आग्नेय्यै दिशे अग्नये नमः । दक्षिणायै दिशे यमाय नमः । नैर्ऋत्यै दिशे नैर्ऋतये नमः । पश्चिमायै दिशे वरुणाय नमः । वायव्यै दिशे वायवे नमः । उदीच्यै दिशे कुबेराय नमः । ईशान्यै दिशे ईश्वराय नमः । ऊर्ध्वायै दिशे ब्रह्मणे नमः । अधरायै दिशे अनन्ताय नमः । गायत्र्यै नमः । सावित्र्यै नमः । सरस्वत्यै नमः । अमुकगोत्रोत्पन्नोऽहं अमुकप्रवरान्वितोऽहं अमुकशर्म्मा ब्राह्मणोऽहं भो अग्ने ! अभिवादयामि । भो सूर्य ! अभिवादयामि । भो वरुण ! अभिवादयामि । भो आचार्य ! अभिवादयामि" ॥ इति प्रातः सन्ध्या ।

मध्याह्नसन्ध्या प्रातः सन्ध्यावत् । अत्रावाहनाचमनयोर्विशेषः । आवाहनम् ।

"सावित्रीं युवतीं शुक्लां शुक्लवस्त्रां त्रिलोचनाम् ।
त्रिशूलिनीं वृषारूढां रुद्राणीं रुद्रदैवताम् ॥
आवाहयाम्यहं देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।
आगच्छ वरदे ! देवि ! ऽयक्षरे ! रुद्रवादिनि ! ।
सावित्रि ! च्छन्दसां माता ! रुद्रयोने ! नमोऽस्तुते ॥"

अथाचमनम् । "आपः पुनन्त्वित्यस्य कश्यप ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः आपो देवता आचमने विनियोगः । ॐआपः पुनन्तु पृथिवीं पृथ्वी पूता पुनातु माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु

माम्। यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम। सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतांश्च प्रतिग्रहँ स्वाहा"। अन्योऽपि विशेषः। सूर्योपस्थाने यथा सूर्यायार्घं दद्यात्। तद्यथा "ॐकारस्य ब्रह्मा ऋषिः गायत्री च्छन्दः परमात्मा देवता भूर्भुवः स्वरिति तिसृणां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दांसि अग्निर्वायुः सूर्यो देवता तत्सवितुरिति विश्वामित्र ऋषिः गायत्रीच्छन्दः सविता देवता सूर्यायार्घदाने विनियोगः॥ ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवि०" इत्यादि सूर्याभिमुखो भूत्वा तिष्ठन् सपुष्पं जलेऽर्घं प्रक्षिपेत्। "ॐ उद्वयमिति प्रस्कण्व ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः सूर्यो देवता उदुत्यमित्यस्य प्रस्कण्व ऋषिः उष्णिक्छन्दः सूर्यो देवता। ॐकारस्य ब्रह्मा ऋषिः गायत्रीच्छन्दः परमात्मा देवता। भूरिति प्रजापतिर्ऋषिः गायत्रीच्छन्दः अग्निर्देवता। भुवरिति प्रजापतिर्ऋषिः उष्णिक्छन्दः वायुर्देवता। स्वरिति प्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः सूर्यो देवता। तत्सवितुरिति विश्वामित्र ऋषिः गायत्रीच्छन्दः सविता देवता। बिभ्राडित्यस्य विभ्राड् ऋषिः जगतीच्छन्दः सूर्यो देवता। उदुत्यं तिस्रः प्रस्कण्वः गायत्री। तं प्रत्नथाऽवत्सारकश्यपावृषी जगतीच्छन्दः देवता। अयं वेनस्त्रिष्टुप्सूर्यः। चित्रन्देवानां कुत्स आङ्गिरस ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः सूर्यो देवता। आ नो गस्त्या, यदद्य कक्षसुतकक्षौ। तरणिः प्रस्कण्वः। तत्सूर्यस्य द्वे कुत्सः। बण्महान्द्वे जमदग्निर्बृहतीसतोबृहत्यौ। श्रायन्त इव नृमेधो बृहती। अद्या देवाः कुत्सः। आकृष्णेन हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः त्रिपदानां गायत्रीच्छन्दः अन्यासामनुक्तानां त्रिष्टुप्। सर्वासां सूर्यो देवता। सहस्रशीर्षेति षोडशर्चं नारायण ऋषिः पञ्चदशानामनुष्टुप् छन्दः षोडश्यास्त्रिष्टुप् सर्वासां सूर्यो देवता। यज्जाग्रत इति षडर्चस्य शिवसङ्कल्प ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः मनो देवता। उपस्थाने विनियोगः। मण्डलब्राह्मणस्य विवस्वानृषिः वायुर्देवता उपस्थाने विनियोगः"। एतैरुपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य दर्भेषूपविशेत्।

वृद्धमनुः—न प्रातर्न प्रदोषश्च सन्ध्याकालो विपद्यते ।
मुख्यकल्पोऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन्कर्मणि स्मृतः ॥
प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि ।
सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि ॥
इति मुख्यकालः । स्नानकर्मणीति मध्याह्नस्नानानन्तरमित्यर्थः ।

गौणकालस्तु स्मृतिसारे—
उदयात्प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमुच्यते ।
सायं सन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ॥
दक्षः—अध्यर्द्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीर्यते ।
अर्घ्यप्रदानतः पूर्वमुदयेस्तमयेऽपि वा ।
गायत्र्यष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजन्मभिः ॥
कात्यायनस्तु—सन्ध्याकाले व्यतिक्रान्ते जपं कुर्यात्पुनर्मनः ।
ऋचं वाचं तृचं जप्त्वा ततः सन्ध्यामुपासयेत् ॥
योगीशः-सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः ।
ब्राह्मण्याच्च न हीयेत अन्यजन्मगतोऽपि वा ॥
यावन्तोऽस्यां पृथिव्यान्तु विकर्मस्था द्विजातयः ॥
तेषां हि पावनार्थाय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा ।
स्नानं सन्ध्यां त्यजन् विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ॥
तस्मात्स्नानं च सन्ध्यां च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत् ॥
स्मृतिसारे—अशक्तौ निर्जले देशे मृतौ जाते च सूतके ।
जपेच्च मानसीं सन्ध्यां कुशवारिविवर्जिताम् ॥ इति ।
तद्यथा—सन्ध्यायां मनसा शक्त्या मन्त्रानुचारयेद्द्विजः ।
प्राणायामं विना सर्वा नाड्यः प्राणान्नियम्य च ।
मार्जनादिभवेत्सर्वं न वा कार्यं हि मार्जनम् ॥
उच्चार्य वाचा गायत्रीं दद्यादर्घाञ्जलीनपि ।
अष्टाविंशतिकृत्वोऽत्र गायत्रीं मनसा जपेत् ॥ इति ।
दर्भेषूपवेशनानन्तरं पाणिभ्यां दर्भानादाय "इषे त्वादि खं ब्रह्म-

न्तस्य विवस्वानृषिः वायुर्देवता गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि ब्रह्मयज्ञजपे विनियोगः"। इत्यृष्यादिकं च स्मृत्वा प्रणवव्याहृतिगायत्रीपूर्वकं यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञं कुर्यात्। अनध्यायेऽल्पं पठेदेवं पर्वण्यल्पतरम्। "नास्ति तेष्वप्यनध्याय"इति स्मरणात्।

"इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः।
वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः"॥

इति समाप्य। तान् दर्भानुत्तरतो निरस्याचामेत। तथा च मनुः—

कुशानुत्तरतः क्षिप्त्वा यथाचमनमाचरेत्॥ इति।

अथ स्थलतर्पणम्। तद्यथा–भूमौ प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य तत्र प्रागग्रेषु सुरान् दक्षिणाग्रेषु च पितॄन्मन्त्रैरावाहयेत तर्पयेच्च। अथवा आवाहनपूर्वकं तर्पणमप्स्वेव कुर्यात्। तत्र "विश्वे देवास आगतेति द्वयोः प्रजापतिर्ऋषिः गायत्रीच्छन्दः विश्वेदेवा देवताः जपे विनियोगः। ॐ विश्वे देवास० ध्वम्"। २। ततोऽपसव्यं-कृत्वा दक्षिणाभिमुखः "उशन्तस्त्वेत्यस्य प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः गायत्रीच्छन्दः पितरो देवताः आयन्तु न इत्यस्य शङ्ख ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः पितरो देवता आवाहने विनियोगः"। ततः यज्ञोपवीती प्राङ्मुखः नव सप्त पञ्च त्रीन्वा कुशान् समूलानच्छिन्नाग्रान्दक्षिणपाणिनाऽऽदाय सशुक्लतिलोदकेन वाञ्जलिं देवतीर्थेन पूरयित्वा जलं क्षिपेद्गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य देवतीर्थेन च प्रागग्रैर्दर्भैर्जलमध्ये जलं क्षिपेत्। तद्यथा—"ॐ ब्रह्मा तृप्यताम्। ॐ विष्णुस्तृप्यताम्। ॐ रुद्रस्तृप्यताम्। ॐ प्रजापतिस्तृप्यताम्। ॐ देवास्तृप्यन्ताम्। ॐ छन्दाꣳसि तृप्यन्ताम्। ॐ ऋषयस्तृप्यन्ताम्। ॐ पुराणाचार्यास्तृप्यन्ताम्। ॐ गन्धर्वास्तृप्यन्ताम्। ॐ इतराचार्यास्तृप्यन्ताम्। ॐ सम्वत्सरः सावयवस्तृप्यताम्। ॐ देव्यस्तृप्यन्ताम्। ॐ अप्सरसस्तृप्यन्ताम्। ॐ देवानुगास्तृप्यन्ताम्। ॐ नागास्तृप्यन्ताम्। ॐ सागरास्तृप्यन्ताम्। ॐ पर्वतास्तृप्यन्ताम्। ॐ सरितस्तृप्यन्ताम्। ॐ मनुष्यास्तृप्यन्ताम्। ॐ यक्षास्तृप्यन्ताम्। ॐ

रक्षाꣳसि तृप्यन्ताम् । ॐ पिशाचास्तृप्यन्ताम् । ॐ सुपर्णास्तृप्यन्ताम् । ॐ भूतानि तृप्यन्ताम् । ॐ पशवस्तृप्यन्ताम् । ॐ वनस्पतयस्तृप्यन्ताम् । ॐ ओषधयस्तृप्यन्ताम् । ॐ भूतग्रामचतुर्विधस्तृप्यताम्" इति प्रत्येकमेकैकाञ्जलिं दद्यात् । ततो निवीत्युदङ्मुख ऊर्ध्वं ऋजुरुदगग्रैर्दर्भैर्मनुष्यतर्पणं कुर्यात् । अथवा दर्भाणां मूलानि वामपाणितले दक्षिणे च अग्राणि कृत्वा दर्भमध्यैः प्राजापत्येन तीर्थेन शबलतिलोदकैर्वा प्रतिदैवतं मन्त्रावृत्त्या द्वौ द्वौ अञ्जली दद्यात् । यथा । "ॐ सनकस्तृप्यताम् । ॐ सनन्दनस्तृप्यताम् । ॐ सनातनस्तृप्यताम् । ॐ कपिलस्तृप्यताम् । ॐ आसुरिस्तृप्यताम् । ॐ वोढुस्तृप्यताम् । ॐ पञ्चशिखस्तृप्यताम्" । ततोऽपसव्यं कृत्वा दक्षिणाभिमुखः सव्यं जान्वाच्य तानेव कुशान् मध्यमोटनेन द्विगुणान्कृत्वा तेषां मध्यं वामाङ्गुष्ठतर्जन्यन्तरे धृत्वा वामहस्तमणिबन्धे घृतान्कृष्णतिलान्सव्येनाङ्गुष्ठेन तर्जन्या वामहस्ते आदाय पितृतीर्थेन जलाञ्जलिमापूर्य तेनैव प्रतिदैवतं मन्त्रावृत्त्या त्रींस्त्रीनञ्जलीन्दद्यात् । यथा "ॐ कव्यवाडनलस्तृप्यताम् । ॐ सोमस्तृप्यताम् । ॐ यमस्तृप्यताम् । ॐ अर्यमा तृप्यताम् । ॐ अग्निष्वात्ताः पितरस्तृप्यन्ताम् । ॐ सोमपाः पितरस्तृप्यन्ताम् । ॐ बर्हिषदः पितरस्तृप्यन्ताम् । ॐ यमाय नमः । ॐ धर्मराजाय नमः । ॐ मृत्यवे नमः । ॐ अन्तकाय नमः । ॐ वैवस्वताय नमः । ॐ कालाय नमः । ॐ सर्वभूतक्षयाय नमः । ॐ औदुम्बराय नमः । ॐ दध्नाय नमः । ॐ नीलाय नमः । ॐ परमेष्ठिने नमः । ॐ वृकोदराय नमः । ॐ चित्राय नमः । ॐ चित्रगुप्ताय नमः" । जीवत्पितृकोऽप्येतावत्तर्पणं कुर्यात् । मृतपितृकस्तु स्वपितॄणां च । तद्यथा—"अमुकगोत्रः अस्मत्पिता अमुकशर्मा तृप्यताम् । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः" । पुनरञ्जलिद्वयम् । "अमुकगोत्रः अस्मत्पितामहः अमुकशर्मा तृप्यताम् । इदं जलं तस्मै स्वधा नमः । अमुकगोत्रः अस्मत्प्रपितामहः अमुकशर्मा तृप्यताम् । इदं

जलं तस्मै स्वधा नमः। गोत्रा अस्मन्माता अमुकीदा वसुरूपा तृप्यताम्। इदं जलं तस्यै स्वधा नमः। गोत्रा अस्मात्पितामही अमुकीदा रुद्ररूपा तृप्यताम्। इदं जलं तस्यै स्वधा नमः। गोत्रा अस्मत्प्रपितामही अमुकीदा आदित्यरूपा तृप्यताम्। इदं जलं तस्यै स्वधा नमः"। अथ प्रसेकाख्यं कर्मोच्यते। "उदीरतामङ्गिरसो न आयन्तु न इति तिसृणां शङ्ख ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः पितरो देवताः। उर्ज्जं वहन्तीरिति प्रजापतिर्ऋषिः गायत्रीच्छन्दः पितरो देवता। पितृभ्यो ये चेह पितर इति द्वयोः प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः त्रिष्टुप्छन्दः पितरो देवता। मधु वाता इत्यस्य गौतम ऋषिः गायत्रीच्छन्दः पितरो देवता। सर्वेषां प्रसेकाख्ये कर्मणि विनियोगः। ॐ उदीरता०। अङ्गिरसो नः०। आयन्तु नः०। उर्ज्जं वहन्ती०। पितृभ्यः स्वधायिभ्यः०। ये चेह पितरो०। ॐ मधु वाता०। मधु नक्त०। मधुमान्नो०।" इति नवर्चं जपन् सन् सिञ्चेत्। ततः "तृप्यध्वं तृप्यध्वं तृप्यध्वम्"। इति नवर्चप्रसेकान्ते प्रतिपुरुषमञ्जलित्रयं दद्यात्। "अमुकगोत्रोऽस्मन्मातामहः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतां इदं जलं तस्मै स्वधा नमः।" एवं प्रमातामहवृद्धप्रमातामहयोः। तथा मातामहिप्रमातामहिवृद्धप्रमातामहीनाञ्च। "नमो व इति यजुषां परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः पितरो देवता जपे विनियोगः। ॐ नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शोषाय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृहान्नः पितरो दत्त सतो वः पितरो देष्मैतद्वः पितरो वासः।" इति मन्त्रं जप्त्वा "ॐ तृप्यध्वं तृप्यध्वं तृप्यध्वम्" इति। पूर्ववत्प्रतिपुरुषं अञ्जलित्रयं दद्यात्। ततः स्त्री। ततः पुत्रादिः। ततः पितृव्यः सपत्नीकः ससुतः। ततो मातुलः सपत्नीकः ससुतः। स्वभ्राता सपत्नीकः ससुतः। ततः पितृभगिनी सभर्तृका

ससुता। ततो मातृभगिनी सभर्तृका ससुता। स्वभगिनी सभर्तृका ससुता। ततः श्वशुरः। ततो गुरुः। तत आप्तजनाः मित्रादयः। एवं तर्पणं विधाय। एकं तिलाञ्जलिं दद्यात्। तत्र मन्त्रः। विष्णुपुराणे—

"देवासुरास्तथा नागा यक्षगन्धर्वराक्षसाः।
पिशाचा गुह्यकाः सिद्धा कूष्माण्डास्तरवः खगाः॥
जले चरा भूमिलया वाय्वाधाराश्च जन्तवः।
तृप्तिमेते नयन्त्वाशु मद्दत्तेनाम्बुनाखिलाः॥
नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया॥
येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः।
ते सर्वे तृप्तिमायान्तु ये चास्मत्तोऽभिकाङ्क्षिणः॥
यत्र क्व चन संस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम्।
इदमक्षय्यमेवास्तु मया दत्तं तिलोदकम्॥
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः।
तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः॥
अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम्।
आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम्॥"

ततः स्नानवस्त्रं चतुर्धा कृत्वोद्र्ध्वदशं भूमौ निःपीडयेत्। तत्र मन्त्रः—

"ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः।
ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्॥
येषां नैव पिता भ्राता न पुत्रो नान्यगोत्रिणः।
ते सर्वे तृप्तिमायान्तु मयोत्सृष्टैः कुशैः सदा"॥

इति दर्भत्यागः। अथ जले ब्रह्मादीनां पूजनम्। तत्र "ब्रह्म जज्ञानमिति प्रजापतिर्ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः ब्रह्मा देवता ब्रह्मपूजने विनियोगः। इदं विष्णुरिति मेधातिथिर्ऋषिः गायत्रीच्छन्दः विष्णुः देवता विष्ण्वर्चने०। नमस्ते रुद्रेति मित्रो गायत्री रुद्रो रुद्रार्चने०" गायत्र्या सवितारम्। "मित्रस्य चर्षणीधृत इति विश्वामित्रो गायत्री

मित्रो मित्रार्चने०। इमम्मे वरुणेति शुनःशेपो गायत्री वरुणः वरुणार्चने विनियोगः।" इति ऋष्यादि स्मृत्वा मन्त्रं पठित्वा "ॐ ब्रह्मणे नमः पाद्यं समर्पयामि। ॐ ब्रह्मणे नमः अर्घं समर्पयामि" इत्येवं षोडशोपचारैः पञ्चोपचारैर्वा ब्रह्माणं सम्पूज्य, एवं विष्णुरुद्रसवितृमित्रवरुणान् पूर्वोक्तैस्तल्लिङ्गैरर्चयेत्। ततः "अदृश्रमिति प्रस्कण्वो गायत्री सूर्यः उपस्थाने०। हꣳसः शुचिषदिति वामदेवो जगती सूर्यः उप०। ॐ अदृश्रम०। हꣳसः शु०।" इत्युभाभ्यां सूर्यमुपस्थाय प्रदक्षिणेनावृत्य। "ॐ प्राच्यै दिशे नमः इन्द्राय नमः। ॐ आग्नेय्यै दि० अग्नये०। ॐ दक्षिणायै दिशे० यमाय नमः। ॐ नैर्ऋत्यै० नैर्ऋतये०। ॐ प्रतीच्यै० वरुणा०। ॐ वायव्यै दि० वायवे०। उदीच्यै दि० सोमाय०। ॐ ईशान्यै दिशे० ईशानाय०। ॐ ऊर्ध्वायै दि० ब्रह्मणे०। ॐ अवाच्यै दि० अनन्ताय नमः।" इति दिग्देवताश्च नमस्कृत्योपविश्य, "ॐ ब्रह्मणे नमः। ॐ अग्नये नमः। ॐ पृथिव्यै नमः। ॐ ओषधिभ्यो०। ॐ वाचे न०। ॐ वाचस्पतये०। ॐ विष्णवे०। ॐ महद्भ्यो०। ॐ अद्भ्यो०। ॐ अपां पतये वरुणाय नमः" इति क्रमेणैताभ्यो देवताभ्यो जलं दत्वा नमस्येत्। ततः "सं वर्चसेति परमेष्ठी त्रिष्टुप् त्वष्टा मुखमार्जने०। ॐ सं वर्च०क्लिष्ट"मिति मुखं शोधयित्वा, "देवा गातुविद इति मनसस्पतिर्ऋषिः विराट्छन्दः वातो देवता विसर्जने विनियोगः। ॐ देवा गातु०ते धाः" इति विसर्जनमुद्रया कर्माङ्गभूतदेवान्विसृज्य,

प्रक्षाल्य तीर्थदेशं तं गत्वा स्वं कर्म चाचरेत्।
जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहं बुधः॥

इति स्मृत्यन्तरे। अथ संक्षेपतर्पणम्। तथा चोक्तम्।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन्।
जलाञ्जलित्रयं दद्यात्कुर्वन्संक्षेपतर्पणम्॥

तच्चेत्थम्—

"आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
मया दत्तेन तोयेन तृप्तिं यातु परां गतिम् ॥"

इति संक्षेपतर्पणम् । वृद्धमनुः—

यां कां चित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
यमुनान्तु विशेषेण नियतो नियतेन्द्रियः ॥
यमाय धर्मरा० ॥
इत्येतैर्नाममन्त्रैस्तु प्रणवादिनमोऽन्तकैः ।
तर्पयित्वा यमं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

स्कान्दे—कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामङ्गारकादिनं यदि ।
तदा स्नात्वा शुभे तोये तर्पयेद्यमनामपिः ॥

यमोऽपि—सदा जलाञ्जलीन्दत्वा कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
धर्मराजं समुद्दिश्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति यमतर्पणम् ।

अथ गृहे देवार्चनविधिः । तत्र मरीचिः—

विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।
पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥

कूर्मपुराणे—पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।
वैश्वदेवं ततः कुर्याद्बलिकर्म तथैव च ॥

इत्यनेन मध्याह्नकालो गौणः नारदीये तु—

प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ।
यथा सन्ध्या स्मृता नित्या देवपूजा तथैव च ॥
अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् ।
मध्याह्ने चैव सायं च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ॥

पूज्यदेवताश्च पाद्मे दर्शिताः ।

आदित्यं गणनाथं च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताम् ॥

धर्मप्रवृत्तावपि— नारायणं महादेवमादित्यं गणनायकम् ।
शक्तिं चैवाथ पञ्चैतान्प्रत्यहं पूजयेद्द्विजः ॥

अथ पूजाधारो निरूप्यते । तत्र नारदीये—

आपोऽग्निर्हृदयं चक्रं विष्णोः क्षेत्रसमुद्भवम् ।
यन्त्रं च प्रतिमा स्थानमर्चयेत्सर्वदा हरेः ।

गौतमीये—शालग्रामे मणौ यन्त्रे प्रतिमामण्डलेषु वा ।
नित्यं पूजा हरेः कुर्यान्न तु केवलभूतले ॥
शालग्रामशिलास्पर्शात्कोटिजन्माघनाशनम् ।
किंपुनश्चार्चनं यत्र हरिसान्निध्यकारणम् ॥

एतेन विष्णुपूजायां शिलाया अपि प्राधान्यम् । मण्डलादीनान्तु सर्वसाधारणत्वात् विष्णुरित्युपलक्षणम । पञ्चानामपि शिला ग्राह्या । विष्णोर्गण्डकीशिला । शिवगणेशयोर्नार्मदीया । शक्तेर्माहोरकुण्डजा । रवेः सूर्यकान्तजा शिलेति ।

यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतेति च ॥

पञ्चायतनस्थापनक्रम उक्त आचारप्रदीपे—

शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करे-
भास्येनागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापिताः ।
देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेश्वरे-
नार्याः शङ्करभागतोऽतिशुभदा व्यस्तास्तु ते हानिदाः ॥

अत्र प्रधानस्य शङ्करभागतः ईशानकोणादारभ्य प्रदक्षिणक्रमेण स्थापनीया इत्यर्थः । यत्र प्रधानः शिवः स मध्ये । तस्येशाने हरिर्विष्णुः । आग्नेय्यां इनः सूर्यः । नैर्ऋते हरभूर्गणेशः । वायव्ये देवी शक्तिः । यत्र विष्णुः प्रधानस्तत्र ईशान्ये शङ्करः शिवः । आग्नेय्यां इभास्यो गणेशः । नैर्ऋते इनः सूर्यः । वायव्ये अगसुता शक्तिः । यत्र रविः प्रधानस्तत्रेशाने हरः शिवः । आग्नेय्यां गणेशः प्रसिद्धः । नैर्ऋते अजो विष्णुः । वायव्ये अम्बिका शक्तिः । यत्र देवी प्रधाना तत्रेशाने विष्णुः प्रसिद्धः । आग्नेय्यां हरः शिवः । नैर्ऋते एकदन्तो गणेशः । वायव्ये रविः

सूर्यः । यत्र लम्बोदरो गणेशः प्रधानस्तत्रेशाने अजः विष्णुः । आग्नेय्यां ईश्वरो महादेवः । नैर्ऋते इनः सूर्यः । वायव्ये आर्या शक्तिः । अनेन

वि सू	शि ग	शि ग	व शि	वि शि
शि	वि	सू	दे	ग
दे ग	दे सू	दे वि	सू ग	दे सू

क्रमेण यः पूजां कृतवान् तस्य शुभदाः शुभफलप्रदा भवन्ति । व्युत्क्रमेण पूजिता हानिदा भवन्ति । अथ प्राचीलक्षणमाह सिद्धान्तशिरोमणौ—

यत्रोदितोऽर्कः खलु तत्र पूर्वा तत्रापरा यत्र गतः प्रतिष्ठाम् ॥ इति ।

इयं प्राची वेदोक्तपूजाविधौ । स्मृतौ उक्तमस्ति—

यस्मिन्विवस्वत्युदिते प्रशस्ता प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
मध्ये पुनः पूजकपूज्ययोश्च सदागमज्ञाः प्रवदन्ति सन्तः ॥

इयमागमविषये प्राची । धर्मप्रवृत्तौ—

पूज्यपूजकयोर्मध्ये तत्र प्राचीं प्रकल्पयेत् । इति ।

अथ पूजनक्रममाह—

मुख्ये पुष्पाञ्जलिं दत्वा गणेशाद्यर्चनं भवेत् ।
गणेश एव मुख्यश्चेत्तत्र सूर्यक्रमाद्भवेत् ॥

इति आचारप्रदीपोक्तेः ।

गणेशार्कौ समभ्यर्च्य शैवो विष्णुं प्रपूजयेत् ।
अर्चयेच्च शिवं पश्चाच्छिवमादौ तु वैष्णवः ॥
ततो विष्णुं ततो दुर्गामेवं स्यादर्चनक्रिया ।

विष्णुविषये नारदीये—

स्नातः शुक्लाम्बरधरः स्वाचान्तः पूर्वदिङ्मुखः ।

अन्यस्य तु निबन्धे—

उपविश्यासने मन्त्री प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ॥

रात्रौ पूजायां नायं नियमः । तथा च स्मृतिः—

रात्रावुदङ्मुखः कुर्याद्देवकार्यं सदैव हि ।
शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः ॥

अथ गृहिकर्तृकपूजायां पूज्यदेवतानियममाह भविष्यपुराणे—

गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं गणेशत्रितयं तथा।
शक्तित्रयं तथा नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा॥
द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव भग्नां च प्रतिमां तथा।
नार्चयेच्च तथा मत्स्यकूर्मादिदशकं तथा॥
द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्यं सूर्यद्वयं तथा।
शालग्रामाः समाः पूज्या विषमा न कदाचन॥
विषमेषु त्रयं शस्तं समेषु द्वितयं न हि।
एतेषां पूजनान्नित्यमुद्वेगं प्राप्नुयाद्गृही॥
द्वारकायां चक्रतीर्थे चक्राङ्कं नेत्रमुत्तमम्।
समुत्पन्नं मुने! साक्षात्कृष्णदृष्ट्याऽवलोकितम्॥
तस्माच्चक्राङ्कमिथुनं पूज्यं भक्त्या द्विजैः सदा॥

इति विधानपारिजातात्, विशेषश्रवणाच्च। लैङ्गे—

एकीकृत्य च लिङ्गानि दशपञ्चशतानि च।
प्रत्येकेनाथ वा देवि! बिल्वपत्रैः प्रपूजयेत्॥
एकं पाशुपतं लिङ्गं मृच्छिलादिविनिर्मितम्।
शालग्रामशिलामेकां गृहस्थोऽपि प्रपूजयेत्॥

विधानपारिजाते—द्विजानामेव नान्येषां शालग्रामशिलार्चनम्।
स्त्रीणां चैवाथ शूद्राणां विप्रहस्तेन पूजनम्॥
स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्वर!।
स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि वा॥

इति बृहन्नारदीये। कौर्मेऽपि—

ब्राह्मण्यपि हरं विष्णुं न स्पृशेच्छ्रेय इच्छती।
सनाथा सुतनाथा वा तस्या नास्तीह निष्कृतिः॥

लिङ्गस्य स्पर्शनिषेधोऽपि इदानीन्तनप्रतिष्ठितलिङ्गविषयो न पुनरनादिलिङ्गविषयः। यथा हि नारदीये—

यदा प्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्भिर्यथाविधि।

ततःप्रभृति शूद्राश्च योषिच्चापि न संस्पृशेत् ॥
दीक्षितानां द्विजान्येषां स्त्रीणामपि तथैव च ।
लिङ्गे स्वगुरुणा दत्ते पूजा नान्यत्र सा स्मृता ॥

इति नन्दिपुराणोक्तेः। स्त्रीशूद्राणां पार्थिवलिङ्गादिपूजाधिकारो ज्ञेयः। नन्दिपुराणे—आयुष्मान्बलवाञ्छ्रीमान्पुत्रवान्धनवान्सुखी ।
वरमिष्टं लभेल्लिङ्गं पार्थिवं यः समाचरेत् ॥
तस्मात्तु पार्थिवं लिङ्गं ज्ञेयं सर्वार्थसाधकम् ।
अशून्यमस्तकं लिङ्गं सदा कुर्वीत पूजकः ॥

अथ निर्माल्योद्वासनं प्रातः कार्यमित्युक्तं नारदपञ्चरात्रे—
यः प्रातरुत्थाय विधाय नित्यं निर्माल्यमीशस्य निराकरोति ।
न तस्य दुःखं न दरिद्रदुःखं नाकालमृत्युर्न च रोगमात्रम् ॥

क्रियासारे—मध्यमानामिकामध्ये पुष्पं संगृह्य पूजयेत् ।
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां हि निर्माल्यमपनोदयेत् ॥

ताम्रपात्रे स्नानार्थं देवं स्थापयेत् । धातुप्रतिमासु न स्नानम् । तथा च प्रयोगपारिजाते व्यासः—
प्रतिमापट्टयन्त्राणां नित्यस्नानं न कारयेत् ।
कारयेत्पर्वदिवसे यदि वा मलधारणम् ॥

अथ न्यासाः—करयोः पादयोर्जान्वोः कट्योर्नाभौ हृदि क्रमात् ।
कण्ठे बाह्वोर्मुखे नेत्रे मूर्ध्नि वामादितो न्यसेत् ॥
ॐकारपूर्वकैर्मन्त्रैः षोडशभिः पृथक्पृथक् ।
न्यासेनैव भवेत्सोऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥
यथात्मनि तथा देवे न्यासं च परिकल्पयेत् ॥

अथ द्वात्रिंशदुपचाराः। आवाहनम् १। आसनम् २। पाद्यम् ३। अर्घ्यम् ४। आचमनम् ५। मधुपर्कम् ६। स्नानम् ७। वस्त्रम् ८। उपवीतम् ९। आभरणम् १०। गन्धम् ११। अक्षताः १२। पुष्पम् १३। धूपम् १४। दीपम् १५। नैवेद्यम् १६। ताम्बूलम् १७। दक्षिणाः १८। फलम् १९। नीराजनम् २०। पुष्पाञ्जलिः २१। प्रदक्षिणा २२। नमस्कारः

२३। स्तोत्रम् २४। छत्रम् २५। चामरे २६। वाहनम् २७। नृत्यम् २८। गीतम् २९। वाद्यम् ३०। प्रार्थना ३१। विसर्जनम् ३२ इति।

आवाहनञ्चासनञ्च सान्निध्यं सन्निरोधनम्।
अर्घश्चाचमनञ्चैव गन्धपुष्पविभूषणम्॥
दद्यादेवोपचारांस्तु सर्वेभ्यश्च पृथक्पृथक्।
सदावरणसंस्थेभ्यः स्वाहान्तैः स्वस्वनामकैः॥
धूपदीपादिकन्तेषां तत्सर्वं विष्णुना सह॥

आवाहनम्—शालिग्रामे स्थावरे च नावाहनविसर्जने।
शालिग्रामशिलायान्तु नित्यं सन्निहितो हरिः॥

तथा च भागवते—उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने।
अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम्॥
वस्त्रमासाद्य ताम्रे यो ह्यर्चयेत्पुरुषोत्तमम्।
तदर्चा निष्फला यस्मात्स याति रौरवं ध्रुवम्॥
नाङ्गुष्ठैर्मर्दयेद्देवं नाधःपुष्पैः समर्चयेत्।
कराग्रैर्निक्षिपेत्तोयं वज्रपातसमं भवेत्॥
अमौनी घर्मक्लिन्नाङ्गो मत्पूजां विदधाति यः।
वातमूत्रनिरोधेन मत्पूजां विदधाति यः॥
कृत्वा वातमनाचम्य तथा प्रावृतकम्बलः।
पीठासनोपविष्टस्तु पूजयेद्वा निरासनः॥
मृण्मये धूपदहनं दीपं च कुरुतेऽर्चने।
मत्पूजको न कुरुते तां तु पूजां वदामि वे॥
अन्धकारे स्पृशेन्मां च सम्भाष्य च रजस्वलाम्।
वामहस्ते च मां कृत्वा स्नापयेद्यदि मूढधीः।
महापराधान् जानाहि द्वात्रिंशदक्षमानिमान्॥
यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे।
देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः॥
उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम्।

शक्तौ गौणोपचारस्तु अनिवेदितभक्षणम् ॥
तत्तत्कालोद्भवानां च फलादीनामनर्पणम् ॥

इत्याद्यपराधाः । अथ पूजोपयुक्तं लिख्यते । तत्रादौ दिक् विष्णुविषये नारदीये—

स्नातः शुक्लाम्बरधरः स्वाचान्तः पूर्वदिङ्मुखः ॥

अन्यस्य तु निबन्धे—

उपविश्यासने मन्त्री प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ॥

रात्रौ पूजायां नायं नियमः । तथा च स्मृतिः—

रात्रावुदङ्मुखः कुर्याद्देवकार्यं सदैव हि ।
शिवार्चनं सदाऽप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः ॥
प्रक्षाल्य पादावाचम्य देवतायतनं विशेत् ।
समासीनस्तु सङ्कल्प्य पात्रासादनमाचरेत् ॥
आराधकः स्वस्य पुरः शङ्खस्थापनमाचरेत् ।
यः शङ्खं भुवि संस्थाप्य पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ॥
तस्य पूजां न गृह्णाति तस्मात्पीठं प्रकल्पयेत् ।
शङ्खोदकं सदा पुण्यमतिप्रियतमं हरेः ॥
उद्धरिण्या जलं ग्राह्यं नाप्सु शङ्खं निमज्जयेत् ।
शङ्खस्य पृष्ठसंलग्नं पयः पापकरं ध्रुवम् ॥
तेन न स्नापयेद्देवं पूजनात्पापसम्भवः ।
संच्छाद्य सितवस्त्रेण लिङ्गं संशोधितैर्जलैः ॥
सुवर्णताम्ररजतपात्रस्थैः शङ्खसंस्थितैः ।
यद्वा नूतनमृत्पात्रसंस्थितैः स्नपयेच्छिवम् ॥

इत्यादित्यपुराणे पूजाध्याये उक्तम् । स्कान्दे—

सम्प्रदायानुरोधेन शङ्खं स्थाप्य ममाग्रतः ।
दूर्वाङ्कुरैश्च पुष्पैश्च गन्धोदेन च पूरितम् ॥

धर्मप्रवृत्तौ—शिवसूर्यौ परित्यज्य शङ्खोऽन्यत्र प्रशस्यते ॥

नारदीये—आत्मनो दक्षिणे भागे तुलस्यादि निधापयेत् ।

घृतदीपं च तत्रैव तैलस्य तु विपर्ययः ॥

स्कान्दे— दक्षिणे गन्धपुष्पाणां पात्रं स्थाप्य च दैशिकः ।
वामभागे न्यसेत्कुम्भं वस्त्रपूत सुवासितम् ॥
पुरतो मम घण्टां च दिक्षु दीपान्नियोजयेत् ।
अन्यत्सर्वं साधनं च यथास्थानं तु विन्यसेत् ॥
अर्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्कस्य कारणात् ।
विन्यसेत्पुरतो मह्यं चत्वारि मञ्चकानि च ॥
सिद्धार्थाक्षतपुष्पाणि कुशाग्रं तिलचन्दनम् ।
फलं यवाश्चतुर्वक्त्रमर्घ्यपात्रे विनिक्षिपेत् ॥
दूर्वां विष्णुपदीं श्यामा पत्रं चैव चतुर्थकम् ।
पाद्यपात्रे न्यसेत्पुत्र ! दैशिको मम तुष्टये ॥
कङ्कोलं च लवङ्गं च फलं मालतिसम्भवम् ।
कुर्याद्वै श्रद्धया पुत्र ! पात्र आचमनीयके ॥
दिव्यं पयोदधिमधुघृतखण्डसमन्वितम् ।
मधुपर्कस्य पात्रे वै दद्यात्तु श्रद्धयार्चकः ॥
उक्तानां द्रव्यजातीनामलाभे पत्रपुष्पकैः ।
तत्तद्भावनया कुर्यात्सर्वदा विधिकोविदः ।
नीलीरञ्जितवस्त्रं यन्मर्त्यो मह्यं निवेदयेत् ॥
नवमक्षालितं वस्त्रं जीर्णं मे न निवेदयेत् ।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥
अर्घे स्नाने तथा वस्त्रे उपवीतोपहारके ॥

अथ पुष्पाणि नृसिंहपुराणे—
पुष्पैररण्यसम्भूतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भवैः ।
अपर्युषितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥
आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेद्धरिम् ।
शमीपुष्पं बिल्वपुष्पं चम्पकं तगरन्तथा ॥
करवीरं तथा श्वेतं पाटलं कुशपुष्पकम् ।

वनमालाप्यशोकं च सेवती कुब्जमालती ॥
त्रिसन्ध्यं च तथा श्वेतं कुन्दं च शतपत्रकम् ।
मल्लिका चैव जाती च सर्वपुष्पाद्विशिष्यते ॥

प्रयोगपरिजाते व्यासः—

अपामार्गं भृङ्गराजं शमीपत्रं च खादिरम् ।
दूर्वा च कुशपत्रं च दमनं तरुकं तथा ॥
ततः श्रेष्ठं बिल्वपत्रं ततस्तु तुलसी परा ।
एतेषां च यथालाभं पत्रैरभ्यर्चयेद्धरिम् ॥
पुष्पेषु कलिका वर्ज्या ग्राह्यं कमलचम्पकम् ।
स्नातेन तुलसी ग्राह्या नान्यथा राजवल्लभा ॥
अस्नात्वा तुलसीं छित्वा देवार्थे पितृकर्मणि ।
तत्सर्वं निष्फलं याति पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

इति पाद्मे । विधानपरिजाते—

तुलसीमञ्जरी ग्राह्या तदभावे तु पल्लवम् ।
तदभावे तु पत्रं स्यात्तदभावे तु काष्ठकम् ॥
तदभावे तु मूलं स्यान्मूलाभावे तु मृत्तिका ।
मृत्तिकाया अभावे तु तुलसीशब्द उच्यते ॥

अथ वर्ज्यपुष्पाणि विष्णुधर्मोत्तरे—

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।
अन्यायतनजातानि कण्टकीनि तथैव च ॥
रक्तानि कालजातानि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।
श्मशानजातपुष्पाणां दानं दैवे विवर्जयेत् ॥

विष्णोर्वर्ज्यानि । विष्णुधर्मोत्तरे—

कर्कराख्यस्य पुष्पाणि तथा धत्तूरकस्य च ।
कृष्णं च कुटजं चार्कं नैव देयं जनार्दने ॥

शिवस्य वर्ज्यानि प्रासाददीपिकायाम्—

जपाबन्धूकसिन्दूरं तथा त्रैसन्धिके शुभे ।

मदन्ती केतकी यूथी मालती कुटजानि च ॥
बर्बरी सर्जपत्री च तथा च कुमुदद्वयम् ।
आनीतं नार्पयेच्छम्भोः प्रमादादपि दोषकृत् ॥

देवीपुराणे विशेषः-शिवे विवर्जयेत्कुन्दमुन्मत्तं च हरेः सदा ।
देवीनां चार्कमन्दारावादित्ये तगरं तथा ॥

आचारदीपेऽपि—अक्षतैर्नार्चयेद्विष्णुं न तुलस्या गणेश्वरम् ।
दूर्वाभिर्नार्चयेद्दुर्गां न केतक्या महेश्वरम् ॥

नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुमिति पुष्पाभावेऽतिदेशप्राप्तस्य तण्डुलस्य निषेधपरम् ।

तथा—पुष्पाभावे जलेनापि दूर्वया तण्डुलेन च ।
नित्यपूजा प्रकर्त्तव्या भक्तिभावेन सुन्दरि ! ॥ इति ।

न तु अर्घ्यादिनिषेधपरम् ।

स्नात्वानीतैः पर्युषितैर्याचितैः कृष्णवर्णकैः ।
स्वयं विकसितैः पुष्पैः स्वयं च पतितं भुवि ॥
वर्जयेद्दहतीपुष्पमगन्धं च विशेषतः ॥

स्वयं विकसितैरिति स्वयं पुरुषेण विकासितैरित्यर्थः ।

त्रिपदान्न्यूनकुसुमैर्नार्चयेत्तु कदाचन ॥

विधानपरिजाते—वस्त्रानीतं करानीतं स्वयं पतितमेव च ।
एरण्डपत्रैरानीतं तस्य पूजा च निष्फला ॥
योऽर्चयेद्विधिवद्भक्त्या परानीतैश्च साधनैः ।
पूजाफलार्धमेवास्य न समग्रफलं लभेत् ॥

शौनकोऽपि—उत्तमा वनजा पूजा क्रयक्रीता तु मध्यमा ।
अधमा याचिता पूजा चौर्येणैव तु निष्फला ॥
जलं पर्युषितं त्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।
तुलस्यगस्तिबिल्वानि गङ्गावारि न दुष्यति ॥

अथ बिल्वादीनामनिर्माल्यदिनसंख्यामाह । बृहदाह्निके—

बिल्वापामार्गजातीतुलसिशमिशताकेतकीभृङ्गदूर्वा—
मन्दाम्भोजाहिदर्भा मुनितिलतगरब्रह्मकल्हारमाल्यः ॥
पञ्चाश्वाराातिकुन्तीदमनकमरुका बिल्वतोऽहानि शस्ता—

त्रिश३०द्ये३का१र्यरी६शो११द्वाधि४निधि९वसवो८ भू१य·
मा२ भुय एवम् ॥

तुळसीग्रहणे निषिद्धदिनादिकालनिर्णये--

भानुभार्गवभौमे च व्यतीपाते च वैधृतौ ।
सङ्क्रान्तौ पक्षयोरन्ते द्वादश्यां निशि सन्ध्ययोः ॥
तुळसीं ये विचिन्वन्ति ते च्छिन्दन्ति हरेः शिरः ।

गारुडेऽपि—भानुवारं विना दूर्वां तुळसीं द्वादशीं विना ॥

तद्ग्रहणमन्त्रस्तु–तुळस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिये ! ।
केशवार्थं विचिन्वानि वरदा भव शोभने ! ॥

अथ गन्धम् । महाभारते—

हरिचन्दनकस्तुरीकर्पूरैः केसरान्वितम् ।
गन्धं दद्यात्प्रयत्नेन दुष्टगन्धानि वर्जयेत् ॥
गन्धेन देवास्तुष्यन्ति दर्शनाद्यक्षराक्षसाः ।
नागाः समुपभोगेन त्रिभिरेतैस्तु मानुषाः ॥

काशीखण्डे--कस्तुरिकाया द्वौ भागौ द्वौ भागौ कुङ्कुमस्य च ।
चन्दनस्य त्रयो भागाः शशिनस्त्वेक एव हि ॥
यक्षकर्दम इत्येव समस्तसुरवल्लभः ॥

गारुडे—कर्पूरं चन्दनं दर्भः कुङ्कुमं च समांशकम् ।
सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तामरवल्लभम् ॥

अथ धूपः । विधानपरिजाते—

अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधेः फलम् ।
निर्यासाः सारिणश्चैव कृत्रिमाश्चैव ते त्रयः ॥
निर्यासाः शल्लकीवर्ज्या देवानां दयितास्तु ते ।
गुग्गुळः प्रवरस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः ॥
अगरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
दैत्यानां शल्लकीयश्च काङ्क्षितो यश्च तद्विधः ॥

स्कान्दे—माहिषं गुग्गुळं यस्तु आज्ययुक्तं सशर्करम् ।

धूपं ददाति यो वै मां तस्य ह्रीच्छां ददाम्यहम् ॥
घण्टानादं विना धूपं न विद्वान्दातुमर्हति ।
दीपोपचारं नैवेद्यं घण्टास्वनसमन्वितम् ॥
स्नाने धूपे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा ।
घण्टानादं प्रकुर्वीत तथा नीराजनेऽपि च ॥

अथ दीपः । स्कन्दपुराणे—

अतः परं प्रवक्ष्यामि दीपमाहात्म्यमुत्तमम् ।
यस्मिन्कृते नरो याति वैकुण्ठं नात्र संशयः ॥
बहुवर्त्तिसमायुक्तं घृतपूरसमन्वितम् ।
कुर्यादारात्तिकं यो वै कल्पकोटीर्दिवं वसेत् ॥

अथ नैवेद्यम् । तत्रादौ नैवेद्यपात्रमाह । स्कान्दे—

आदौ हिरण्मयं पात्रं तदभावे च राजतम् ।
तदभावे च पालाशं विस्तीर्णं बहुसुन्दरम् ॥
कचोलाः शतशः कार्याः पात्रे वै परितोऽनघ ! ।
तन्मध्ये व्यञ्जना देया नानाफलमयाः शुभाः ॥

तथा च विधानपारिजाते—

हैरण्यं राजतं ताम्रं कांस्यं पालाशपत्रकम् ।
नैवेद्यायाब्जपत्रं वा पात्रं विष्णोरतिप्रियम् ॥
मृन्मये भिन्नपात्रे वा पाषाणे लोहकाष्ठजे ।
पल्लवे करभूम्योस्तु न नैवेद्यं समर्पयेत् ॥

अथान्नानि स्कान्दे—पायसं चन्द्रसंकाशं पात्रैके शर्करायुतम् ।
भक्तं कुमुदसङ्काशं मुद्गान् काचमयान् शुभान् ॥
नानाव्यञ्जनसंरुद्धं त्रिभिः पङ्क्तिभिरेव च ।
निम्बूरसेन चार्द्रेण फलमूलयुतेन च ॥
वैकृतानि यथा कुर्याच्छतशो भोजने मम ।
द्राक्षा तु मिश्रिका चूतकर्मर्दकृता शुभा ॥
मरीचपिप्पलीसार्द्रैलाचन्द्रकसंयुता ।

कथिका वटकाः कार्याः शतशो भोजने मम ॥

विधानपरिजाते—भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च चोष्यं पेयं गुणान्वितम् ।
दद्याच्छ्रीहरये नित्यं यद्यत्प्रियमथात्मनः ॥
प्रक्षिप्य तुलसीं प्रोक्ष्य सप्तकृत्वोऽभिमन्त्रयेत् ।
नैवेद्यं शङ्खतोयेन प्रोक्षेत न कदाचन ॥
पानीयं चामृतीकृत्य परेशाय निवेदयेत् ॥

तथा बौधायनः—गण्डूषार्थं जलं दत्वा दद्यादाचमनं ततः ।
हस्तवासं सकर्पूरं मुकुटं भूषणानि च ॥

विधानपरिजाते—न पिबेच्छङ्खतोयं च न च भूमौ विनिक्षिपेत् ।
न सम्प्रोक्षेत नैवेद्यं भुक्त्वा चैवाघवान्भवेत् ॥
तस्मात्कुम्भोदकेनैव नैवेद्यं प्रोक्षयेद्बुधः ।
ततः प्राणाद्याहुतयो दातव्याः परमात्मनि ॥
मूलमन्त्रं जपेदत्र ततो नारायणात्मकम् ।
अष्टोत्तरशतं चैव अष्टाविंशतिमेव वा ॥

स्कान्दे—अथ भुक्तवते प्रीत्या जलैः कर्पूरवासितैः ।
आचमनं च ताम्बूलं चन्दनैः करमार्जनम् ॥

विधानपरिजाते—कर्पूरैलादिसंयुक्तं ताम्बूलं च निवेदयेत् ॥

स्कान्दे—पुष्पाञ्जलिं ततः कुर्याद्भक्त्याऽऽदर्शं प्रदर्शयेत् ॥

विधानपरिजाते-प्रदर्शयेदथादर्शं कल्पयेच्छत्रचामरे ।
महानीराजनं चैव पुष्पाञ्जलिमथाक्षिपेत् ॥
प्रदक्षिणा नमस्कारान्कुर्याद्वै भक्तिपूर्वकम् ।
पदात्पदान्तरं गच्छेत्करौ चलनवर्जितौ ॥

नीराजनम्—उच्चैरादाय हस्ताभ्यामापादतलमस्तकम् ।
त्रिः परिभ्राम्य देवेशं बहिरेव ततः क्षिपेत् ॥
नीराजने महाविष्णोर्मुखं सूर्यसमप्रभम् ॥

अथ प्रदक्षिणा—एका चण्ड्यां रवौ सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके ।
चतस्रः केशवे दद्याच्छिवे चार्द्धप्रदक्षिणाम् ॥

अर्धप्रदक्षिणापि देवालये, न गृहे, तत्र वृषचण्डाद्यभावात्। अथ नमस्कारः—वाचा स्तोत्रं मनोध्यानं चतुरङ्गप्रदक्षिणाम्।
उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा॥
पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः॥

ततो देवं स्तुवीत। ततश्चरणोदकम्। लक्षणम्—
उदकं१ चन्दनं२ चक्रं३ शङ्खश्च४ तुलसीदलम्५।
घण्टा६ सूक्तं७ शिला८ ताम्रं९ नवभिश्चरणोदकम्॥
शालिग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके।
प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते॥
यः पादसलिलं विष्णोः करेण पिबते यदि।
स मूढो नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश॥
विष्णुपादाभिषिक्तं यत्पात्रेणैव पिबेज्जलम्।
सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम्॥
स्नाने चाचमने चैव भोजनादौ तथैव च।
तथैव भोजनस्यान्ते शालिग्रामजलं पिबेत्॥

तीर्थग्रहणप्रकारस्तु—वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य प्रसार्य वामके करे।
दक्षिणेन करेणाथ शङ्खोदकमथाददेत्॥
प्रक्षिप्य मस्तके विद्वाँस्तीर्थं ग्राह्यं त्रिवृत्ततः॥

आदित्यपुराणे—अग्राह्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्।
शालिग्रामस्य सम्पर्कात्सर्वं याति पवित्रताम्॥ इति।

पञ्चायतनपूजायां तन्त्रेण विवेदितामित्यर्थः। अयं निषेधस्तु केवलशिवपरो गन्तव्यः। शिवैकभक्तस्य तु ग्राह्यमपि भवति।
निर्माल्यं धारयेद्भक्त्या शिरसा पार्वतीपतेः।
राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति निश्चितम्॥

स्कान्दे—लिङ्गे स्वयम्भुवे बाणे रत्नजे रत्ननिर्मिते।
सिद्धप्रतिष्ठिते चैव न चण्डाधिकृतिर्भवेत्॥
यत्र चण्डाधिकारोऽस्ति तद्भोक्तव्यं न मानवैः।

चण्डाधिकारो न यत्र भोक्तव्यं तत्र भक्तितः ॥

त्रैविक्रम्याम्—बाणलिङ्गे चन्द्रकान्ते सिद्धलिङ्गे स्वयम्भुवि ।
प्रतिमासु च सर्वासु न चण्डाधिकृतिर्भवेत् ॥

तथा—बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्ते हृदि स्थिते ।
यदर्पणं समं ज्ञेयं शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥

गणेशस्य । स्कन्दपुराणे—

मातृयानसहस्राणि सुरापानशतानि च ।
तत्क्षणे तानि नश्यन्ति गणेशतीर्थवन्दनात् ॥
उच्छिष्टवक्रतुण्डस्य नरो भुङ्क्ते तु भक्तितः ।
राजदानसहस्राणां तेषां फलमवाप्नुयात् ॥

किञ्चिन्नैवेद्यांशं तत्तद्गणेभ्यो दत्वा भक्षयेत् । बाणादयः शिव-गणाः, तेभ्यो दद्यात् । तत्र मन्त्रः—

बाणरावणचण्डीशनन्दिभृङ्गिरिटादयः ।
महादेवप्रसादोऽयं सर्वे गृह्णन्तु शाम्भवाः ॥

इति शिवगणेभ्यः ।

रमाब्रह्मादयो देवाः सनकाद्याः शुकादयः ।
श्रीनृसिंहप्रसादोऽयं सर्वे गृह्णन्तु वैष्णवाः ॥

इतिमन्त्रेण विष्णुगणेभ्यः । गणेशस्य तु वक्रतुण्डाय दद्यात् । सूर्यस्य तु चण्डांशवे दद्यात् । शक्त्यास्तु उच्छिष्टचाण्डाल्यै दद्यात् । तत्र नाममन्त्रः ।

अकुर्वन्देवतापूजां भुञ्जीयाद्ब्राह्मणो यदि ।
ग्राससङ्ख्यालोहपिण्डानश्नाति यममन्दिरे ॥
न विश्वाराधनादन्यद्विद्यते कर्मवैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम् ॥

इति कूर्मपुराणोक्तेः । निर्माल्यप्रमाणमाह योगिनीतन्त्रे—

मणिमुक्तासुवर्णानि देवदत्तानि यानि च ।
न निर्माल्यं द्वादशाब्दं ताम्रपात्रं तथैव च ॥
पटी शाटी च षण्मासं नैवेद्यं दत्तमात्रतः ।
मोदकं कृसरं चैव यामार्द्धेन महेश्वरि ! ॥

पट्टवस्त्रं त्रिमासाच्च यज्ञसूत्रं त्र्यहः स्मृतम् ।
यावदन्नं भवेदुष्णं परमान्नं तथैव च ।
दत्तं च रुधिरं चैव अहोरात्रेण पार्वति ! ॥
मुहूर्तं दधि दुग्धञ्च आज्यं यामेन शाङ्करि ! ।
ताम्बूलं दत्तमात्रेण भवेत्पर्युषितं प्रिये ! ॥

भार्गवार्चने भविष्ये–तुलस्यां बिल्वपत्रेषु सर्वेषु जलजेषु च ।
न पर्युषितदोषोऽस्ति मालाकारगृहेऽपि वा ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ गृहे देवार्चनविधिः ।

(नवमीकण्डिका)

अथातः पञ्च महायज्ञा वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयाद्ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति भूतगृह्येभ्यो मणिके त्रीन्पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः प्रतिदिशं वायवे दिशां च मध्ये त्रीन्ब्रह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरत उषसे भूतानां च पतये परं पितृभ्यः स्वधा नमऽइति दक्षिणतः पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्ष्मैतत्तऽइत्युद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्धन्ततऽइति यथाऽर्हं भिक्षुकानतिथींश्च सम्भजेरन्बालज्येष्ठा गृह्या यथार्हमश्नीयुः पश्चाद्गृहपतिः पत्नी च पूर्वो वा गृहपतिस्तस्माद् स्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति श्रुतेरहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केन चिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् ॥ १ ॥

अथ पञ्च महायज्ञाः । तत्र सूत्रम् "अथातः पञ्च महायज्ञाः"

इति। अथ पूर्वोक्तकर्मानन्तरं पञ्च महायज्ञाः व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः। महायज्ञा इति कर्मनामधेयम्। ते पञ्चधा भूतयज्ञ-मनुष्ययज्ञ-पितृयज्ञ-देव यज्ञ-ब्रह्मयज्ञभेदात्। तथा च कात्यायनः-

देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुक्रमात्।
महासत्राणि जानीयात्त एव हि महामखाः॥
पञ्चयज्ञविधानन्तु गृही नित्यं न हापयेत्॥

इतिशङ्खवचनान्नित्य एव। तथा च शतपथश्रुतिः-"पञ्चैव महायज्ञास्तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञ"इति। किमर्थं कर्त्तव्यमित्याह। विधानपरिजाते--

पञ्चसूना गृहस्थस्य वर्त्तन्तेऽहरहः सदा।
कण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः॥
एतानि वाहयन्विप्रो बाध्यते वा मुहुर्मुहुः।
एतेषां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकीर्तिताः॥

हिंसास्थानं सूना। उपस्करो मार्जनादिः।

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च।
अनश्नतापि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत्॥

इति कात्यायनवचनात्। स्मृत्यन्तरेऽपि—

वैश्वदेवविहीना ये आतिथ्येन विवर्जिताः।
ते सर्वे निरयं यान्ति काकयोनिं प्रयान्ति ते॥

यज्ञपार्श्वे कात्यायनः-अनाहिताग्निभिः कार्यो वैश्वदेवो यथाविधि।
अभक्ष्यस्तु भवेत्पाको वैश्वदेवविवर्जितः॥

वीरमित्रोदये स्मृतिः-ततः पञ्चमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजः।
न हापयेत तान्प्राज्ञः श्रूयन्ते हि श्रुतावपि॥

तत्र देवयज्ञो "ब्रह्मणे स्वाहे"त्यादिहोमरूपः। "मणिके त्री" नित्यादि बलिकर्मरूपो भूतयज्ञः। "पितृभ्यः स्वधा नम" इति बलिदानं नित्यश्राद्धं वा पितृयज्ञः। "हन्त" कारातिथिपूजादिरूपो मनुष्ययज्ञः। पञ्चग्रहणात्पञ्चमो ब्रह्मयज्ञः। तदुक्तं सङ्ग्रहे—

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।
होमो दैवो बलिर्भूतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्॥

तर्पणं नित्यश्राद्धम्। कात्यायनः—

श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो बलिरथापि वा॥ इति।

"पितृभ्यः स्वधा नम" इति पितृबलिः। एषामनुष्ठानप्रकारमाह— "वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुया"दितिसूत्रम्। विश्वे देवा देवता यस्येति वैश्वदेवमन्नम्। ते च देवपितृमनुष्यादयः। कथमेषां देवतात्वमिति चेत्? येन स्मृतावेषां दानं विहितम्। एभ्यो दत्वा शेषभुजा गृहपतिना भवितव्यम्। तस्माद्वैश्वदेवमन्नम्। यदहरहः पच्यते शालाग्नौ तत आदायाग्निं पर्युक्ष्य स्वाहाकारैः सह वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयात्। पर्युक्षणग्रहणाच्च कुशकण्डिकोक्तेतिकर्तव्यताव्युदासः। स्वाहाकारैरिति यज्जुहोति तत्स्वाहाकारैः। शेषा नमस्काराः। आचरन्ति हि बलिकर्मणि नमस्कारान्। यद्वा स्वाहाकारग्रहणं संस्रवव्युदासार्थम्। "ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति" इति सूत्रम्। एतैर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुहोति। इतिकारो होमसमाप्त्यर्थः। "भूतगृह्येभ्य" इति सूत्रम्। भूतानि च गृह्याणि च भूतगृह्याणि। तेभ्यो बलीन्ददाति। तान्याह "मणिके त्रीन्पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै" इति सूत्रम्। मणिके मणिकसमीपे त्रीन्बलीन्दद्यात्। सामीप्यार्थे सप्तमी। "पर्जन्याय नमः। अद्भ्यो नमः। पृथिव्यै नमः"। त्रीनितिग्रहणं भूतगृह्येभ्य इति चतुर्थबलिहरणशङ्काव्युदासार्थम्। केचित्तु भूतगृह्येभ्य इत्येवं समन्त्रकं चतुर्थबलिहरणमिच्छन्ति। तदसत्। "धात्रे विधात्रे च द्वार्ययो"रितिसूत्रम्। द्वारशाखयोर्मध्ये धात्रे विधात्रे इति द्वौ बली ददाति। "प्रतिदिशं वायवे दिशाञ्चे"ति सूत्रम्। दिशं दिशं प्रति इति प्रतिदिशम्। वायवे नम इत्यनेन मन्त्रेण चतुर्दिक्षु एकैकं बलिं दद्यात्। दिशाञ्च यद्दानं तदपि प्रतिदिशं स्वस्वनाममन्त्रैर्ददाति। ततश्च "प्राच्यै दिशे नम" इति पूर्वे। "दक्षिणायै दिशे नम" इति दक्षिणदिशि। "पश्चिमायै दिशे नम" इति पश्चिमे। "उदीच्यै दिशे नम" इति उत्तरस्यां

दिशि। "मध्ये त्रीन्ब्रह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो भूतेभ्यस्तेषामुत्तरत" इति सूत्रम्। मध्ये "ब्रह्मणे नमः। अन्तरिक्षाय नमः। सूर्याय नमः" इति त्रीन् बलीन् दद्यात्। आनन्तर्यात्तेषां त्रयाणां बलीनामुत्तरप्रदेशे "विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः। विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः" इति द्वौ बली दद्यात्। "पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणत" इति सूत्रम्। तेषामेव ब्रह्मादिबलीनां त्रयाणां दक्षिणतः दक्षिणप्रदेशे "पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणत" इतिमन्त्रेण एकं बलिं दद्यात्। पित्र्यत्वाच्च दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पातितवामजानुः भवति। नमस्कारश्चात्र प्रदर्शित आचार्येण स सर्वत्र बलिहरणेषु योजनीयः। समाचारादुक्तमेव "पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्ष्मैतत्त" इति सूत्रम्। पात्रं उद्धरणपात्रं निर्णिज्य प्रक्ष्याल्य तदुदकं ब्रह्मादिबलित्रयाणामेवोत्तरापरस्यां वायव्यां दिशि निनयेत्। "यक्ष्मैतत्ते" इतिमन्त्रेण। अत्र निर्णेजनमित्यध्याहारः। बलिहरणे मध्यादिदेशः शालाया ग्राह्य इति भर्तृयज्ञः। "उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्धन्तत इति" इति सूत्रम्। तत एव वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य अग्रं षोडशग्रासपरिमितं ग्रासचतुष्टयमितं वा ब्राह्मणाय अवनेज्य जलं दत्वा "हन्त त" इति मन्त्रेण दद्यात्। अग्रदानासामर्थ्ये कार्ष्णाजिनिः—

भिक्षां वा पुष्कलां दद्याद्धन्तकारमथापि वा ॥ इति।

मनुः—ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम्।
अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारोऽभिधीयते ॥

हन्तकाराच्च पूर्वम्—"यथार्हं भिक्षुकानतिथींश्च सम्भजेरन्" इति सूत्रम्। यथार्हं यो यदन्नमर्हति तदन्नमनतिक्रम्य यथार्हं तत् यथा भवति तथा। भिक्षुकान् परिव्राजकब्रह्मचारिप्रभृतीन्। अथ भिक्षुकानाह।

व्यासः-ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः।
अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥

तत्र मधुमांसवर्जितं देयम्। एवमितरेषां यथोचितम्। अतिथींश्च अध्वनीनान् सम्भजेरन् भिक्षाभोजनादिदानेन तोषयेरन् गृहमेधिनः।

अतिथिलक्षणमाह। व्याघ्रपादः—

अचिन्तितमनाहूतं वैश्वदेवे व्यवस्थितम्।
अतिथिं तं विजानीयान्नैकग्रामनिवासिनम्॥
क्षुधार्त्तस्तृषितश्चैव भ्रान्तो गृहमुपागतः।
प्रयत्नान्नेन वै पूज्यः सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः॥

अतिथिविमुखगते दोषमाह—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहाद्यदि निवर्तते।
स तस्य दुष्कृतं दत्वा पुण्यमादाय गच्छति॥

वैश्वदेवात्पूर्वं भिक्षुके गृहागते तदा वैश्वदेवार्थमन्नं पृथक् स्थाप्य भिक्षुकाय देयम्। तथा चोक्तं गदाधरभाष्ये—

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते।
उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकं तु विसर्जयेत्॥

पराशरः—वैश्वदेवकृतं दोषं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम्।
न हि भिक्षुकृतान्दोषान्वैश्वदेवो व्यपोहति॥

वैश्वदेवसमाप्तौ भिक्षुके आगते तदा मनुराह—

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत्।
तस्मा अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत्॥

"बालज्येष्ठा गृह्या यथार्हमश्नीयु"रिति सूत्रम्। बालो ज्येष्ठः प्रथमो येषां ते बालज्येष्ठाः। ते च गृह्याः गृहे भवाः पुत्रपौत्रादयः। यथा योग्यमश्नीयुः भुञ्जीरन्। "पश्चाद्गृहपतिः पत्नी चे"ति सूत्रम्। गृह्याणामशनानन्तरं गृहपतिर्गृहस्वामी पत्नी तत्स्त्री च अश्नीतः। "पूर्वो वा गृहपतिस्तस्मादु स्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति श्रुते"रिति सूत्रम्। गृहपतिर्वा पत्न्याः पूर्वं अश्नीयात् न युगपत्। कुतः? "तस्मादु स्वादिष्ट"मितिश्रुतेः। अस्यार्थः—तस्मात्स्वात् अन्नात् यत् इष्टं गृहपतिरश्नाति, अतिथिभ्यः अशितेभ्यः पूर्वं पत्न्या इति। "अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात्"इतिसूत्रम्। अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे

केनचिद्द्रव्येण काष्ठेन वा कार्यः। स्मृत्यर्थसारे—

पक्काभावे प्रवासे वा तण्डुलानोषधीस्तु वा।
पयो दधि घृतं वापि कन्दमूलफलादि वा॥
योजयेद्देवयज्ञादौ जलं वाऽऽपत्सु वा जले॥

व्यासः—जुहुयात्सर्पिषाऽभ्यक्तं तैलक्षारं विवर्जयेत्।
दध्यक्तं पयसाऽक्तं वा तदभावेऽम्भसाऽपि वा॥
इदं स्रुवेण होतव्यं पाणिना कठिनं हविः॥

विधानपारिजाते—

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका घृतादिना चेत्स्रुवमात्रपूरिका।
दैवेन तीर्थेन च हूयते हविः स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके॥
उत्तानेन तु हस्तेन अङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम्।
संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः॥

वर्ज्यद्रव्यमाह—कोद्रवं चणकं माषं मसूरं च कपित्थकम्।
क्षारं च लवणं सर्वं वैश्वदेवे विवर्जयेत्॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—कोद्रवं वरकं माषं मसूरं च कुलित्थकम्।
काञ्जीपक्कं परान्नं च वैश्वदेवे तु वर्जयेत्॥

अथात्र नित्यश्राद्धं कर्त्तव्यम्। तत्तु साग्नेर्न, पितृबलिनैव सिद्धत्वात्। तदुक्तं गदाधरभाष्ये—

कृत्यकृत्पितृयज्ञस्य साग्नेः श्राद्धं न विद्यते।
नित्यं पित्र्येण बलिना निरग्नेस्तत्तु विद्यते॥
बलेरभावात्पिण्डस्य शिष्टात्काकबलिः स्मृतः॥

विकल्पः प्रतिभाति।

श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो बलिरथापि वा।
साग्निकः पितृयज्ञान्तं बलिकर्म समाचरेत्॥
अनग्निर्हुतशेषं तु काके दद्यादिति स्मृतिः॥

बलिर्निवेशनम्। सोदकमन्नं भूमौ चाण्डालवायसादिभ्यो निक्षिपेत्। मनुः-

शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम्।

वायसानां क्रिमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥

अथ स्पष्टप्रयोगः। वैश्वदेवपर्याप्तमन्नं पात्रान्तरे उद्धृत्य अभिघार्य पाकादुद्धृतमग्निं कुण्डस्थाग्नौ संयोज्य प्रदीप्य पवित्रपाणिराचान्तः प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्त्य "अद्य यज्ञेश्वरप्रीतये पञ्चमहायज्ञान् अहं करिष्ये। तत्र देवान् भूतानि पितॄन् मनुष्यान् वैश्वदेवान्नेन यक्ष्ये" इति सङ्कल्पं कृत्वा मणिकस्थोदकेन ईशानकोणादारभ्य प्रदक्षिणं पर्युक्षणं कृत्वा दक्षिणं जान्ववाच्य वामहस्तं हृदि निधाय दक्षिणेन ग्रासार्द्धमानमोदनमादाय, "ॐ ब्रह्मणे स्वाहा। इदं ब्रह्मणे न मम। ॐप्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजापतये न मम। ॐगृह्याभ्यः स्वाहा। इदं गृह्याभ्यो न मम। ॐकश्यपाय स्वाहा। इदं कश्यपाय न मम। ॐअनुमतये स्वाहा। इदं अनुमतये न मम"। शेषान्नेन मणिकसमीपे प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा। "ॐपर्जन्याय नमः। इदं पर्जन्याय न मम। ॐअद्भ्यो नमः। इदमद्भ्यो न मम। ॐपृथिव्यै नमः। इदं पृथिव्यै न मम"। इति बलित्रयं दद्यात्। द्वारशाखयोर्दक्षिणोत्तरक्रमेण। "ॐधात्रे नमः। इदं धात्रे०। ॐविधात्रे नमः। इदं विधात्रे०" इति बलिद्वयं दद्यात्। अग्नेः पश्चिमतः चतुर्दिक्षु "ॐवायवे नमः। इदं वायवे०"। इत्यनेनैव बलिचतुष्टयं दद्यात्। चतुर्णां बलीनां प्राक्। "ॐप्राच्यै दिशे नमः। इदं प्राच्यै दिशे न०। "ॐदक्षिणस्यै दिशे नमः। इदं दक्षिणस्यै दिशे०। ॐप्रतीच्यै दिशे नमः। इदं प्रतीच्यै०। ॐउदीच्यै दिशे नमः। इदमुदीच्यै०" इति। सर्वत्र बलीनां मध्ये प्राक्संस्थम्। "ॐब्रह्मणे नमः। इदं ब्रह्मणे०। ॐअन्तरिक्षाय नमः। इदमन्तरिक्षाय०। ॐसूर्याय नमः। इदं सूर्याय०" इति बलित्रयं दद्यात्। बलित्रयस्योत्तरे प्राक्संस्थम् "ॐविश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः। इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो०। ॐविश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः। इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्यो०"। इति द्वौ बली दद्यात्। तदुत्तरतस्तथैव "ॐउषसे नमः। इदमुषसे०। ॐभूतानां च पतये नमः। इदं भूतानां च पतये०"। इति द्वौ बली

दद्यात । ततोऽपसव्यं कृत्वा पातितवामजानुः दक्षिणामुखः ब्रह्मबलितो दक्षिणे "ॐपितृभ्यः स्वधा नमः । इदं पितृभ्यः०" इति पितृतीर्थेन एकं बलिं सर्वशेषान्नेन दद्यात् । पात्रं प्रक्षाल्य निर्णेजनजलं वायव्यां दिशि "ॐयक्ष्मैतत्ते निर्णेजनं नमः । इदं यक्ष्मणे०" इत्युत्सृजेत् । अत्र ब्रह्मयज्ञः । वेदमारभ्य प्रत्यहं अध्यायमात्रं अध्यायद्वयं वा यावच्छक्ति जप्त्वा ततः स्मृतिपुराणगाथादि यथाशक्त्या जपेत् । "ॐ"कारः पूर्वं समाप्तौ "स्वस्ती"ति पठेत । अशक्तौ गायत्रीमात्रं जपेत् । अस्मिन्नवसरे आगतमतिथिं पूजयेत् । तृप्तिपर्यन्तं वा षोडशग्रासमितं चतुर्ग्रासमितं वाऽन्नं "ॐसनकादिमनुष्येभ्यो नमः । इदं सनकादिमनुष्येभ्यो०" इति दद्यात् । ततो गोग्रासः--

"सौरभेय्यः सर्वहिताः पवित्राः पापनाशनाः ।
प्रतिगृह्णन्त्विमं ग्रासं गावस्त्रैलोक्यमातरः ॥"

इति गोभ्यो दद्यात । ततो वायसबलिः—

"ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैर्ऋतास्तथा ।
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम् ॥"

इति वायसेभ्यो दद्यात । ततः श्वानबलिः—

"द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।
ताभ्यामन्नं प्रदास्यामि रक्षेतां पथि मां सदा ॥"

इति श्वभ्यः ।

"देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसघाः ।
प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥"

इति देवादिभ्यः ।

"पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या बुभुक्षिताः कर्मनिबद्धबद्धाः ।
तृप्त्यर्थमन्नं हि मया प्रदत्तं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥

इदं पिपीलिकादिभ्यः ।" पादौ प्रक्षाल्य आचम्य नित्यश्राद्धं कुर्यात् । अयं साग्नेर्वैश्वदेवः । निरग्नेरपि कात्यायनसूत्रोक्त एव वैश्वदेवो भवति । अत्रायं विशेषः । निरग्निना पृष्ठोदिदिविधानेन अग्निं प्रतिष्ठाप्य

तत्र कर्तव्यः। तदुक्तं कात्यायनपरिशिष्टे—

"अथातो धर्मजिज्ञासा केशान्तादूर्ध्वमपत्नीकऽउच्छिन्नाग्निरनग्निको वा प्रवासी ब्रह्मचारी विधुरो वाऽन्यग्निरिति ग्रामादग्निमाहृत्य पृष्टो दिवीत्यधिष्ठाप्य समितमिति द्वाभ्यामुपस्थानं व्याहृतिभिस्त्रिभिश्च सावित्रैः प्रज्वाल्य ताᳬँसवितुस्तत्सवितुर्विश्वानि देव सवितरिति पुनस्त्वेति समिद्‌ध्य पूर्ववदक्षतैर्हुत्वा पाकं पचेत्तत्र वैश्वदेवं कुर्याद्ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतये विश्वेभ्यो देवेभ्योऽग्नये स्विष्टकृतऽइत्यपऽउपस्पृश्य पूर्ववद्बलिकर्म नैवङ्कृते वृथा पाको भवति न वृथा पाकं पचेन्न वृथा पाकमश्नीयादत्र पिण्डपितृयज्ञः पश्चाद्याग्रयणानि कुर्या"दिति।

अस्यार्थः—अथशब्दो गृह्यकल्पविहितपञ्चमहायज्ञानन्तर्यप्रज्ञप्त्यर्थः। अतःशब्दो हेत्वर्थः। अग्निमतो गृहस्थस्य तदधिकारात्तद्रहितस्याविकारस्या विधेयत्वादतो हेतोः। कतिपयधर्मजिज्ञासा। ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा। ज्ञातुमिच्छायां"सुपां सुपो भवन्ती"ति सप्तमीस्थाने प्रथमा युज्यते। केशान्तादूर्ध्वं केशान्तसंस्कारानन्तरमुपकुर्वाणः स्नातको वा। अपत्नीकः अविवाहितपत्नीको मृतपत्नीको वा। उच्छिन्नाग्निः पतिताग्निः संस्थिताग्निर्वा। अनग्निकः कृतदारसङ्ग्रहोऽपि निमित्तवशादधिकाराभावेन अनाहितावसथ्याग्निः। प्रवासी साग्निकश्चिकीर्षितपाकः।

तदुक्तम्—

प्रवसन्नग्निमान्विप्रः पयोमूलफलादिभिः।
कालं नयेदशक्तौ तु विधिना पाकमाचरेत्॥

पाकमात्रविधानादेव साग्निकस्य न प्रवासे वैश्वदेवः। अत एव गर्गोपाध्यायैरुक्तम्। "साग्नेः प्रवासे सति यावत्प्रवासं होमवैश्वदेवयोरभाव"इति। अत्रायं विवेकः—अपत्नीकोच्छिन्नाग्न्यनग्निकानां त्रयाणां पाकपचनपूर्वकं वैश्वदेवार्थमग्न्याहरणम्। प्रवासिब्रह्मचारिणोस्तु पाकार्थमेव न वैश्वदेवार्थम्। ब्रह्मचारिणो वैश्वदेवानधिकारात्। प्रवासिनस्तु गृहे वैश्वदेवस्य कृतत्वेन पाकस्य वैश्वदेवविवर्जितत्वाभावेन चाभक्ष्यत्वा-

दानम्—

भुवि दर्भान्समास्तीर्य बलिकर्म समाचरेत् ।
विश्वेभ्यो देवेभ्य इति सर्वभूतेभ्य एव च ॥
भूतानां पतये चेति नमस्कारेण शास्त्रवित् ।
दद्याद्बलित्रयं चाग्रे पितृभ्यश्च स्वधा नमः ॥
पात्रनिर्णेजनं वारि वायव्यां दिशि निक्षिपेत् ।
इदमन्नं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्त्वा समुत्सृजेत् ॥
गोत्रनामस्वधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तितः ।
षड्भ्योऽन्नमन्वहं दद्यात्पितृयज्ञविधानतः ॥
ततोऽन्यदन्नमादाय निर्गत्य भवनाद्बहिः ।
काकेभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेद्ग्रासमेव च ॥
उपविश्य गृहद्वारि तिष्ठेद्यावन्मुहुर्त्तकम् ।
अप्रमत्तोऽतिथिं लिप्सुर्भावशुद्धः प्रतीक्षकः ॥ इति ॥

अथ नित्यश्राद्धम् । मनुः—

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥
पितॄनुद्दिश्य विप्राँस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा ॥

अत्र विशेषमाह व्यासः—आवाहनं स्वधाकारः पिण्डाग्नौकरणं तथा ।
ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वेदेवास्तथैव च ॥
नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान्भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—नित्यश्राद्धं दैवहीनं नियमादिविवर्जितम् ।
दक्षिणारहितं चैव दातृभोक्तृव्रतोज्झितम् ॥

अत्र दक्षिणानिषेधो यथोक्तदक्षिणापरः । न तु तत्सामान्यपरः ।

दत्वा तु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारैर्विसर्जयेत् ॥ इति ।

नित्यश्राद्धप्रकरणे व्यासोक्तेः । इदं श्राद्धं षड्दैवतम् । तथा च व्यासः—

तत्तु षट्पुरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ॥

इदं यत्रामावास्याश्राद्धादौ षडपि देवता इष्टास्तत्र न भवति, यत्र साम्वत्सरिकादौ नेष्टास्तत्र भवति।

नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद्यत्र सिद्ध्यति'।

इति चमत्कारखण्डोक्तेः। अथ श्राद्धदिने वैश्वदेवनिर्णयः। अयं वैश्वदेवः साग्नेः पूर्वं निरग्नेः पश्चाद्भवति। हेमाद्रौ—

पक्षान्तं कर्म निर्वृत्य वैश्वदेवं च साग्निकः।
पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः॥ इति।

आन्वाहार्यं दर्शश्राद्धम्। विधानपारिजाते—

वैश्वदेवाहुतिरग्नावर्वाग्ब्राह्मणभोजनात्।
पितॄन्सन्तर्प्य विधिवद्बलिं दद्याद्विधानतः॥ इति।

अत्र वैश्वदेवार्थं पृथक् पाकः कार्यः। तथा च विधानपारिजाते लौगाक्षिस्मृतिः—

पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च।
वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदैविकम्॥

तत्तु शाखान्तरविषयम्। "उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नौ करिष्य इति।" इतिसूत्रव्याख्याने कर्काचार्येण तथा व्याख्यातत्वात्। अतः कात्यायनानां तु उभयार्थमेक एव पाकः। "वैश्वदेवादन्नादि"ति सूत्रस्मरणाच्च। साग्नेरपि क्वचिदन्ते भवति। हेमाद्रौ शालङ्कायनः—

श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः।
एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र ह्यन्ते विधीयते॥

परिशिष्टेऽपि—सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्ध एकोदिष्टे तथैव च।
अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि॥ इति।

कातीयानां तु श्रौतस्मार्तवतामादावेव। निरग्निकानामन्ते। तथा च यज्ञपार्श्वे कात्यायनः—

यदा श्राद्धं पितृभ्यश्च दातुमिच्छत्यनग्निमान्।
वैश्वदेवं तदा कुर्यान्निवृत्ते श्राद्धकर्मणि॥

षट्त्रिंशन्मते-प्रातिवात्सरिको होमः श्राद्धादौ क्रियते यदि ।
देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा ॥

पैठीनासिरपि—पितृपाकं समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥

श्राद्धशेषेण तदिति स एवाह—
श्राद्धाद्धि श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत् ।
पञ्चयज्ञाँश्च अन्ते च ॥ इत्यादि ।

सुदर्शनभाष्ये मार्कण्डेयः—
ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च ततोऽतिथीन् ।
ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्वरः ॥

ततः श्राद्धशेषात् । चतुर्विंशतिमतेऽपि—
श्राद्धं निर्वृत्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।
कुर्याद्भिक्षां ततो दद्याद्धन्तकारादिकं ततः ॥ इति ।

मेधातिथिस्मृतिरत्नावलीकारगदाधरादयोऽप्येवमेव । बहुस्मृत्युक्तत्वात्सर्वेषां निरग्निकानां श्राद्धान्त एव वैश्वदेवः । क्वचिन्निरग्निकानामपि श्राद्धात्प्रागेव वैश्वदेवः । साङ्ख्यायनपरिशिष्टे—
वृद्धावादौ क्षये चान्ते दर्शे मध्ये च कुर्वते ।
महालये च पिण्डान्ते वैश्वदेवो विधीयते ॥

रेणुकारिकायामपि—निर्णेजनान्तं निर्वृत्य वैश्वदेवं द्विजोत्तमः ।
श्राद्धं करिष्ये संकल्प्य तत्कृत्वा पूर्ववत्स्थितः ॥

अतो निरग्निनाऽप्याभ्युदयिकश्राद्धे चिकीर्षिते पूर्वं वैश्वदेवः कार्यः । अत्र कठकाण्वादेरपि विशेषः । साग्निनिरग्न्योः पूर्वम् । तदुक्तं विधानपारिजाते—
श्राद्धकर्माणि निर्वृत्य वैश्वदेवं विधाय च ।
ततो गृहबलिः कार्यः कठकाण्वादिकान्विना ॥

धर्मानुशासनेऽपि—निर्वृत्य श्राद्धयज्ञं वै वैश्वदेवं विधाय च ।
ततो गृहबलिर्देयः कठकाण्वादिकान्विना ॥ इति ।

न चायमपि साग्निपरत्वेन नेयः। अनाग्निकवैश्वदेवप्रकरण एव व्यवस्थापनात्, न साग्निपरत्वेन वर्णने। रूपनारायणीयकल्पलतायामपि—

साग्निकास्तद्विहीनाश्च कठकाण्वादिकास्तु ये।
श्राद्धात्प्रागेव ते कुर्युर्वैश्वदेवं यथाविधि॥

रुद्रकल्पद्रुमे बृहत्पराशरः—वैश्वदेवोऽग्रतश्चैव साग्नेर्हीनाग्निकस्य च।
कर्त्तव्यः पाकशुद्ध्यर्थं भुक्तोच्छिष्टं विवर्जयेत्॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—याजुषाः सामगाः पूर्वं मध्ये जुह्वति बह्वृचाः।
आथर्वणैश्च पिण्डान्ते वैश्वदेवं विधीयते॥

बह्वृचां श्राद्धान्त एवेति वोपदेवः। अथ वैष्णवानां विशेषमाह।

विधानपारिजाते—

विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम्।
पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते॥

पञ्चरात्रे—साग्नेस्तद्रहितस्यापि वैष्णवस्य विशेषतः।
श्राद्धं नैवेद्यशेषेण वैश्वदेवादिपूर्वकम्॥

आदिशब्दाद्बलिहरणम्। विधानपारिजाते स्मृतिः—

पितृशेषं तु यो दद्याद्धरये परमात्मने।
रेतोदाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः॥ इति।

स्थालीपाकदिने विशेषमाह देवलः—

अकृते वैश्वदेवे तु स्थालीपाकाः प्रकीर्तिताः।
अन्यत्र पितृयज्ञात्तु सोऽपराह्णे विधीयते॥

स्थालीपाका इति बहुवचनं स्थालीपाकसाध्यकर्मोपलक्षकम्।

अथ विभक्तवैश्वदेवः—

साग्निकोऽप्येकपाकाः स्युः पुत्रभ्रात्रादयो यदि।
न पृथक् वैश्वदेवाः स्युः स्वपाकान्निर्वपेद्गृही॥
एकपाके निवसतां पितृदेवार्चनादिकम्।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यात्पृथक् पृथक्॥
संस्कारा नाशिनः सर्वे कुर्यान्नित्यत्वसिद्धये।

संसृष्टा भ्रातरः कुर्युर्ब्रह्मयज्ञं पृथक् पृथक् ॥

सच्छूद्रस्यापि वैश्वदेव उक्तो याज्ञवल्क्येन—

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यो भर्ता श्राद्धक्रियापरः ।
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥ इति ।

न हापयेत् किन्तु अनुतिष्ठेत् । नमस्कारमन्त्रो वायुपुराणे—

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमो नमः ॥

शूद्रेण पञ्चमहायज्ञा आमद्रव्येण कार्याः, पक्वेन निषिद्धत्वात् ।

पाकाभावे प्रवासे च तण्डुलानोषधीस्तथा ।
पयो दधि घृतं वाऽपि कन्दमूलफलानि च ॥

इति स्मृत्युक्तानुकल्पद्रव्येण पञ्चमहायज्ञान् कृत्वा तद्द्रव्यं विप्रकुले प्रवेशयितव्यमिति शास्त्ररहस्यम् । अथ वैश्वदेवः कुत्र कर्तव्य इत्यपेक्षायामाह । शातातपः—

लौकिके वैदिके वाऽपि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।
वैश्वदेवन्तु कुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये ॥

वैदिके आवसथ्याग्नौ । हुतोच्छिष्टे अन्येन होमं कृत्वा त्यक्ते । शेषं प्रसिद्धम् । अङ्गिराः—

शालाग्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः ।
यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन्नग्नौ विधीयते ॥

अथ चलकुण्डं वायवीयसंहितायाम्—

अथाग्निकार्यं वक्ष्यामि कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा ।
वेद्यां वाप्यायसे पात्रे मृण्मये च नवे शुभे ॥
स्थण्डिलं वालुकाभिर्वा रक्तमृद्रजसाऽपि वा ॥

क्रियासारे—कुण्डमन्त्रोक्तमार्गेण मृदमालेपयेत्तथा ।
ताम्रेण लक्षणोपेतं कुर्यान्मृत्तिकयापि वा ॥
एतत्कुण्डं चरार्चायां गृह्णीयान्न स्थिरार्चने ॥

अथ कुण्डशुद्धिमाह—अम्लेन ताम्रकं कुण्डं मृण्मयं गोमयाम्भसा ।

सौधञ्च सुधया सम्यक्शोधयेदमरर्षभ ! ॥

चुल्ल्यां वैश्वदेवो निषिद्धः । विधानपरिजाते—

चुल्लीहोमो ब्रह्मदानमनृतौ गमनं तथा।
असङ्ख्यातन्तु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

तथा—न पश्येद्भूबालिं वीर ! दत्वा गृहबलीन्द्विजः।
स्वयं नैवोद्धरेन्मोहाद्यदि तच्छ्रीर्विनश्यति ॥

गालवः—वैश्वदेवं दिवा नक्तं न भवेच्चेत्पृथक्पृथक्।
प्रातरेव द्विरावृत्त्या कर्तव्यं स्मृतिशासनात् ॥

विधानपरिजातेऽपि—दिवा वा यदि वा रात्रौ क्रियते वैश्वदेविकम्।
द्विरावृत्त्या तदा कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥

एतच्च यच्छाखायां सायं प्रातर्वैश्वदेवो विहितस्तद्विषयम्। तथा-न्यद्विशेषं मदनपरिजाते। जमदग्निः—

वैश्वदेवं तथा रात्रौ कुर्याद्बलिहृतिस्तथा।
महतः पञ्चयज्ञांस्तु दिवैवेत्याह धर्मवित् ॥

अस्यार्थः-येषां तु शाखिनां ब्रह्मयज्ञव्यतिरिक्तमहायज्ञानां वैश्वदेवे बलिहरणे चान्तर्भावस्तेषां वाजसनेयादीनां दिवैव वैश्वदेवाख्यं कर्म न रात्रौ। येषां तु स्वशाखायां कालद्वयेऽपि तद्विधानमस्ति नास्ति वा तेषा-माश्वलायनादीनां कालद्वयेऽपि भवति इति निर्णयः।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ द्वितीयकाण्डे नवमी कण्डिका।

अथ भोजनविधानम्। तत्र मनुः—

सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम्।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥

गोभिलः-ततो भोजनवेलायां कृत्वाचारान्सदात्मवान्।
पोष्यवर्गसमोपेतो भोजनं कारयेद्बुधः ॥

पोष्यवर्गमाह—माता पिता गुरुर्भार्या पुत्रो दासस्तथैव च ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चापि पोष्यवर्ग इति स्मृतः ॥

याज्ञवल्क्यः-सम्भोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ।
बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ॥

दम्पत्योरपि मध्ये पूर्वं गृहपतिः श्रेष्ठान्नमश्नीयात् ततः पत्नीति । महाभारते दानधर्मे—

भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा ।
अमृतं केवलं भुङ्क्त इति विद्धि युधिष्ठिर ! ॥

हस्तौ पादौ मुखं प्रक्षाल्य इति अङ्गानि आर्द्राणि कुर्वन्भोजनं कुर्यात् । तथा च व्यासः—

पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ।
हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषा पञ्चार्द्रता मता ॥

मनुः—आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते न कदाचिदुदङ्मुखः ॥

एतत्काम्यम् । नित्यविधिस्तु—

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत तथोत्तरमुखोऽपि वा ।

जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुखभोजननिषेधः । तथा चापस्तम्बः—"अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युपदिशन्ती"ति । पुत्रवत उत्तरामुखभोजननिषेधः । आचारप्रदीपे—

पुत्रवान्स्वगृहे नित्यं नाश्नीयादुत्तरामुखः ।
सोमवारे तथात्यन्तं वर्जयेत्तु सदा बुधः ॥

ब्रह्मपुराणे-उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ शुद्धासनान्विते ।
मण्डलं गोमयेन स्यादथ वा गौरमृत्स्नया ॥

आसनमाह मनुः-श्रीपर्णी च शमी शल्की कदम्बश्चारणस्तथा ।
पञ्चासनोपविष्टस्तु स्नानहोमादिकं चरेत् ॥

वर्ज्यमुक्तं प्रचेतसा-गोशकृन्मृण्मयं भिन्नं तथा पालाशपिप्पलम् ।
लोहबद्धं सदैवार्कं वर्जयेदासनं बुधः ॥

मण्डलान्याह व्यासः—चतुरस्रं त्रिकोणं च वर्तुलं चार्द्धचन्द्रकम्।
कर्त्तव्यमानुपूर्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्॥
शङ्खः--आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा विष्णुस्तथैव च।
मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात्कुर्वीत मण्डलम्॥
यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसास्तथा।
हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जितम्॥
भोजनपात्रमाह पैठीनसिः-एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम्॥
विधानपरिजाते स्मृतिः--सौवर्णे राजते चैव पात्रे भोजनमाचरेत्।
ताम्रपात्रे भोजननिषेधः। वृद्धमनुः--
ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलान्विते॥ इति।
स्वीयपात्रे सर्वदा भोज्यम्। स्मृतिः--
परपात्रेषु भुञ्जानः प्राजापत्यं चरेद्द्विजः॥ इति।
पात्रपरिमाणमाह योगी-पञ्चाशतः पलादूर्ध्वं महाभाजनमिष्यते।
नातिदीर्घं नातिह्रस्वं रत्निमात्रप्रमाणकम्॥ इति।
ग्रन्थान्तरे तु—पलविंशतिमारभ्य अत ऊर्ध्वं यथेच्छया।
इदमेव गृहस्थानां न यतिब्रह्मचारिणाम्॥ इति।
तत्समन्ताल्लघुपात्राणि निधेयानि न तन्मध्ये। महाभारते—
लघीयांस्यपि पात्राणि भूमौ स्थाप्यानि भारत!।
पयःशाकादिभुक्त्यर्थं न महाभाजनोपरि।
ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्॥
पारणाहे तथा श्राद्धे वर्जयेत्कांस्यभोजनम्।
यो मोहाद्यदि भुञ्जीत कृतं कर्म च निष्फलम्॥
पात्रशुद्धिमाह-भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुद्ध्यति।
रजसा शुद्ध्यते नारी नदी वेगेन शुद्ध्यति॥
कांस्यपात्राभावे यमः—रम्भाकुटजमध्वाम्रजम्बूपनसचम्पकाः।

पद्मौदुम्बरपालाशब्रह्मपत्रं पवित्रकम् ।

अथ निषिद्धानि अत्रिः—

वटार्काश्वत्थपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः ।
कोविदारकदम्बानां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

प्रयोगपारिजाते गर्गः—रम्भापत्रपलाशेषु यः कुर्यात्पारणं क्वचित् ।
सप्तजन्मकृतं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
करे खर्परके चैव शिलायां ताम्रभाजने ।
भिन्नकांस्ये च वस्त्रे च न भुञ्जीत तथायसे ॥

अथ पात्रे परिवेषणमाह यमः—

अन्नं मध्ये प्रतिष्ठाप्य दक्षिणे घृतपायसं ।
शाकादि पुरतः स्थाप्य भक्ष्यं भोज्यं च वामतः ॥

परिवेषणक्रममाह—अन्नं च पायसं भक्ष्यं घृतं च व्यञ्जनादिकम् ।
शर्करा च कथा चैव अन्ते च सूपमेव च ॥

षट्त्रिंशन्मते—ओदने परमान्ने च घृतपात्रस्थितिर्यदि ।
एतदाज्यं भवेद्रक्तं तदन्नं मासमुच्यते ॥

धर्मप्रवृत्तौ—ओदने पायसे चैव व्यञ्जने सूपके तथा ।
घृतपात्रं तु यो धृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

विधानपारिजाते ब्राह्मे—सैन्धवं लवणं चैव तथा मानससम्भवम् ।
पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षे च न दुष्यतः ॥
सामुद्रं भूमिजं चैव प्रत्यक्षे चैव दुष्यतः ॥

तस्मादिदं द्रव्यान्तरयुतं परिवेष्यम् । गर्गः—

सत्यन्त्वर्त्तेन वै प्रातर्वारिणा परिषेचयेत् ।
सायङ्काले तथैव स्यादृतन्त्वेत्यादितः क्रमात् ॥

भविष्यपुराणे—उद्धृत्य किञ्चिदन्नाग्रं धर्मराजाय वै बलिम् ।
दत्वाऽथ चित्रगुप्ताय भूतेभ्यश्च तथैव च ॥
अन्नेनैव घृताक्तेन नमस्कारेण वै भुवि ।
तिस्र एवाहुतीर्दद्याद्भोजनादौ तु दक्षिणे ॥

केचित्तु—भूपतये भुवनपतये भूतानां पतये नमः ।

एवं बलित्रयं दद्याद्भोजनादौ विशेषतः ॥

अत्राचारतो व्यवस्था—

एकाहुतिं त्रिधा कृत्वा आपोशाने तथानले।
लाजाहोमे प्रकुर्वीत इति शातातपोऽब्रवीत् ॥

चित्राहुतिः प्रदक्षिणक्रमेण । सङ्ग्रहे—

परिषिञ्चनमारभ्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अपसव्यं च चित्रान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

मनुः—दत्वा तु चित्रगुप्ताय हस्तं प्रक्षालयेद्द्विजः ।
अक्षालितकरो भुङ्क्ते रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

स्मृत्यन्तरे—चित्राहुतिमनुद्धृत्य यो भुङ्क्ते ग्रासपञ्चकम् ।
अघं स केवलं भुङ्क्ते ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ॥

चन्द्रिकायां दक्षः–भोजनादौ बलिं मुक्तं समुद्धृत्य हि भोजनम् ।
अनुद्धृत्य च यो भुङ्क्ते रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

प्राणायामाष्टकं जपेदित्यपि पाठः ।

उक्त्वाऽमृतोपस्तरणमसि स्वाहान्तमेव च ।
आपोशानं तदित्याहुर्भोजनादौ पिबेज्जलम् ॥
आपोशानमकृत्वा तु यो भुङ्क्ते द्विजसत्तमः ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं भुक्त्वा दोषमवाप्नुयात् ॥
तद्दोषपरिहारार्थं प्राणायामं समाचरेत् ।
आपोशनार्थं यत्तोयं धृतं चेन्निःसृतं भवेत् ॥
हस्तं प्रक्षाल्य तोयेन पुनर्वै धारयेज्जलम् ।
आपोशानं करे कृत्वा यद्याशीर्वचनं पठेत् ॥
अभोज्यं तद्भवेदन्नं दाता भोक्ता च किल्बिषी ।
यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम् ॥
तद्दोषपरिहारार्थं मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
अन्नं ब्रह्म रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ॥
एवं ध्यात्वा तु यो भुङ्क्ते सोऽन्नदोषैर्न लिप्यते ।

प्राणाहुतीरभुक्त्वा तु यश्चान्नं परिमर्दयेत् ॥
मर्दिते भोजयेद्यस्तु प्राजापत्यं ततश्चरेत् ॥

चित्राहुतिदानानन्तरं हस्तं प्रक्षाल्य पङ्क्तिदोषसम्भावनायां जलधारादिना पङ्क्तिं भिन्द्यादित्युक्तं पारिजाते वृद्धमनुना—

एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यद्दुरात्मनाम् ।
सर्वेषां तत्समं तावद्यावत्पङ्क्तिर्न भिद्यते ॥

धर्मप्रवृत्तौ—एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥

विधानपारिजाते—अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन वा ।
द्वारेणैव च मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः ॥

धर्मप्रवृत्तावपि—अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन वा ।
अन्तरे द्वारदेशे तु पङ्क्तिदोषो न विद्यते ॥

याज्ञवल्क्यः—आपोशनेनोपरिष्टादधस्तादशनं तथा ।
अनग्नममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥

दक्षः—शब्देनापोशनं पीत्वा शब्देन घृतपायसम् ।
शब्देनापः पयः पीत्वा सुरापानसमं भवेत् ॥

विधानपारिजाते—आर्द्रामलकमानं तु यद्वा बदरिमात्रकम् ।
प्राणाहुतिप्रमाणं च सघृतान्नस्य तद्भवेत् ॥
घृतहीनं तु यो भुङ्क्ते नरस्त्वाहुतिपञ्चकम् ।
पश्चादघृतेन यो भुङ्क्ते द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
घृताभावे तु गव्येन संस्कुर्वीत जलेन वा ॥

गव्येन दुग्धादिना इत्यर्थः । पराशरः—

मुखे चान्नस्य निक्षेपो मन्त्रैः प्राणादिपञ्चभिः ।
भोजनं तद्धि विज्ञेयं तत्रैव नियमाः स्मृताः ॥
पात्रालम्भस्तथा मौनं तदूर्ध्वमपि चेच्छया ॥

शौनकः—स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्रास्तु वायवः ।
जिह्वया च ग्रसेदन्नं दशनेन न संस्पृशेत् ॥

तथैव षष्ठीं दद्यात्तु सचैतन्ये सुखात्मनि ॥

स्मृतिसारसमुच्चये—तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठलग्ना प्राणाहुतिर्भवेत् ।

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयाद्धविः ।

कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने तु जुहुयाद्बुधः ॥

कनिष्ठातर्जन्यङ्गुष्ठैरुदानाय हुनेद्धविः ।

सर्वाङ्गुलिभिरादाय समानस्याहुतिर्भवेत् ॥

तथैव षष्ठीं जुहुयात्सचैतन्ये सुखात्मनि ॥

केचिद् "ब्रह्मणे स्वाहे"ति सप्तमीमाहुः । "श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमी"त्यारण्यके । इदं च प्राणाग्निहोत्रमिति ज्ञेयम् । तदुक्तं शतपथब्राह्मणे—"ते पुरुषमाविशतस्तस्य मुखमेवाहवनीयं कुर्वीत जिह्वाꣳसमिधमन्नमेव शुक्रमाहुतिन्ते पुरुषं तर्पयतः स एवं विद्वानश्नात्यग्निहोत्रमेवास्य हुतं भवती"ति । तथा च गोभिलसूत्रेऽपि—

"पञ्च ग्रासान् गृह्णीयात्प्राणाय स्वाहेति गार्हपत्यमेव तेन जुहोत्यपानाय स्वाहेत्यन्वाहार्यपचनमेव जुहोति व्यानाय स्वाहेत्याहवनीयमेव तेन जुहोत्युदानाय स्वाहेति सभ्यमेव तेन जुहोति समानाय स्वाहेत्यावसथ्यमेव तेन जुहोती"ति । नात्रोच्छिष्टदोषः प्रत्याहुरिति । तदाह मनुः—

मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च ।

आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥

स्मृतिसङ्ग्रहे—एवं पञ्चाहुतीर्हुत्वा ब्रह्मग्रन्थि विसृज्य च ।

प्रक्षाल्य वामहस्तन्तु पश्चाद्भोजनमाचरेत् ॥

तर्जन्यां च स्थिते रौप्ये ब्रह्मग्रन्थौ च मूर्द्धनि

कनिष्ठिकयां स्थिते खड्गे नैव भोजनमाचरेत् ॥

शिरः संवेष्ट्य यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते चोत्तरामुखः ।

वामपादे करं दद्यात्तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥

सङ्ग्रहे—पञ्च प्राणाहुतीर्भुक्त्वा दक्षिणे पात्रमुत्सृजेत् ।

नेत्रस्पर्शनमात्रेण शिखाग्रन्थि विसर्जयेत् ॥

आचारदीपे मनुः—दक्षिणे तु परित्यज्य वामे नीरं निधापयेत् ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं पानीयं च सुरासमम् ॥

अत्र विशेषमाह विधानपरिजाते मार्कण्डेयः—

न्यस्तपात्रस्तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान्महामुने ! ।
शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रूयतामत्र कारणम् ॥

उद्धृत्य यन्त्रादौ पात्रं स्थापयित्वेत्यर्थः । यन्त्रमुक्तं सङ्ग्रहे—

कांस्यस्य काष्ठकस्यापि वंशस्यापि तथैव च ।
पत्रिका तु त्रिकोणा वै कर्तव्या पात्रधारणे ॥
यद्यदभ्यपेक्षितं चान्नं गृहीत्वा भोजनं चरेत् ।
अनिधाय पृथक् चान्नं गायत्र्या त्वभिमन्त्रितम् ॥
पुनरन्नं न गृण्हीयाद्यदि भुञ्जीत दोषभाक् ।
पङ्क्तिभेदेन यो भुङ्क्ते परकीये स्वकेऽपि वा ॥
तदन्नं मांसमित्याहुः क्षयरोगी च जायते ।

"सर्वाभिरङ्गुलिभिः समश्नीया"दिति वसिष्ठोक्तेः समुदिताङ्गुलिभिर्भुञ्जीत । मदनपारिजाते मार्कण्डेयः—

यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यः सच्छन्दं समश्नुते ।
अङ्गुलिं चोद्धरेद्यस्तु गोमांसाशनवत्स्मृतम् ॥

विष्णुपुराणे—अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः ॥
प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये तु कठिनाशनः ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी च बलारोग्ये न मुञ्चति ॥

अथ जलपानम् । विधानपरिजाते—

जलपात्रं तु निःक्षिप्य मणिबन्धे च दक्षिणे ।
विप्रो भोजनकाले तु पिबेद्वामेन पाणिना ॥
धारया नोदकं पेयं पीत्वा दोषमवाप्नुयात् ।
जलपात्रेण तत्पेयमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥

"धारया न जलं पिबे"दिति वसिष्ठोक्तेः । अत्रोच्छिष्टदोषो न ।

मनुः—

मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च।
आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत्॥
नोच्छिष्टो घृतमादद्यात्तथा गव्यं विशेषतः।
जठरं पूरयेदर्द्धमन्नैर्भागं जलस्य च॥
वायोः सञ्चारणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत्।
अनिन्द्यं भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन्॥ इति।

अनिन्द्यान्नं भोक्तव्यम्। तच्च न निन्द्यात्। अन्नं न निन्द्यात्। अथ भोजने वर्ज्यमाह याज्ञवल्क्यः—

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम्।
शुक्लं पर्युषितोच्छिष्टं स्पृष्टं घुष्टं च कामतः॥

अनर्चितं उत्तमायावज्ञादत्तं यदन्नं तत्। वृथामांसम्,

प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया।
देवान्पितॄन्समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभाक्॥

इत्युक्तप्रकारेण असम्पादितं मांसं वृथामांसम्। केशकीटसमन्वितमन्नम्। शुक्लं यत्स्वयमनम्लं सत्कारपरिवासादिना अम्लीभवति तदित्यर्थः। पर्युषितं राव्यन्तरितम्। उच्छिष्टं भुक्तोच्छिष्टम्। स्पृष्टं उदक्या रजस्वला तया स्पृष्टम्। संघुष्टं को भुङ्क्ते इत्यादि यदाघुष्य दीयते। पर्यायान्नं अन्यसम्बन्धि अन्यव्यपदेशेन यद्दीयते। पर्युषिते प्रतिप्रसवमाह याज्ञवल्क्यः—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम्।
अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः॥

गोधूमविकारो मण्डकः। यवविकारः सक्तुः। शङ्खः—

अपूपाः सक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु।
एतत्पण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपो न चेद्भवेत्॥

तथा—आभीरभाण्डसंस्थानि पयोदधिघृतानि च।
तावत्पूतं हि तद्भाण्डं यावच्चत्तत्र तिष्ठति॥

नारदः---वृन्ताकं च कालिङ्गं च दग्धमन्नं मसूरिका ।
उदरे यस्य तिष्ठन्ति तस्य दूरतरो हरिः ॥
शाकमूलफलेक्षूणि दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ।
लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च ॥
लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ।

अतो लवणादि दर्व्या देयम् ।

अपक्कं स्नेहपक्कं च न तु दर्व्या कदाचन ॥ इति ।

अपक्कस्नेहपक्के हस्तनैव देये । केचित्तु---

वृन्ताकं लसुनं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति विशेषोक्तिरिति ।

रात्रौ दधि न भोक्तव्यं दिवा च नवनीतकम् ।
पय एकशफं हेयं तथा क्रमेलकाविकम् ॥ इति स्कान्दे ।

तिथिविशेषे वर्ज्यान्याह बृहस्पतिः---

कूष्माण्डं तरुणीं चैव मूलकं बृहतीं तथा ।
श्रीफलं च कलिन्दं च धात्रीं प्रतिपदादिषु ॥
वर्ज्जयेत्सप्तमीं यावदन्यथा कृच्छ्रमाचरेत् ॥ इति ।
सप्तम्यां रविवारे च दिवा रात्रौ तथैव च ।
धात्रीफलं नरोऽश्नीयादलक्ष्मीको भवेन्नरः ॥

अभोज्यान्नान्याह याज्ञवल्क्यः---

कदर्यबद्धचौराणां क्लीबरङ्गावतारिणाम् ।
वैणाभिशस्तवार्द्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥
चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् ।
क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥
अवीराख्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।
शस्त्रविक्रयकर्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम् ॥
नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् ।
चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥

पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकबन्दिनाम् ।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥

अस्यार्थः—कदर्योऽतिलुब्धः । बद्धो निगडादिना । चौरो ब्राह्मणहेमव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहारी । क्लीबो नपुंसकः । रङ्गावतारी नटादिः । वैणो वेणूच्छेदनजीवी । अभिशस्तः पतनीयेन कर्मणाऽभियुक्तः । वार्धुष्यो निषिद्धवृत्त्युपजीवी । गणिका पण्यस्त्री । गणदीक्षी बहुयाजकः । चिकित्सको भिषग्वृत्त्युपजीवी । आतुरो महारोगाभिभूतः । पूंश्चली व्यभिचारिणी । मत्तो विद्यादिना गर्वितः । विद्विट् शत्रुः । क्रूरोऽभ्यन्तराधिककोपः । उग्रो वागादिनोद्वेजकः । पतितो ब्रह्महादिः । व्रात्यः पतितसावित्रीकः । दाम्भिको वञ्चकः । अवीरा स्त्री पतिपुत्ररहिता । ग्रामयाजी ग्रामशान्त्यादिकर्ता । कर्मारो लोहकारः । तन्तुवायः सूचीशिल्पोपजीवी । श्वजीवी श्वभिर्वृत्तं जीवनमस्यास्तीति, नीचसेवको वा । नृशंसो निर्दयः । रजको वस्त्ररङ्गकृत् । चैलधावः वस्त्रनिर्णेजकः । सहोपपतिवेश्मा सह सहितं उपपतिना जारेण वेश्म यस्यासौ स तथा । पिशुनः परदोषवक्ता । चाक्रिकस्तैलिकः । बन्दी जनस्तावकः । सोमविक्रयी यज्ञे सोमलताविक्रेता । कदर्यत्वादिदोषदुष्टानां एषां द्विजानामन्नं न भोक्तव्यमिति समूहार्थः ।

गणान्नं गणिकान्नं च तथान्नं ग्रामयाजिनाम् ।
सूतकान्नं तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

बृहत्पराशरे—ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् ।
द्वावप्येतावभोज्यान्नौ चरेतान्तौ शशिव्रतम् ॥
भुङ्क्ते शय्यासनस्थो यः पिबेद्वाऽपि द्विजोत्तमः ।
अभक्ष्येण हि तत्तुल्यं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।
अपचस्य च भुक्त्वान्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

तल्लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—
गृहीत्वाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्वपेत् ।
परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

पञ्चयज्ञान्स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीवति ।
सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥
गृहस्थधर्मवृत्तौ यो ददाति परिवर्जितः ।
ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तितः ॥

पुराणसमुच्चये—आज्यपात्रे स्थितं तक्रं मधुमिश्रं तु कारयेत् ।
ताम्रपात्रे स्थितं गव्यं त्रिषु सर्पिः सुरासमम् ॥

पारिजाते भृगुः—गव्यं ताम्रेण संयुक्तं कांस्ये चैवेक्षुगो रसः ।
सकांस्यं नारिकेलाम्बु मधुतुल्यं घृतं विना ॥
आर्द्रकं सगुडं मद्यं दधिसम्मिश्रितो गुडः ।
नारिकेलाम्बुसम्मिश्रमैक्षवं बदरं तथा ॥

मनुः—होमकाले तथा दोहे पाके च परिवेषणे ।
सुरार्चनेऽभिषेके च ताम्रे गव्यं न दुष्यति ॥

गर्गः—ग्रासशेषं न चाश्नीयात्पीतशेषं पिबेन्न च ।
अन्यथा कुरुते यस्तु जपेद्देवीशतं ततः ॥
यत्यन्नं यतिपात्रस्थं यतिना प्रेरितं च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशेषं च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
एकपङ्क्त्युपविष्टानामन्योन्यं स्पृश्यते यदि ।
भुक्त्वा तदन्नमत्याज्यं गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

अन्यच्च विधानपरिजाते—उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टो ब्राह्मणस्तु कदाचन ।
कुर्वीत तत्क्षणे स्नानमाचामेन विशुध्यति ॥

इदन्तु क्षत्रियादिस्पृष्टब्राह्मणविषयम् । ब्राह्मणस्पर्शे तु—
उच्छिष्टो ब्राह्मणः स्पृष्ट उच्छिष्टेनाग्रजन्मना ।
आचम्यैव तु शुद्धः स्याद्विष्णुनामानुकीर्तनात् ॥

चन्द्रिकायां जीवत्पितृकादेर्विशेषः—
कनीयान्सपिता चैव भुक्त्वा श्राद्धिकभोजनम् ।
प्राणाग्निहोत्रादन्यत्र न समौनं विधीयते ॥
भूताष्टम्यां दिवा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वा तु पर्वणि ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

शातातपः—वनस्पतिगते सोमे परान्नं ये तु भुञ्जते ।
तेषां मासकृतं पुण्यं दातारमधिगच्छति ॥

अत्र सर्वत्र चन्द्रायणप्रायश्चित्तकथनमभ्यासविषयम् । अनभ्यासे तु अहोरात्रमभोजनम् । ऋग्विधाने विशेषः—

पर्वणोरर्कवारे च रात्रौ भुङ्क्ते दिवा द्विजः ।
दशवारं जपेन्मन्त्रमभिस्ववृष्टिरेव च ॥
एकादश्यां यदा भुङ्क्ते स्वेच्छया व्याधिवर्जितः ।
त्यं सु मन्त्रं जपेद्धोक्ता दशवारं विशुद्ध्यति ॥
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां यदि भुङ्क्ते दिवा द्विजः ।
त्वं सोमासीति वै सूक्तं जपेत्पापात्प्रमुच्यते ॥
भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथञ्चन ।
अन्यत्र दध्नः क्षीराद्वा घृतात्सक्तुभ्य एव वा ॥
भुक्त्वा पीत्वा तु यः कश्चिच्छून्यं पात्रं विमुञ्चति ।
क्षुधार्त्तः स पिपासार्त्तो भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥

देवलः—भुक्तोच्छिष्टात्समादाय सर्वस्मात्किञ्चिदेव तु ।
उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि ॥

व्यासः—अर्द्धं पीत्वा तु गण्डूषमर्द्धं त्याज्यं महीतले ।
रसातलगता नागास्तेन प्रीणन्ति नित्यशः ॥
यद्युत्तिष्ठदनाचान्तो भुक्तवानासनाद्द्विजः ।
सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत नान्यथा प्रयतो भवेत् ॥
गण्डूषकरणात्पूर्वं हस्तं प्रक्षालयेद्द्विजः ।
हतं दैवं च पित्र्यं च ह्यात्मा चैवोपपातकैः ॥
यो वै गण्डूषसमये तर्जन्या वक्त्रशोधनम् ।
कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
आचम्य च ततः कुर्याद्दन्तकाष्ठस्य भक्षणम् ।
भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ॥

आदौ पञ्च तथा सप्त त्रीणि त्रीणि तथैव च ।
आचमेच्चुलकान्प्राज्ञो मुखशुद्धिं यदीच्छति ॥

गौतमः—आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रं न चोद्धरेत् ।
उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावद्भूर्न प्रमार्जिता ॥
भोजनान्ते द्विराचम्य तज्जलैर्नेत्रमार्जनम् ।
कार्यं चक्षुर्विवृद्ध्यर्थं भार्गवादींश्च संस्मरेत् ॥

तदुक्तं भारते—शर्यातिं च सुकन्यां च भार्गवं चाश्विनौ खगम् ।
भोजनान्ते स्मरेद्यस्तु तस्य चक्षुर्न नश्यति ॥

आहारपरिणामार्थमन्यान्स्मरेत्—
अगस्त्यं कुम्भकर्णं च शनिं च वडवानलम् ।
अन्नस्य परिणामार्थं स्मरेद्भीमं च पञ्चमम् ॥

मार्कण्डेयः—भूयोऽप्याचम्य कर्तव्यं ताम्बूलस्य च भक्षणम् ।
श्रवणं चेतिहासस्य तथा रामायणस्य च ॥

ताम्बूलभक्षणे विशेषमाह । गर्गः—
प्रातःकाले फलाधिक्यं चूर्णाधिक्यं तु मध्यतः ।
निशि पर्णाधिकं खादेत्तस्य लक्ष्मीर्विवर्द्धते ॥
पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
चूर्णं पर्णं हरत्यायुः शिरा बुद्धिं विनाशयेत् ॥
तस्मादेतान्परित्यज्य ताम्बूलं भक्षयेत्सदा ।
अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादति यो नरः ॥
सप्त जन्म दरिद्री स्यादन्ते नैव स्मरेद्धरिम् ।
पञ्चसप्ताष्टपत्राणि दश द्वादश वापि वा ॥
दद्यात्स्वयं च गृह्णीयाद्भक्षणे वीटकस्य तु ।
तर्जन्या चूर्णमादाय ताम्बूलं न तु भक्षयेत् ॥
यदि वा भक्षयेन्मूढो नरकं प्रतिपद्यते ।
मध्यमाङ्गुलिनादाय चूर्णं पर्णे विलेपयेत् ॥
अङ्गुष्ठाग्रेण वा तद्वदन्यथा दोषमाप्नुयात् ॥

आयुर्वेदे—भुक्त्वा वह्निमुपस्पृश्य शनैः सप्तपदीं व्रजेत्।
शयीत वामभागेन यतो रोगैर्न पीड्यते॥
भुक्त्वोपविशतः स्थौल्यं बलमुत्तानशायिनः॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ भोजनविधिः॥

अथ प्रयोगः।

गायत्र्याऽन्नं सम्प्रोक्ष्य। "सत्यन्त्वर्तेन परिषिञ्चामि"। इति मन्त्रेण पात्रपरितः प्रदक्षिणजलं नीत्वा, हस्तेनान्नमभिमन्त्र्य। तत्र मन्त्रः—

अन्नं ब्रह्म रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः।
एवं ध्यात्वा तु यो भुङ्क्ते सोऽन्नदोषैर्न लिप्यते॥

दक्षिणेन हस्तेन घृताक्तमोदनमादाय आहुतित्रयं दद्यात्। "ॐभूपतये नमः। ॐभुवनपतये नमः। ॐभूतानां च पतये नमः"। इति स्वदक्षिणभागे भूमौ दद्यात्।

"अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वं ब्रह्म त्वं प्रजापतिः॥
त्वं विष्णोः परमं पदममृतोपस्तरणमसि स्वाहा" इति मन्त्रेण जलं पीत्वा, अथ पञ्च प्राणाहुतयः। "ॐप्राणाय स्वाहा। ॐअपानाय स्वाहा। ॐव्यानाय स्वाहा। ॐउदानाय स्वाहा। ॐसमानाय स्वाहा। ॐब्रह्मणे नमः"। दन्तैरस्पृशन्। ततः सर्वं दन्तैर्भक्षयेत्। भुक्तोच्छिष्टमन्नं सजलं गृहीत्वा। तत्र मन्त्रः—

"रौरवे पुण्यनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम्।
अर्थिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठतु॥"

इति मन्त्रेण चित्राहुतिस्थाने त्याज्यम्। तत "अमृतापिधानमसि स्वाहा" इत्यनेन आचमनं कुर्यात्। आचमनशेषजलं चित्राहुतिसमीपभूमौ क्षिपेत्। ततो मृज्जलाभ्यां हस्तशुद्धिं कृत्वा पादौ प्रक्षाल्य आच-

मनं कार्यम् । उदरे हस्तं निधाय पठेत् ।

अगस्तिरार्किर्वडवानलश्च भुक्तं मयान्नं जरयत्वशेषम् ।
सुखं ममैतत्परिणामसम्भवं यच्छत्वरोग्यं मम चास्तु देहे ॥
विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेही प्रधानभूतो जगतां यथैकः ।
सत्येन तेनान्नमशेषमेतदारोग्यदं मे परिणामहेतु ॥
विष्णुरत्तात्तथैवान्नं परिणामस्तु वै यथा ।
सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥

इति संस्कारगणपतौ भोजनविधिः ।

दशमी कण्डिका ।

अथातोऽध्यायोपाकर्मौषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याᳪं श्रावणस्य पञ्चमीᳪं हस्तेन वाज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति पृथिव्याऽअग्नयऽइत्यृग्वेदेऽन्तरिक्षाय वायवऽइति यजुर्वेदे दिवे सूर्यायेति सामवेदे दिग्भ्यश्चन्द्रमसऽइत्यथर्ववेदे ब्रह्मणे च्छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र प्रजापतये देवेभ्य ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतयेऽनुमतयऽइति चैतदेव व्रतादेशनाविसर्गेषु सदसस्पतिमित्यक्षतधानास्त्रिः सर्वेऽनुपठेयुर्हुत्वाहुत्वौदुम्बर्यस्तिस्रास्तिस्रः समिधऽआदध्युरार्द्राः सपलाशा घृताक्ताः सावित्र्या ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन शन्नो भवन्त्वित्यक्षतधानाऽअखादन्तः प्राश्नीयुर्दधिक्राव्णऽइति दधि भक्षयेयुः स यावन्तं गणमिच्छेत्तावतास्तिलानाकर्षफलकेन जुहुयात्सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा प्राशनान्ते प्रत्यङ्मुखेभ्यऽउपविष्टेभ्यऽओँकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमध्यायादीन्प्रब्रूयादृषिमुखानि बह्वृचानां पर्वाणि च्छन्दोगानाᳪं सूक्तान्यथर्वणानाᳪं सर्वे जपन्ति सा

नोऽस्तु सह नोऽवतु सह नऽइदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म। इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामहऽइति त्रिरात्रं नाधीयीरँल्लोमनखानामनिकृन्तनमेके प्रागुत्सर्गात् ॥ १० ॥

अथोपाकरणमुच्यते "अथातोऽध्यायोपाकर्म" इति सूत्रम्। अथशब्दोऽधिकारार्थः। अतःशब्दो हेत्वर्थः। यस्माद्ब्रह्मयज्ञो नित्यः, अतोऽध्यायोपाकर्म ब्रूम इति। अधीयन्त इति अध्याया वेदास्तेषामुपाकर्म प्रारम्भः। उक्तञ्च—

अध्यायो नाम वेदः स्यात्तस्योपाकरणं पुनः।
आरम्भणमिति प्रोचुर्भवनागादयः स्फुटम् ॥

गृह्यकारिकायामपि--उपाकरणशब्देन वेदारम्भणमुच्यते ॥ इति।
स च द्विविधः--सुतस्यैको गुरोरेकः संस्कारोऽयं द्विधा स्मृतः।
तत्रायं गुरुसंस्कार इत्यभाण्यत्र कैश्चन ॥
साधुः पक्षो द्वितीयोऽयं वेदारम्भः पुरोदितः।
किं वानेकस्मृतीर्दृष्ट्वाग्निहोत्र्येवमस्रमुचत् ॥
एतस्य कर्मसंज्ञा च वार्षिकं शौनकोऽब्रवीत् ॥ इति।

अत्रोपाकरणोत्सर्गयोर्मध्ये अभ्यर्हितत्वादुपाकरणस्य पूर्वनिपातः। किमर्थम्? अकृत उपाकरणे उत्सर्गस्याप्यभावः। तच्चाग्निमतोऽध्यापनप्रवृत्तस्य। उपाकरणस्यावसथ्याग्निसाध्यत्वान्निरग्नेर्नाधिकारः। उपाकर्मणि आचार्यस्याग्नौ शिष्यकर्तृका समिदाहुतिर्यस्मात् तेनाध्यापयतोऽपि निरग्नेः साग्नेरप्यनध्यापयतो नाधिकारः। तथा चोक्तं गृह्यकारिकायाम्—

अग्निमानधिकारीह नेतरः कर्कसम्मतिः।
सम्यगध्ययने सोऽपि प्रवृत्तस्तस्य सत्क्रिया ॥ इति।

तथा च शौनकः—अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रोपासनवह्निना ॥ इति।
स्मृत्यन्तरेऽपि—अग्निमान्स च कुर्वीताध्यापने यः प्रवर्त्तते।
स एवेदमुपाकर्म भाष्यकारैरगादि च ॥

यत्तु लौकिकाग्नौ तदनुष्ठानं तत्राचारमेव मूलम्।

कर्मद्वयमिदं केचिल्लौकिकाग्नौ प्रकुर्वते ॥

इत्याश्वलायनवचनं तदन्यशाखाविषयम् । उपाकरणस्य कालमाह "औषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्या"मितिसूत्रम् । ओषधीनां व्रीह्यपामार्गादीनां प्रादुर्भावे उत्पत्तौ सति एतदुपाकर्म कुर्यात् । श्रावणशुक्लपक्षः सर्वेषां ऋग्यजुःसामाध्यायिनामध्यायोपाकृतेः सामान्यतो मुख्यकालः । तत्रापि यजुःशाखिनां पूर्णिमा मुख्या । ऋग्वेदिनां श्रवणः । सामवेदिनां हस्त इति । नन्वत्र सूत्रकारेण श्रवणेन युक्तश्रावण्यां पौर्णिमास्यामुक्तं तत्कथम् ? उच्यते । श्रावण्यां श्रवण एव प्रायशो भवति । औषधिप्रादुर्भावश्च । एतदुभयं तस्या एव विशेषणम् । अत्र पौर्णिमास्याः प्राधान्याद्विशेषणाभावेऽपि तस्यां तद्भवति । तथा च गृह्ये--

प्रायः स्यादुडुसंयोगस्तथौषधिसमुद्गमः ।
कर्कोक्त्या वै तदुभयं पौर्णमास्या विशेषणम् ॥
अनादरस्तयोर्यस्मान्नित्यत्वादस्य कर्मणः ॥ इति ।

तत्र तावद्यजुःशाखिनां पूर्णिमायामपि विशेषः । एतत्कर्मणः पूर्वाह्णोऽनुष्ठानकालः । तमियं पूर्णिमा व्याप्नुयान्न व्याप्नुयाद्वा । उभयपक्षेऽपि तैत्तिरीयकैः पराऽङ्गीकार्या । काण्वमाध्यन्दिनीयैः पूर्वेति ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।

इति बह्वृचपरिशिष्टात् । केचिन्मतमिदं पूर्वा परा ग्राह्येति ।

पूर्णिमा प्रतिपद्युक्ता तत्रोपाकर्मणः क्रिया ।
उक्तोऽर्थोऽयं प्रसङ्गेन भविष्योत्तरसंज्ञके ॥
श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।
पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् ॥ इति हेमाद्रिः ।

वस्तुतस्तु हेमाद्रिमतं युक्तम् । पराशरमाधवीये--

श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि ।
तदैवोदयिकी ग्राह्या नान्यदौदयिकी भवेत् ॥

गदाधरभाष्ये कालादर्शे—

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा प्रतिपत्षण्मुहूर्त्तकैः।
विद्धा स्याच्छन्दसां तत्रोपकर्मोत्सर्जनं भवेत्॥

बह्वृचसामगयोः कालविशेषमाह—

बह्वृचाः श्रवणे कुर्युर्हस्तर्क्षे सामवेदिनः" ॥ इति।

ऋग्वेदिश्रवणेऽपि विशेषः धनिष्ठायुक्त एव ग्राह्यो नोत्तराषाढा-युक्त इति।

तपो हन्त्युत्तराषाढा उपाकर्मणि वैष्णवे।
धनिष्ठामिश्रितं कार्यमुपाकरणसंज्ञितम्॥

इति निगमवचनात्। स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तम्—

श्रवणर्क्षे तूपाकर्म उत्तराषाढसंयुते।
संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति॥
धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत्।
तत्कर्म निर्मलं विन्द्यादुपाकरणसंज्ञितम्॥

विधानपारिजाते—उदयव्यापिनं चैव विष्णवर्क्षं घटिकाद्वयम्।
तत्कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य पुण्यमनन्तकम्॥

सामवेदिहस्ते विशेषः। चित्रायुक्त एव ग्राह्यो नोत्तरायुक्त इति।

धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तत्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितम्।
श्रावणं कर्म कुर्वन्ति ऋग्यजुःसामपाठकाः॥

इति परिशिष्टात्।

त्वाष्ट्रं चित्रा। इतरत्स्पष्टम्। एतेषु कालेषु त्रयाणामप्युपकर्मानुष्ठा-नम्। तत्सिंहस्थे सूर्ये सति एवेति कालादर्शकारः।

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः।
बह्वृचाः श्रवणे कुर्युः सिंहस्थोऽर्को भवेद्यदि॥

विधानपारिजाते—वेदोपकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ।
उपाकर्म न कर्तव्यं कर्तव्यं सिंहयुक्तके॥

इति विरुद्धवचनं तद्देशान्तरविषयम्। तथा च बृहस्पतिः—

नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहयुक्तके।
कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे॥

सामगानां विशेषः। वीरमित्रोदये गार्ग्यः—

सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे विचरेद्बहिः।
छन्दोगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं सर्वछन्दसाम्॥

उत्सर्गशब्दऽउपाकर्मणोऽप्युपलक्षकः। ग्रहसंक्रान्त्यादिदूषिते तदा श्रावणं कर्म न कार्यम्। अनन्तपाठकसङ्ग्रहे—

उपाकर्म न कुर्वन्ति क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः।
ग्रहसङ्क्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु॥

अत्र विशेषमाह मनुः— अर्द्धरात्रादधस्ताच्चेद्ग्रहः सङ्क्रम एव वा।
नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रवणेन वा॥

कात्यायनोऽपि—अर्धरात्रादधस्ताच्चेद्ग्रहः सङ्क्रम एव वा।
नोपाकर्म तदा कुर्यात्परतश्चेन्न दोषभाक्॥

ग्रहसंक्रान्त्यादिदूषितेषु हस्तश्रवणपर्वसु तदा तान्परित्यज्य श्रावणीसितपञ्चमी हस्तयुक्ता केवला वा वाजसनेयिभिर्बह्वृचैः सामगैश्चानुष्ठेया। "श्रावणस्य पञ्चमीं हस्तेन वे"ति सूत्रम्। प्रायशः श्रावणशुक्लपञ्चम्यां हस्तनक्षत्रं भवति। अतः पञ्चम्या विशेषणम्। विशेषणाभावेऽपि केवलतिथौ कर्तव्यम्। गदाधरभाष्ये महार्णववचनम्—

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते।
उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः॥ इति।

तैत्तिरीयैस्तु ग्रहणादिना मुख्यकालबाधे प्रौष्ठपदी ग्राह्या। तेषां श्रावणासितपञ्चम्या अविहितत्वात्। अथ वाजसनेयिनां विहिता सा यजुर्वेदित्वसाम्येन तेषामपि स्यादित्युच्यमाने 'कार्या वाजसनेयिभि'रिति वाजसनेयिविशेषविधिर्व्यर्थः स्यात्। तस्मात्प्रौष्ठपद्येवैभिर्ग्राह्येति सिद्धम्। तथा च वशिष्ठर्षिर्वैकल्पिकं कालमुदाजहार—"अथातः स्वाध्यायोपाकर्म श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वे"ति। अथर्वोक्तनिमित्तश्रावण्यसंभवे तैत्तिरीयैराषा-

ढ्यां कार्यम्। "श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य च्छन्दांस्यधी-यीते"ति तदीयबौधायनोदितत्वात्। यदा पुनः श्रावणे वृष्ट्यभावदोषस्य प्रादुर्भावः स्यात्तदा भाद्रपदे पौर्णमास्यां सर्वैर्यजुर्वेदिभिरनुष्ठेयम्। श्रवणे ऋ-ग्वेदिभिः। हस्ते सामवेदिभिः। "अथ सर्वैर्ऋग्यजुःसामवेदिभिः सितपञ्चम्या"मिति बह्वृचपरिशिष्टे।

अवृष्टयौषधयस्तस्मिन्मासे नो सम्भवन्ति चेत्।
तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते॥

गोभिलमुनिरपि—"प्रौष्ठपदेन हस्तेनोपादान"मिति। मनुः—

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्द्धपञ्चमान्॥ इति।

अत्रापिशब्देन भाद्रपदीयहस्तपञ्चम्योरुपादानम्। "प्रौष्ठपदीं हस्ते-नोपाकरण"मिति गोभिलात्। मलमासे तूपाकर्म न भवति, किन्तु शुद्धे एव। चन्द्रिकायां पराशरः—

उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकः।
मासवृद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकम्॥ इति।

प्रसवाहोत्सवः जातेष्टिः। कात्यायनोऽपि—

उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्माणि।
अभिषेकादिवृद्धीनां न तूत्कर्षो युगादिषु॥ इति।

छन्दोगानां तु मलमासे एव भवति, न शुद्धे।

दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु।
उपाकर्ममहाषष्ठ्योर्ह्येतदिष्टं वृषादितः॥ इति।

इति ऋष्यशृङ्गश्रवणात्। एतच्च शुक्रास्तादावपि भवति,

उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम्॥

इति वचनात्। पर्य्यग्निकरणे सति पूर्वं त्रिरात्रादिवेधाभाव उक्तः प्रयोगपारिजाते—

नित्ये नैमित्तिके जाप्ये होमयज्ञक्रियादिषु।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते॥ इति।

प्रथमारम्भस्तु न भवति । कश्यपः—

गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये बाल्ये वा वार्द्धकेऽपि वा ।
तथाऽधिमाससंसर्पे मलमासादिषु द्विजः ॥
प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृतं कर्म विनाशकृत् ॥

स्मृतिभास्करे—चण्डांशोर्मण्डलं प्राप्तौ यदा शुक्रबृहस्पती ।
सर्वकर्मनिवृत्तिः स्यान्नित्यं नैमित्तिकं विना ॥

निषिद्धे चेत्क्रियते तदा दोषमाह, गर्गः—

अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ।
दुःखशोकामयग्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन्द्विजातयः ॥

एतच्च मध्याह्नादूर्ध्वं कर्तव्यम् । तथा चोक्तं विधानपारिजाते हेमाद्रौ—

उपाकर्मापराह्ने स्यादुत्सर्गः प्रातरेव च ॥

गोभिलोऽपि— अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराह्णके ।
पूर्वाह्णे च विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥ इति ।

तन्न सर्वसम्मतम् । वचनान्तरदर्शनात् । प्रचेताः—

भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव तु ॥

मनुरपि—पुष्ये तु च्छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥ इति ।

"पूर्वाह्णो वै देवाना"मिति श्रुतेः । तस्मात्पूर्वाह्ण एवानुष्ठेयोऽयमुपाकर्मसंस्कारः । उक्तयोगदिने गुरुः शिष्यैः सहाभ्यञ्जनक्रियां कृत्वाऽहतवासः परिधाय । उक्तञ्च—

समाचारपरिप्राप्तां कुर्यादभ्यञ्जनक्रियाम् ।
ततो नान्दीमुखं श्राद्धं मातृपूजनपूर्वकम् ॥ इति ।

भविष्योत्तरपुराणे—सम्प्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये ।
स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥

तत्र प्रथमप्रयोगे आचार्येण मातृपूजापूर्वकं नान्दीश्राद्धं कार्यम् । तथा च अनन्तभट्टीये—

गुरुसंस्कार एवाऽयं न शिष्याणामुदीरितः ।

अतोऽत्र गुरुणा कार्यं नान्दीश्राद्धं सपूजनम् ॥

गृह्यकारिकायामपि—

गुरोस्तदात्मसंस्कारो न शिष्याणां परार्थतः॥ इति।

तदिति नान्दीश्राद्धम्—तच्छ्राद्धं गुरुसंस्कारो मातृपूर्वं विधीयते ॥

तथा चोक्तं गृह्यकारिकायाम्--

दैवपूर्वं भवेच्छ्राद्धं सुतसंस्कारकर्मसु।
तदेव मातृपूर्वं स्यादात्मसंस्कारकर्मसु ॥

अनन्तभट्टीये--नान्दीश्राद्धादिकं कार्यमध्यायोपाकृतेरिदम्।
अनुष्ठानेऽग्रिमे न स्यादितरेष्विति निश्चितम् ॥

आचम्य प्राणानायम्य तिथ्यादिकं स्मृत्वा मातृपूजापूर्वकं नान्दीश्राद्धं च कृत्वाग्नेः पश्चादुपविश्य शालाग्निनियमाच्छालाग्निं प्रतिष्ठापयेद्गुरुः। ब्रह्मचारिणोऽपि अग्निसमीपे उपविशेयुः। ततस्तिथ्यादिकं स्मृत्वा "उपाकर्म करिष्ये" इति सङ्कल्पं कृत्वा वैकल्पिकावधारणं कुर्यात्। तथा चोक्तं गृह्यकारिकायाम्--

शालाग्नौ स्यादिदं कर्म गुरुः श्राद्धे कृते सति।
अग्नेः पश्चादुपविशेच्छिष्याश्चाग्निसमीपतः ॥
तिथ्यादिकल्पितं कालं स्मृत्वा सङ्कल्पमाचरेत् ॥ इति।

अत्र चतुर्वेदोपाकर्म एकवेदोपाकर्म वा यथाशक्ति वैकल्पिकं स्मरणीयम्, अमुकवेदमेव स्मर्तव्यमिति नियमाभावात्। एवमन्यवैकल्पिकेष्वपि ज्ञेयम्। अभाणि च कैश्चित्—

विकल्पेषु च सर्वेषु स्वयमेवैकमादितः।
अङ्गीकरोति यं कर्ता स विधिस्तस्य नेतरः ॥ इति।

संस्कारान्तरेऽपि अयं न्यायोऽनुसर्त्तव्यः। ततो वैकल्पिकस्मरणानन्तरं छन्दऋष्यादिकं स्मरणीयम्। ततो देवताभिध्यानम्। ततः परिस्तरणम्। ततो ब्रह्मवरणम्। अत्र परिस्तरणब्रह्मवरणादीनां क्रमभङ्गेनैव विधानात् न व्यतिक्रमभ्रान्तिः कार्या। अपाठि च सोमयाजिभिः—

ब्रह्मणो वरणादादौ कुर्यादग्नौ परिस्तृतिः ॥ इति।

ततः प्रणीताप्रणयनम् । ततः पात्रासादनम् । पर्युक्षणान्तं कृत्वा "आज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति पृथिव्या ऽअग्नय ऽइत्यृग्वेदे-ऽन्तरिक्षाय वायव ऽइति यजुर्वेदे दिवे सूर्यायेति सामवेदे दिग्भ्यश्चन्द्रमसऽइत्यथर्ववेदे ब्रह्मणे च्छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र प्रजापतये देवेभ्यऽऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतयेऽनुमतय" इति सूत्रम् । आज्यभागपर्यन्तं कर्म कुर्यात् । तदनन्तरं आज्याहुतीर्जुहोति । ऋग्वेदेऽधीयमाने "पृथिव्यै स्वाहा । अग्नये स्वाहे"ति द्वे आहुती जुहोति । यजुर्वेदेऽधीयमाने "अन्तरिक्षाय स्वाहा । वायवे स्वाहे"ति द्वे आहुती जुहोति । सामवेदेऽधीयमाने "दिवे स्वाहा । सूर्याय स्वाहे"ति द्वे आहुती जुहोति । अथर्ववेदे अधीयमाने "दिग्भ्यः स्वाहा । चन्द्रमसे स्वाहे"ति द्वे आहुती जुहोति । यदि सर्वेषु वेदेष्वधीयमानेषु "ब्रह्मणे स्वाहा । छन्दोभ्यः स्वाहे"ति द्वे आहुती सर्वत्र प्रतिवेदमावर्त्तयेत् । चशब्दात्प्रजापतय इत्यादिकाश्च सर्वत्र । पृथक् योगकरणे चतुर्णामपि वेदानां तन्त्रेणोपाकरणे "ब्रह्मणे छन्दोभ्य"श्चेति आहुतिद्वयं प्रतिवेदमावर्तनीयम् । प्रजापतय इत्येवमाद्यास्तन्त्रेणैव, योगविभागसामर्थ्यात् । तत्तद्देवताभ्यस्त्यागो ज्ञेयः । "एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु" इति सूत्रम् । एतदेव आज्याहुतिनवकमेव कर्म व्रतादेशेषु वेदारम्भव्रतेषु विसर्गे समावर्तने च । व्रतादेशनानि च विसर्गाश्च व्रतादेशनविसर्गाः तेषु भवति । "सदसस्पतिमित्यक्षतधानास्त्रिः सर्वेऽनुपठेयुर्हुत्वा हुत्वौदुम्बर्यस्तिस्रस्तिस्रः समिध ऽआदध्युरार्द्राः सपलाशा घृताक्ताः सावित्र्या" इति सूत्रम् । धानानां श्रपणानुपदेशात्सिद्धानामेवोपादानम् । तदुक्तं कारिकायाम्-

आसादने विशेषोऽयं नेह स्याच्चरुपात्रकम् ॥ इति ।

अत्र तण्डुलाभावे आज्यस्योत्तरतो धानानामासादनम् । तथा च रेणुः-

आज्योत्तरं च सिद्धानां धानानां सादनं स्मृतम् ॥ इति ।

धानाशब्देन भृष्टयवा उच्यन्ते । तथा चोक्तं कारिकायाम्—

धाना भृष्टयवाः प्रोक्ता लाजास्तु व्रीहयस्तथा ॥ इति ।

अक्षताश्च ताः धानाश्च अक्षतधानाः । ताः "सदसस्पति"मिति मन्त्रेण

आचार्यस्त्रिर्जुहोति। सर्वे शिष्या अनु सहैव वर्तमानाः "सदसस्पति"-मिति मन्त्रं त्रिः पठेयुः। किं कृत्वा हुत्वा हुत्वा एकैकामक्षतधानाहुतिम्। उदुम्बरवृक्षोद्भवाः तिस्रस्तिस्रः आर्द्राः पत्रसहिताः घृतलिप्ताः समिध आचार्यसहिताः शिष्याः सावित्र्या "तत्सवितु"रितिमन्त्रेणादध्युः अग्नौ प्रक्षिपेयुः। तिस्रस्तिस्र इति वीप्सा आघातृपुरुषविषया न समिद्विषया। अतश्च प्रत्याहुति एकैकामेवादध्युः। एवमेव पुनर्द्विवारमुक्तमन्त्राभ्यामेव धानाहोमादि समिदाधानान्तं कुर्युः। अगादि च कारिकाकारैः—

एवं द्विरपरं कर्म धानाहोमादिकं भवेत् ॥ इति।

"ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेने"ति सूत्रम्। तत्र ये ब्रह्मचारिणः शिष्यास्ते पूर्वकल्पेन प्रागुपदिष्टाग्निपरिचरणसमिदाधानमन्त्रेणादध्युः। "शन्नो भवन्त्वित्यक्षतधाना ऽअखादन्तः प्राश्नीयु"रिति सूत्रम्। "शन्नो भवन्तु वाजिन"इति मन्त्रेणाक्षतधानाः अनवखण्डयन्तः दन्तैरस्पृष्ट्वा जिह्वयैवाश्नीयुः सर्वे आचार्यसहिताः, बहुवचनोपदेशात्। "दधिक्राव्ण इति दधि भक्षयेयुः" इति सूत्रम्। "दधिक्राव्ण"इति मन्त्रेण सर्वे दधिभक्षणं कुर्युः। "स यावन्तं गणमिच्छेत्तावतस्तिलानाकर्षफलकेन जुहुयात्सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा" इति सूत्रम्। स आचार्यो यावन्तं यावत्संख्याकं शिष्याणां गणं समूहं इच्छेत्तावत्संख्याकान् तिलान् आकर्षफलकेन औदुम्बरेण बाहुप्रमाणेन सर्पाकृतिना पात्रेण सावित्र्या "तत्सवितु"रितिमन्त्रेण जुहुयात्। "शुक्रज्योति"रित्यनुवाकेन वा जुहुयात्। तथा च रेणुकारिकायाम्—

यावन्तं गणमिच्छेत्स शिष्याणां तावतस्तिलान्।
अनन्वारब्ध आकर्षफलकेन जुहोत्यथ ॥ इति।

ततो धानाभ्यः स्विष्टकृत्। तदुक्तं गृह्यकारिकायाम्—

धानाभ्यः स्विष्टकृद्धोमो भूरित्याद्यत्र पूर्ववत्।
प्राशनादि विमोकान्तं कुशेषूत्तरतोऽन्वितम् ॥ इति।

"प्राशनान्ते प्रत्यङ्मुखेभ्यऽउपविष्टेभ्य ऽओङ्कारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमध्यायादीन्प्रब्रूयादृषिमुखानि बह्वृचानां पर्वाणि छन्दोगा-

नाथ्ंसूक्तान्यथर्वणाना"मिति सूत्रम् । संस्रवभक्षणान्ते अग्नेरुत्तरतः स्वयं प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुखोपविष्टेभ्यः शिष्येभ्यो यजुर्वेदोपाकरणे ओङ्कारमुक्त्वा उच्चार्य "तत्सवितु"रिति सावित्रीं त्रिरुक्त्वा मन्त्रब्राह्मणयोरध्यायादीन्प्रब्रूयादध्यापयेत् । तथा च कारिकायाम्—

प्राशनादिविमोकान्ते कुशेषूत्तरतोऽन्वितम् ।
जलेशदिङ्मुखेभ्यः स आसीनेभ्यो गुरुस्तदा ॥
ॐकारमुक्त्वा सावित्रीं पच्छो व्याहृतिपूर्विकाम् ।
अर्धर्चशस्तकाराद्यां ब्रूयात्सर्वां तथैव सः ॥
अत्राहतुः स्पष्टतरं भवनागत्रिविक्रमौ ।
अध्यायादींस्ततो ब्रूयान्मन्त्रब्राह्मणयोरिह ॥

वेदोपाकरणविषये विशेषमाह विधानपारिजाते व्यासः—

दर्भासनो दर्भकरः प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ।
उपक्रमेत वेदान्वा वेदौ वा वेदमेव वा ॥
प्रणवं प्राक्प्रयुञ्जीत व्याहृतीः प्रणवं ततः ।
पच्छोऽर्द्धर्चशः शिरसा सावित्रीमनुवाच्य च ॥
उपक्रमेत्ततो मन्त्रानादौ च ब्राह्मणस्ततः ।
ततोपनिषदं कल्पं रहस्यान्यपि शक्तितः ॥
अधीत्य प्रणवं चोक्त्वा भूमिं स्पृष्ट्वा जलं स्पृशेत् ।
नमस्कृत्वा ततो देवानृषींश्चैव गुरूनपि ॥

बह्वृचां ऋग्वेदिनां वेदोपाकरणे ऋषिमुखानि मण्डलादीन् ब्रूयात् । छन्दोगानां शिष्याणां सामवेदोपाकरणे पर्वाणि ब्रूयात् । अथर्वणानां शिष्याणां अथर्ववेदोपाकरणे सूक्तानि ब्रूयात् । तथाचोक्तं गृह्ये—

ऋग्वेदेऽधीयमाने ताऽन्ब्रूयादृषिमुखान्यपि ।
पर्वाणि सामवेदश्चेत्सूक्तान्याथर्वणो यदि ॥ इति ।

अत्र ब्रह्मचारिविषये विशेषमाह । विधानपारिजाते—

मौञ्जीं यज्ञोपवीतं च नवं दण्डं च धारयेत् ।
कटिसूत्रं नवं चैव नवं वस्त्रं तथैव च ॥

गृह्यकारिकायां च—समाचारप्रमाणं यन्मौञ्जीदण्डोपवीतकम् ।

नूतनं धारयन्तीह जीर्णान्त्यक्त्वोक्तिरेव च ॥

विधानपारिजाते स्मृत्यन्तरे—

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां कटिसूत्रकम् ।

धृत्वोपाकरणं कृत्वा ततः स्वाध्यायमारभेत् ॥

पुराणानि विसृज्याथ पुनः पुनरिति क्रमात् ॥

सङ्ग्रहेऽपि—सूतकान्त उपाकर्म गते मासचतुष्टये ॥

अनवं वा नवं वापि धृत्वा पूर्वं विसर्जयेत् ॥

यज्ञोपवीतमिति शेषः। प्रसङ्गतो ब्राह्मणेभ्यो यज्ञोपवीतदानं विधानपारिजाते वायुपुराणे—

उपाकर्मणि विप्रेभ्यो दद्याद्यज्ञोपवीतकम् ।

आयुष्मान् जायते तेन कर्मणा मानवो भुवि ॥ इति ।

अनन्तभट्टीये—प्रदानमुपवीतानां भवनागोऽब्रवीत्स्फुटम् ॥ इति ।

"सर्वे जपन्ति सह नोऽस्तु सह नोऽवतु सह न इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म । इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामह इति" इति सूत्रम्। आचार्यसहिताः सर्वे शिष्याः जपेयुः। मन्त्रार्थः—साङ्गोऽयं वेदः। अध्ययनार्थं सहभावं प्राप्तानां नोऽस्माकं अस्मत्हृदये अस्तु स्थिरं भवतु। ततश्च सह मिलितान्नोऽस्मान् अवतु पापात् रक्षतु। यथा च मिलितानां नोऽस्माकं अनध्यायाद्यध्ययने शूद्रादिश्रवणादिना उपहतमपि इदं ब्रह्म वीर्यवत् अयातयाममस्तु। इन्द्रः प्रजापतिः तत् यथा यथावत् वेद। यथा येन वेदनेन परस्परं न विद्विषामहे न द्विष्मः। "त्रिरात्रं नाधीयीरँल्लोमनखानामनिकृन्तन"मिति सूत्रम्। उपाकर्मोत्तरं त्रिरात्रं नाधीयीरन् सर्वे अध्ययनं न कुर्युः। लोम्नां नखानां च छेदनं त्रिरात्रं न कुर्युः। कारिकायामपि—

अत ऊर्ध्वमनध्यायस्त्रिरात्रमनिकृन्तनम् ।

नखलोम्नामथो प्रागुत्सर्गाद्वाऽप्यनिकृन्तनम् ॥

मधुमांसादिलवणं वर्जयन्तोऽनृतौ स्त्रियम् ॥ इति ।

"एके प्रागुत्सर्गा"दिति सूत्रम्। एके आचार्याः प्रागुत्सर्गात् लो-

मनखानामनिकृन्तनमिच्छन्ति । इदमुपाकर्म ब्रह्मचारिणामेव न गृहस्था-नामिति चेन्न । एतदुपाकर्म गृहस्थस्याप्यावश्यकम् । तथा च विधानपा-रिजाते व्यासः—

वेदव्रतानि कृत्वैव विप्रो यद्युद्वहेत तत् ।
अधीयीत गृहस्थोऽपि नियमाद्ब्रह्मचारिवत् ॥

गोभिलोऽपि—उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते ।
धारणाध्ययनाङ्गत्वाद्गृहिणां ब्रह्मचारिणाम् ॥इति।

ब्रह्मचारिवदितिव्यासवचनेन मधुमांसादिभक्षणनिषेधनूतनयज्ञोपवीत-धारणजीर्णत्यागादिकं गृहस्थानामपि प्राप्तम् । अस्य फलमाह कात्यायनः—

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः ।
क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥
उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च ।
अकृत्वा वेदजाप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥
अयातयामच्छन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः ।
क्रीडमानैरपि सदा तच्चेषां वृद्धिकारणम् ॥ इति ।

अत्र रक्षाबन्धनमुक्तं हेमाद्रौ—

ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् ।
कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषितैः ॥

इदं भद्रायां न कार्यम् ।

भद्रायां द्वे न कर्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ।
श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥

इति सङ्ग्रहवचनात् । भद्रासत्त्वे तु रात्रावपि तदन्ते कुर्यादिति नि-र्णयामृते । तत्र मन्त्रः—

येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।
तेन त्वामपि बध्नामि रक्षे ! मा चल मा चल ॥ इति ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः ।
कर्तव्यो रक्षिकाबन्धो द्विजान्सम्पूज्य शक्तितः ॥ इति ।

इति श्रीरामकृष्णविरचिते संस्कारगणपतौ दशमी कण्डिका ॥

अथ उक्तदिने गुरुः शिष्यैः सहाभ्यञ्जनक्रियां कृत्वाऽहतवस्त्रं परिधायाचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा "अस्मिन्पुण्याहे अध्यायोपाकर्माहं करिष्ये। तत्रादौ तदङ्गत्वेन विहितं पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं च करिष्ये। निर्विघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं गणपतिपूजनमहं करिष्ये"। सर्वं सम्पाद्य शालाग्नेः पश्चादुपविश्य गुरुः। ब्रह्मचारिणोऽप्यग्निसमीपे उपविशेयुः। वैकल्पिकं स्मरणं कुर्यात्। तदित्थम्—"वह्नेः पूर्वेण ब्रह्मणो गमनम्। पश्चिमे पात्रासादनम्। पवित्राणि त्रीणि। मृण्मयी आज्यस्थाली। खादिर्यः समिधः। पूर्णपात्रम्। विदिशावाघारौ। समिद्धतमेऽग्नौ आज्यभागौ। चतुर्णां वेदानां तन्त्रेणोपाकर्म। शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन तिलहोमः। न नखलोमनिकृन्तनं त्रिरात्र"मिति। ततो देवताभिध्यानम्। "अत्र प्रजापतिम्। इन्द्रम्। अग्निम्। सोमम्। अन्तरिक्षम्। वायुम्। ब्रह्माणम्। छन्दांꣳसि। पृथिवीम्। अग्निम्। ब्रह्माणम्। छन्दांꣳसि। दिवम्। सूर्यम्। ब्रह्माणम्। छन्दांꣳसि। दिशः। चन्द्रमसम्। ब्रह्माणम्। छन्दांꣳसि। प्रजापतिम्। देवान्। ऋषीन्। श्रद्धाम्। मेधाम्। सदसस्पतिम्। अनुमतिम्। एता आज्येन। ततोऽत्रातिरिक्तं सदसस्पतिं धानाभिः। सवितारं समिद्भिः। ततो अग्निꣳस्विष्टकृतम्। इयं धानाविशेषेण"। ततो व्याहृत्यादिदेवताभिध्यानं पूर्वोक्तमेव। "एताः पुनराज्येन। अपास्तिलैः। (अथ वा) सवितारं तिलैः। एता देवता अङ्गप्रधानार्था अस्मिन्कर्मण्यहं यक्ष्ये"। एवमुक्त्वाऽनन्तरं परिस्तरणं कृत्वा ब्रह्मवरणं कर्त्तव्यम्। "अमुकशर्मन् अस्मिन्नुपाकर्मणि त्वं ब्रह्मा भव"। ततः प्रणीताप्रणयनम्। ततः पात्रासादनम्। पवित्रच्छेदनानि त्रीणि। पवित्रे द्वे। प्रोक्षणीपात्रम्। आज्यस्थाली। सम्मार्गकुशाः। उपयमनकुशाः। समिधस्तिस्रः। स्रुवः। आज्यम्। पूर्णपात्रम्। अथोपकल्पनीयानि सपत्रार्द्राः खादिर्यः समिधः। औदुम्बर्यो वा। ताः समिधो गुरुः शिष्याश्च यावन्तो भवेयुस्तावतां प्रत्येकं नव नव ज्ञेयाः। धानाः

भृष्टा यवाः । दधि । आकर्षफलकम् सर्पाकारो बाहुमात्रः पात्रविशेषः । तिलाश्च । तत्रायं विशेषः अत्र तण्डुलाभावे आज्यस्योत्तरतो धानानामासादनं कार्यम् । प्रोक्षणं च । पर्युक्षणान्तं कृत्वा प्रथमं घृतेन होमः । ॐप्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम । ॐइन्द्राय स्वाहा । इदमिन्द्राय न मम । ॐअग्नये स्वाहा । इदमग्नये न मम । ॐसोमाय स्वाहा । इदं सोमाय न मम" । केवलं ऋग्वेदोऽधीयमानश्चेत्तदा । "ॐपृथिव्यै स्वाहा । इदं पृथिव्यै न मम । ॐअग्नये स्वाहा । इदमग्नये न मम । ॐब्रह्मणे स्वाहा । इदं ब्रह्मणे० । ॐछन्दोभ्यः स्वाहा । इदं छन्दोभ्यो न मम" । यजुर्वेदश्चेत्तदा । "ॐअन्तरिक्षाय स्वाहा । इदमन्तरिक्षाय० । ॐवायवे स्वाहा । इदं वायवे० । ॐब्रह्मणे स्वाहा । इदं ब्रह्मणे० । ॐछन्दोभ्यः स्वाहा । इदं छन्दोभ्यो०" । सामवेदश्चेत्तदा "ॐदिवे स्वाहा । इदं दिवे० । ॐसूर्याय स्वाहा । इदं सूर्याय० । ॐब्रह्मणे स्वाहा । इदं ब्रह्मणे० । ॐछन्दोभ्यः स्वाहा । इदं छन्दोभ्यो०" । अथर्ववेदश्चेत् "ॐदिग्भ्यः स्वाहा । इदं दिग्भ्यो० । ॐचन्द्रमसे स्वाहा । इदं चन्द्रमसे० । ॐब्रह्मणे स्वाहा । इदं ब्रह्मणे न० । ॐछन्दोभ्यः स्वाहा । इदं छन्दोभ्यो न० । ॐप्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये० । ॐदेवेभ्यः स्वाहा । इदं देवेभ्यो० । ॐऋषिभ्यः स्वाहा । इदं ऋषिभ्यो० । ॐश्रद्धायै स्वाहा । इदं श्रद्धायै० । ॐमेधायै स्वाहा । इदं मेधायै न० । ॐसदसस्पतये स्वाहा । इदं सदसस्पतये न० । ॐअनुमतये स्वाहा । इदमनुमतये न० । इति सप्ताहुतयः । यो वेदोऽधीयमानो भवेत्तस्याहुतिचतुष्टयं दत्त्वा सप्ताहुतयः "प्रजापतये" "इत्यादिका होतव्याः । चतुर्णामपि वेदानां तन्त्रेणोपाकरणे प्रतिवेदे स्वस्वचतस्र आहुतीर्हुत्वा "प्रजापतये" इत्येवमाद्यास्तन्त्रेणैव सकृत् होतव्याः । ततो धानाभिघारणम् । "ॐसदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिम्मेधामयासिषꣳस्वाहा" । इति मन्त्रं शिष्यैः सह आचार्यः पठित्वा स्रुवेणाक्षतधाना जुहुयात् । "इदं सदसस्पतये न

मम"। तत आचार्यो ब्रह्मचारिणश्च प्रत्येकं तिस्रास्तिस्रः प्रागानीताः समिधो गृह्णीयुः। तिष्ठन्तस्ताः समिधो घृताक्ताः केवलां सावित्रीं पठित्वा तिस्रास्त्रिवारं जुहुयुः। एवमेव पुनर्द्विवारं उक्तमन्त्राभ्यामेव धानाहोमादिसमिधानान्तं कुर्युः। यदा ब्रह्मचारी शिष्यस्तदा "अग्नये समिधमाहार्षं"मित्यादिना समिदाधानं कुर्यात्, न सावित्र्या। अन्यत्सर्वं समानम्। "ॐशन्नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः।

जम्भयन्तोऽहिं वृकꣳरक्षाꣳसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः"। इति मन्त्रेण गुरुः शिष्याश्च तिस्रास्तिस्रो धाना अखण्डिता दन्तैरस्पृष्ट्वा जिह्वयैवाश्नीयुः। ततो "दधिक्राव्णोऽअकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुरभि नो मुखा करत्प्र णऽआयूꣳषि तारिषत्"। इति मन्त्रेण सर्वेऽपि दधि भक्षेयुः। ततो द्विराचमनम्। ततो गुरुः अन्वारब्धः सन् आर्कफलकेन तिलान् जुहुयात्।

"ॐशुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माँश्च। शुक्रश्च ऋतपाश्चात्यꣳहाः॥ ईदङ् चान्यादङ् च सदङ् च प्रतिसदङ् च। मितश्च सम्मितश्च सभराः॥ ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च। धर्त्ता च विधर्त्ता च विधारयः॥ ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्च। अन्तिमित्रश्च दूरेऽअमित्रश्च गणः॥ ईदृक्षासऽएतादृक्षासऽऊ षु णः सदृक्षासः प्रतिसदृक्षासऽएतन। मितासश्च सम्मितासो नोऽ अद्य सभरसो मरुतो यज्ञेऽअस्मिन्। स्वतवाँश्च प्रघासी च सान्तपनश्च गृहमेधी च। क्रीडी च शाकी चोज्जेषी च॥ इन्द्रन्दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन्यथेन्द्रन्दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन्। एवमिमं यजमानन्दैवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भवन्तु स्वाहा। इदं सवित्रे०।" अत्रायं गुरुः बहुशिष्यकामश्चेत्तदा बहुभिस्तिलैर्होमः कर्त्तव्यः। ततः धानाशेषेण "ॐअग्नये स्विष्टकृते स्वाहा। इदमग्नये स्विष्टकृते न मम। ॐभूः स्वाहा। इदमग्नये न मम। ॐभुवः स्वाहा। इदं वायवे न मम। ॐस्वः स्वाहा। इदं सूर्याय०। त्वन्नः। सत्वन्नः। अयाश्चाग्ने। ये ते शतं०।

उदुत्तमं० । ॐप्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम ।" ततः संस्रवप्राशनम् । पवित्राभ्यां मार्जनम् । पवित्रप्रतिपत्तिः । ब्रह्मणे वरदानम् । तदित्थम्--"ब्रह्मन् अस्योपाकर्मणोऽङ्गतया विहितोऽयं वरः तुभ्यमहं सम्प्रददे" । ततः प्रणीताविमोकः । ततोऽग्नेरुत्तरतः कुशोपाविष्टेभ्यः प्रत्यङ्मुखेभ्यः शिष्येभ्यः प्राङ्मुखः कुशोपविष्टः आचार्यः ऋष्यादिकं पठित्वा ॐकारव्याहृतिपूर्वां सावित्रीं प्रथमं पादशो ब्रूयात । ततोऽर्द्धर्चशः ब्रूयात् । ततः सर्वां तैः सहानुवर्तयेत् । अत्र ऋषिपूजनम् । ततस्तर्पणम् । एतद्द्वयं उत्सर्गे स्पष्टं वक्ष्यामि । ततोऽत्र यथाशक्ति यज्ञोपवीतदानं कार्यम् । अत्रत्यापीतिकर्तव्यता तत्रैव वक्ष्यते । तत "इषे त्वे"त्यारभ्य मन्त्राध्यायादीन् ब्रूयात् । यथा "ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ तत्सवितु"रिति । "ॐइषे त्वा ॐकृष्णोऽसि" । इत्यादिकाः । एवं सर्व्वे अध्यायाः । एवमेव ब्राह्मणाध्यायाः । तत उपनिषत्कल्पादि यथाशक्ति पठेत् । ततः प्रणवम्-"ॐ" । भूमिस्पर्शनम् । ततो जलस्पर्शनम् । ततो देवान् ऋषीन् गुरून् नमस्कृत्य उपविशेत् ॥

(एकादशी कण्डिका)

वातेऽमावास्यायाᳪंसर्वानध्यायः श्राद्धाशने चोल्कावस्फूर्जभूमिचलनाग्न्युत्पात ऽऋतुसन्धिषु चाकालमुत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिरुदके निशायाᳪंसन्धिवेलयोरन्तःशवे ग्रामेऽन्तर्दिवाकीर्त्यै धावतोऽभिशस्तपतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालन्नीहारेवादित्रशब्द आर्त्तस्वने ग्रामान्ते श्मशाने श्वगर्दभोलूकशृगालसामशब्देषु शिष्टाचरिते च तत्कालं गुरौ प्रेतेऽपोभ्यवेयाद्दशरात्रं चोपरमेत्सतानूनप्त्रिणि सब्रह्मचारिणि च त्रिरात्रमेकरा-

असब्रह्मचारिण्यर्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुरर्धसप्तमान्वाथेमामृचं जपन्त्युभा कवी युवा यो नो धर्मः परापतत्। परिसख्यस्य धर्मिणो विसख्यानि विसृजामह इति त्रिरात्रꣳ सहोष्य विप्रतिष्ठेरन्॥ ११॥

"वातेऽमावास्यायाꣳसर्व्वानध्यायः" इति सूत्रम्। वाते वायौ प्रचण्डे सति वातस्य सर्वदा विद्यमानत्वादतिशयितोऽत्र ग्राह्यः। सर्वशब्दाच्चाङ्गानामपि न च्छन्दसामेव। यद्यदुपाध्यायसकाशाद्गृह्यते शिल्पाद्यपि तत्सर्वं ग्रहणेन गृह्यते। शिल्पिनामपि ह्यनध्यायप्रसिद्धिरस्ति। अनध्यायश्च प्रकृतत्वात् गुरुमुखाद्यच्छिक्ष्यते तत्रैव भवति। न गुणनेऽपीति। अपरे तु सर्वविषयतामिच्छन्ति। "श्राद्धाशने चोल्कावस्फूर्ज्जभूमिचलनाग्न्युत्पात ऋतुसन्धिषु चाकाल"मिति सूत्रम्। आकालिका एते अनध्यायाः। आकालं यस्मिन्काले उल्कादेरापतनं अपरदिने तावत् कालपर्यन्तम्। श्राद्धाशने श्राद्धान्नभोजने। श्राद्धान्नाजीर्णे इत्यपरे। उल्का ज्वालाकृतिः पतति तारका। अवस्फूर्जं विद्योतमाना विद्युत्। भूमिचलनं भूमिकम्पः। अग्निर्ग्रामदाहः। एषामुत्पात उत्पतनम्, तस्मिन्। ऋतुसन्धिशब्देन एकस्य ऋतोरन्तः अपरस्य यावदप्रवृत्तिः स काल उच्यते। तत्र चाकालिकता नोपपद्यते। ततश्च पूर्वस्यर्तोरन्त्या रात्रिरुत्तरस्याद्यमहस्तावाननध्यायः। "उत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्व्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा" इति सूत्रम्। उत्सृष्टेषु च्छन्दःसु वेदानामुत्सर्गे कृते। अभ्रदर्शनमत्रातिशयितं गृह्यते, सर्वकालमभ्रस्य विद्यमानत्वात्। विद्युदभ्रवायुवृष्टिगर्जितानां युगपत्प्रवृत्तिः सर्वस्वरूपम्। तत्रापि त्रिरात्रमनध्यायः। त्रिसन्ध्यं वेति विकल्पः। अभ्रदर्शने त्रिरात्रं सर्वस्वरूपे च त्रिसन्ध्यमिति व्यवस्थितविकल्प इत्यन्ये। "भुक्त्वार्द्रपाणिरुदके निशायाꣳसन्धिवेलयोरन्तःशवे ग्रामेऽन्तर्दिवाकीर्त्यै" इति सूत्रम्। भुक्त्वा यावदार्द्रपाणिस्तावन्नाधीयीत। तथा उदके यावत्तिष्ठति तावत्। निशायां स्मृत्यन्तरान्निशाशब्देनार्द्धरात्रमुच्यत इति कर्कः।

महानिशा च विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम्॥

इति स्मरणात् ।

रात्रेः पूर्वोत्तरौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ॥

इति वचनेन रात्रेः पूर्वचतुर्थयामयोर्वेदाभ्यासविधिना द्वितीयतृतीययोः परिशेषादनध्याय इति हरिहरः । सन्धिवेलयोः अहोरात्रयोः सन्ध्याकालयोः अन्तःशवे ग्रामे ग्राममध्ये यावच्छवं मृतशरीरं भवति तावन्नाधीयीत । अन्तर्दिवाकीर्त्यै दिवा अह्नि कीर्त्यं पठनीयं यदप्रवर्त्तादि तद्दिवाकीर्त्यं तस्मिन्विषये ग्रामे अनध्यायः । तद्ग्राममध्ये न पठनीयम् । सूत्रयोजनायां ग्रामपदं काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र योजनीयम् । ग्रामेऽन्तर्दिवाकीर्त्यै इति । अन्ये तु अन्तः सन्निहितो दिवाकीर्तिश्चण्डालो यत्र सोऽन्तर्दिवाकीर्त्यो देशस्तत्रानध्यायः । "धावतोऽभिशस्तपतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालम्" इति सूत्रम् । धावतोऽभिशस्तपतितयोर्दर्शनम् । आश्चर्यमद्भुतमिन्द्रजालादि । अभ्युदयः पुत्रजन्मविवाहादि । एषु धावनादिनिमित्तेषु तत्कालं यावन्निमित्तं तावत्कालमनध्यायः । "नीहारे वादित्रशब्द आर्त्तस्वने ग्रामान्ते श्मशाने श्वगर्दभोलूकशृगालसामशब्दे शिष्टाचरिते च" इति सूत्रम् । नीहारो धूमरिकायाम् , वादित्राणां मृदङ्गादीनां शब्दे, आर्त्तस्य दुःखितस्य स्वने शब्दे, ग्रामस्यान्ते सीम्नि, श्मशाने मृतकदाहभूमौ, श्वा च गर्दभश्च उलूकश्च शृगालश्च साम च श्वगर्दभोलूकशृगालसामानि तेषां शब्दे श्रूयमाणे, शिष्टाचरिते च शिष्टस्य श्रोत्रियस्याचरिते आगमने, चकारात्तं कालं यावन्निमित्तमनध्यायः । "गुरौ प्रेतेऽपोऽभ्यवेयाद्दशरात्रं चोपरमेत्" इति सूत्रम् । गुरौ आचार्ये प्रेते मृते, अप उदकं अभ्यवेयात प्रविशेत्स्नानपूर्वकमुदकदानाय । दशरात्रं दशाहानि स्वाध्यायादुपरमेत् । "सतानूनप्त्रिणि सब्रह्मचारिणि च त्रिरात्र"मिति सूत्रम् । तानूनप्त्रं च "ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्याप्तय इति द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेण तानूनप्त्रमेतद्दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायावमृशन्त्यृत्विजो यजमानश्चानाधृष्ट"मिति ज्योतिष्टोमे विहितम् । सह तानूनप्त्रं आज्यं येन स्पृष्टं स सतानूनप्त्री तस्मिन्सतानूनप्त्रिणि प्रेते । समाने तुल्ये ब्रह्मणि

वेदे चरतीति सब्रह्मचारी तस्मिन्सब्रह्मचारिणि सहाध्यायिनि आचार्ये च प्रेते त्रिरात्रं स्वाध्यायादुपरमेत्। "एकरात्रमसब्रह्मचारिणि"। न स ब्रह्मचारी असब्रह्मचारी तस्मिन्नाचार्ये प्रेते एकरात्रमनध्यायः। अथ स्मृत्यन्तरोक्ता अनध्यायाः। तत्र स्मृत्यर्थसारे "अर्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुः"। अर्धः षष्ठो मासो येषां ते अर्ध षष्ठा मासास्तानर्धषष्ठान्मासानधीत्य पठित्वा उत्सृजेयुः पूर्वमुपाकृतानि छन्दांसि। उत्सर्गश्छन्दसामेव। अङ्गानि पुनरधीयीत। "अर्धसप्तमान्वा"। अधीत्योत्सृजेयुरिति शेषः। अर्धः सप्तमो मासो येषु ते अर्ध सप्तमाः। "अथेमामृचं जपन्त्युभा कवी युवा यो नो धर्मः परापतत्। परिसख्यस्य धर्मिणो विसख्यानि विसृजामह इति"। उत्सर्गानन्तरं आचार्येण सह शिष्या "उभा कवी" इति इमामृचं जपन्ति उच्चारयन्ति। मन्त्रार्थः—हे अश्विनौ! युवां उभा उभौ यतः कवी क्रान्तदर्शनौ युवा युवानौ युष्मत्संपादितो धर्मो नोऽस्माकं परिसख्यस्य सुमित्रभावस्य परापतत् रक्षणार्थमागतः। तेन धर्मेण विसख्यानि विद्विषादीनि विषमाध्यायादीनि वा विसृजामहे त्यजाम, किंभूतस्य सख्यस्य धर्मिणः उपकारादिधर्मवतः परस्परमनुकूलस्य इत्यर्थः। "त्रिरात्रꣳसहोष्य विप्रतिष्ठेरन्" इति सूत्रम्। अत्र त्रिरात्रं सह एकस्मिन्गृहे आचार्यसहिताः शिष्या निवासं कृत्वा विप्रतिष्ठेरन्। विविधं प्रवासं कुर्युः। त्रिरात्रं सहवासनियमः। विप्रतिष्ठाऽत्र विद्यत एव।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ द्वितीयकाण्डे एकादशी कण्डिका।

(द्वादशी कण्डिका)

पौषस्य रोहिण्या मध्यमायां वाऽष्टकायामध्यायानुत्सृजेरन्नुदकान्तं गत्वाऽद्भिर्देवाꣳश्छन्दाꣳसि वेदानृषीन्पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यान्संवत्सरं च

सावयवं पितॄनाचार्यान्स्वांश्च तर्पयेयुः सावित्रीं चतुरनुद्रुत्य विरताः स्म इति प्रब्रूयुः क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् ॥ १२ ॥

अथोत्सर्ग उच्यते ।

"पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाष्टकायामध्यायानुत्सृजेरन्" इति सूत्रम् । पौषमासस्य रोहिणीनक्षत्रे मध्यमायामष्टकायां पौषशुक्लपौर्णिमाया ऊर्ध्वं अष्टम्यां वा अध्यायान् वेदान् उत्सृजेरन्नाधीयीरन् उत्सर्गं कुर्यात् । उत्सर्गशब्देन श्रावणशुक्लपौर्णिमास्यां उपाकर्मविधिना स्वीकृतस्य वेदस्य त्यागः । तथा चोक्तं अनन्तभट्टीये—

श्रावणे पौर्णमास्यादौ ब्रह्मणः स्वीकृतस्य तु ।
त्याग उत्सर्गशब्देन कोविदैरभिधीयते ॥

अध्ययनस्य त्यागः न तु वेदस्य ।

पौषमासे तु या रोहिणी जायते तस्य कृष्णेऽथ वा याष्टमी तत्र च ।
कार्यमुत्सर्गकर्म द्विजैश्छन्दसां छात्रवर्गेण साकं बहिर्जीवने ॥

तथा च याज्ञवल्क्यः—

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।
जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः ॥ इति ।

यदा श्रावण्यामुपाकर्मानुष्ठितं भवेत्तदोत्सर्गः पौषशुक्लप्रतिपदि कार्यः । यदा प्रौष्ठपद्यां तदा माघशुक्लप्रतिपदि । बभाण च मनुः—

पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥ इति ।

"मासान्विप्रोऽर्द्धपञ्चमानि"त्यपि पठन् । तथा च हारीतः—

"अर्धपञ्चमानधीत्योर्द्धमुत्सृजती"ति । अथ वोपाकर्मप्रकरणे यस्य उपाकर्मकालो यो विहितः तेन तस्मिन्नेव काले उत्सर्गोऽप्यनुष्ठेयः । तथा च खादिरगृह्ये प्रोक्तम्—

पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथवा ॥ इति ।

तस्मिन्पक्षे आरब्धोपाकर्मोत्सर्जनो नरः पूर्वमुत्सर्जनं कृत्वा तदन-

न्तरमुपाकर्म कुर्यादिति विवेकः। बौधायनादीनां तु पौषी माघी च पूर्णिमोत्सर्गकालत्वेन संमता। अपाठि च बौधायनेन—

"श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य तैष्यमाघ्यां चोत्सृजे"दिति। एतच्चैत्तिरीयविषयमाभाति। सामवेदिनस्तु सिंहस्थे सूर्ये सति पुण्यनक्षत्रे कुर्युः। तथा च गर्गर्षिः—

सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे विचरेद्बहिः।
छन्दोगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं सर्वछन्दसाम्॥ इति।

यदा भाद्रपदे मासि हस्तनक्षत्रात्प्रागेव पुष्यो भवेत्तदा ते श्रावणेऽप्युत्सर्गं विदध्युः। तथा च परिशिष्टे—

माघे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुष्यः पूर्वो भवेद्यदा।
तदा च श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः॥ इति।

अथोत्सर्गे इयमितिकर्तव्यता। उक्तयोगदिने गुरुः शिष्यैः सहाभ्यञ्जनादिकं कृत्वाऽहतवस्त्राणि परिधायोपविश्य द्विराचम्य तिथिं स्मृत्वा "अस्मिन् पुण्याहे अध्यायोत्सर्गमहं करिष्ये। तदङ्गत्वेन विहितं गणपतिपूजनपुण्याहवाचनमातृकापूजननान्दीश्राद्धं करिष्ये"इति सङ्कल्पं कृत्वा पूर्ववत्सर्वं सम्पाद्य, तथा च रेणुः—

तिथ्यादिकल्पितं कालं स्मृत्वा शिष्यैर्गुरुः सह।
वेदस्य गुरुमध्यायोत्सर्गं करिष्य इत्यमुम्॥
जपन्ति ते सहाचार्येणामुं मन्त्रमुभा कवी।
इतःप्रभृति सर्वेषां त्रिरात्रं स्यात्सहासनम्॥
नियमो प्रथमोऽब्दे स्याद्विप्रतिष्ठानुवादतः॥

"उदकान्तं गत्वे"ति सूत्रम्। नद्याद्युदकसमीपं गत्वा विधिवत्स्नात्वा उत्सर्गं कुर्यात्। उदकान्तगमनेन च स्नानं लक्ष्यते। तच्च स्वगृह्योक्तम्। गन्धाक्षतपुष्पताम्बूलदर्भदूर्वागोमयमृत्तिकापामार्गादीनि स्नानार्थं यज्ञोपवीतधूपनैवेद्यादिकं ऋषिपूजनार्थं गृहीत्वा ग्रामादुत्तरतो नद्यादिसमीपे गत्वा तीरं प्रक्ष्याल्य तत्र तानि संस्थापयेत्। उक्तं च कारिकायाम्—

मृदक्षतकुशान्दूर्वापामार्गौ गोमयं तिलान्।

यज्ञोपवीतं गन्धादीनादायोदकमाव्रजेत् ॥
तिथ्यादिकल्पितं कालं स्मृत्वा शिष्यैर्गुरुः सह ।
एकान्तमुदकं गत्वा तटं प्रक्षाल्य पाणिना ॥
तत्र संस्थापयेत्सर्वं यथादेशं पृथक् पृथक् ।
कृत्वात्र विधिवत्स्नानं नित्यकर्मविधिं तथा ॥

एवं स्नानसन्ध्यादिकं विधाय नद्यादितटे ऋषिं पूजयेत् । तथा च विधानपारिजाते कृष्णाजिनिः—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।
ऋषीन्दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥

व्यासः—विष्टरं सप्तभिर्दर्भैर्द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यकम् ।
चतुरङ्गुलमग्रे स्याद्ग्रन्थिरेकाङ्गुलस्तथा ॥
प्रदक्षिणभ्रमं कृत्वा ऋषीनावाह्य पूजयेत् ॥

सम्प्रदायकारिकायाम्—स्नातव्यं विधिवत्तत्र स्थापयेद्दश्यरुन्धतीन् ।
प्रवरांश्च ततो धीमान्कुर्यात्तेषां प्रतिष्ठितिम् ॥

अथ ऋषिमाह । गृह्यकारिकायाम्—

कश्यपोऽथ भरद्वाज अङ्गिरा गौतमो मुनिः ।
वत्सः पराशरश्चेति माण्डव्यः सप्तमस्तथा ॥
प्रतिष्ठाप्य मनोजूतिरिमं मन्त्रं समुच्चरन् ।
मन्त्राभ्यां सप्त ऋषय इदं विष्णुर्विचक्रमे ॥
अर्चयेद्विष्णुरूपाँस्तान्गन्धाद्यैः सोपवीतकैः ।

सम्प्रदायकारिकायामपि—

इमावेवेति यजुषा नामान्येषां विनिर्दिशेत् ।
अद्भिस्तान् स्नापयेद्विप्रः सप्त ऋषय इत्यृचा ॥
अर्घ्यस्तेभ्यः प्रदातव्यः पूजनं चन्दनादिभिः ।
नैवेद्यैर्विविधैः पूज्या वेदस्य हितमिच्छता ॥
ऋषीणां प्रीतये दद्यादुपवीतान्यनेकशः ।
प्रणम्य च मुनीन्भक्त्या पश्चात्तर्पणमारभेत् ॥

अत्र यज्ञोपवीतदानमपसव्येन । तथा च स्मृतिरत्ने—

कुर्यात्सप्त ऋषिभ्यश्च स्थापनं च पृथक् पृथक् ।
प्रतिष्ठावाहनं चैव कालज्ञानं भवेत्ततः ॥
पूजोपवीतिना दानं प्राचीनावीतिपूर्वकम् ॥ इति ।

ततस्तर्पणे "अद्भिर्देवाँश्छन्दाꣳसि वेदानृषीन्पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यान्संवत्सरं च सावयवं पितॄन्स्वांश्च तर्पयेयु"रिति सूत्रम् । अद्भिर्जलैर्देवादींस्तर्पयेयुराचार्यसहिताः शिष्याः । इदं तर्पणमुत्सर्गतर्पणम् । तत्तु तिलमिश्रितजलैः कार्यम् । तथा च गृह्यकारिकायाम—

उदकान्ते समासीनाः कुर्युरुत्सर्गतर्पणम् ।
अद्भिस्तु तिलमिश्राभिर्देवादीनां समाहिताः ॥
उभाभ्यामपि पाणिभ्याममरोदितदिङ्मुखाः ।
उच्चैस्तर्पणमत्यन्तं स्फुटमाह त्रिविक्रमः ॥

तथा सम्प्रदायभाष्यकारिकायाम्—

देवांश्छन्दांसि वेदांश्च ऋषयश्च सनातनाः ।
ततः पुराणानाचार्यान्गन्धर्वांश्च तथेतरान् ॥
अहोरात्रार्द्धमासांश्च मासा ऋतव एव च ।
संवत्सरोऽवयवैः सार्धं स्वान्पितॄँस्तर्पयेदथ ॥
आचार्यतर्पणैः सार्धमयंपुरश्च पञ्चभिः ।
मन्त्रैर्द्वाभ्यां च मूर्धेति माच्छन्दस्त्रित एव च ॥
एवं षोडशभिर्मन्त्रैः सप्त ऋषय एकया ।
नमोऽस्तु सर्पमन्त्रेण नवनागांस्तु तर्पयेत् ॥
भूरसीति भुवं तद्वत्समुद्रायेति सागरान् ।
पञ्च नद्यः प्रपर्वेति नद्यगाँस्तर्पयेत्ततः ।
व्रीहयेण तथा सस्यानश्मा चेति च धातवः ।
या ओषध्योषधीस्तद्वन्नक्षत्राणि च तदृचा ॥
वातायेति तथा मेघान् गणानान्त्वा गणाँस्तथा ।
प्राणायेति च मन्त्रेण भगवतीः प्रतर्पयेत् ॥

भद्रं कर्णेति करणान्योगान् योगेति मन्त्रतः ।
त्रातारेति तथा दिक्पान् लोकपालान् प्रजापते ॥
अग्नेः पक्षेति पक्षांस्तु दिशः प्राच्या अवेष्टतः ।
होता यक्षद्वनस्पति द्वेऽन्तर्हि विदेघो माधवः ॥
एतद्विष्णोः क्रान्तमिति गङ्गां च यमुनां तथा ।
चतुर्भिस्तर्पयेद्धीरिमावेवेत्यनेन च ॥

तृप्यन्त्वित्येवात्र प्रयोगः ।

प्रयोग ईदृशस्तज्ज्ञैर्देवास्तृप्यन्त्वितीरितः ॥

इति वचनात् । यथा—"देवास्तृप्यन्तु । छन्दाꣳसि तृप्यन्तु" । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । अत्रापि नामगोत्रोच्चारपूर्वकं स्वान्पितॄंश्च तर्पयेयुः । तद्यथा प्राचीनावीती तर्जनीमूलेन पितृतीर्थेन पितृतर्पणम् । अत्र मृतपितृकैर्जीवत्पितृकैरपि तर्पणं कार्यम् । तत्र जीवत्पितृकैः पितुः पितॄणाम् । मृतपितृकस्य प्रसिद्धम् । आचार्यपितॄणामप्युभयैः कार्यम् । तथा च गृह्यकारिकायाम्—

तिलमिश्राभिरद्भिस्तास्ते जीवत्पितृका अपि ।
आचार्यपितरस्तृप्यध्वं स्वधेति प्रयोगतः ॥
पितुः पितर इत्येवं स्याज्जीवत्पितृको यदि ॥ इति ।

"अमुकसगोत्राः अस्मत्पितरः अमुकशर्माणस्तृप्यध्वम्" । एवं पितामहप्रपितामहयोः । तथा—"अमुकसगोत्राः अस्मदाचार्यस्य पितरः अमुकशर्माणस्तृप्यध्वं स्वधा" । एवमाचार्यस्य पितामहप्रपितामहयोः । एवं यथाविधि तर्पणं कृत्वा ततो यज्ञोपवीतिनो भूत्वा आचम्य सर्वे ऋषिसम्मुखाः सन्तः "अथ वꣳश" इत्यादीनां चतुर्णां वंशानामुच्चारणं कुर्युः । "वंशोक्ता ऋषयस्तृप्यन्तु" । इत्येवं प्रतिवंशं वंशोक्तानामृषीणां तर्पणमिति रेणुः । "अयं पुर" इति पञ्च मन्त्रान् पठित्वा "मन्त्रोक्ताऽऋषयस्तृप्यन्तु । मूर्द्धा व्वय" इति द्वौ मन्त्रौ पठित्वा "मन्त्रोक्तानि च्छन्दांसि तृप्यन्तु । माच्छन्द" इति मन्त्रौ पठित्वा "मन्त्रोक्ता देवास्तृप्यन्तु । अग्निर्देवता" मन्त्रान्ते "देवा-

स्तृप्यन्तु। एवश्छन्द" इति मन्त्रं समुच्चार्य "मन्त्रलिङ्गोक्तानि च्छन्दांसि तृप्यन्तु। रश्मिना सत्याय" इति चतुर्दश कण्डिकाः पठित्वा "मन्त्रलिङ्गोक्ता देवास्तृप्यन्तु। सप्त ऋषय" इति मन्त्रं पठित्वा "मन्त्रलिङ्गोक्ता ऋषयस्तृप्यन्तु। एकयाऽस्तुवत" इत्यनेन मन्त्रेणापि "मन्त्रलिङ्गोक्ता देवतास्तृप्यन्तु" सम्प्रदायकारिकावचनात्। "नमोऽस्तु सर्पेभ्य" इति "नवनागास्तृप्यन्तु। भूरसी"ति "भूस्तृप्यतु। समुद्राय शिशुमारान्" इति "सागरास्तृप्यन्तु। पञ्च नद्य"इति "नद्यस्तृप्यन्तु। म पर्वतस्ये"ति "पर्वतास्तृप्यन्तु। व्रीहयश्च म" इति "सस्यास्तृप्यन्तु। अश्मा च म" इति "धातवस्तृप्यन्तु। या ओषधी"रिति "ओषधयस्तृप्यन्तु। नक्षत्रेभ्यः स्वाहे"ति "नक्षत्राणि तृप्यन्तु। वाताय स्वाहे"ति "मेघास्तृप्यन्तु। गणानान्त्वे"ति "गणास्तृप्यन्तु। प्राणाय स्वाहे"ति "भगवत्यस्तृप्यन्तु। भद्रङ्कर्णेभि"रिति "करणानि तृप्यन्तु। योगेयोगे" इति "योगास्तृप्यन्तु। त्रातारमिन्द्र"मिति "दिक्पालास्तृप्यन्तु। प्रजापते न त्वे"ति "लोकपालास्तृप्यन्तु। अग्नेः पक्षति"रिति "पक्षास्तृप्यन्तु। अवेष्टा दन्दशूका" इति "दिशस्तृप्यन्तु। होता यक्षद्वनस्पतिमभि ही"ति "वनस्पतयस्तृप्यन्तु। (१)अन्तर्हि विदेघो मा" इति "गङ्गा तृप्यन्तु। एतद्विष्णोः क्रान्त"मिति "यमुना तृप्यतु"।

इति तर्पणं सम्प्रदायभाष्यकारिकानुसारेण बोध्यम्। एवं यथाविधि तर्पणं कृत्वा सर्वे ऋषिसम्मुखाः सन्तो वंशोद्धरणं कुर्युः। तद्यथा— "अथ वꣳशः समानमासाञ्जीवी"ति कण्डिकां पठित्वा "अग्निरहस्योक्ता ऋषयस्तृप्यन्तु। अथ वꣳशस्तदिद"मिति कण्डिकात्रयं पठित्वा "उपनिषद्वंशोक्ता ऋषयस्तृप्यन्तु। अथ वꣳशस्तदिदं वयꣳशौर्पणाय्या"दिति कण्डिकात्रयं पठित्वा "उपनिषद्वंशोक्ता ऋषयस्तृप्यन्तु। अथ वꣳशस्तदिदं वयं भारद्वाजो पुत्रा"दिति "उपनिषद्वंशोक्ता ऋषयस्तृप्यन्तु। इमावेवे"ति "ब्राह्मणोक्ता ऋषयस्तृप्यन्तु"।

---

(१) काण्वशाखीयोऽयं मन्त्राऽप्रमश्च।

"सावित्रीं चतुरनुद्रुत्य विरताः स्म इति ब्रूयु"रिति सूत्रम् । तर्पणस्थान्ते आचार्यसाहिताः सर्वे शिष्याः सावित्रीं "तत्सवितु"रिति चतुःकृत्वा चतुर्वारं अनुद्रुत्य पठित्वा "विरताः स्म" इति मन्त्रं सकृत् प्रब्रूयुः । गृह्यकारिकायां च—

सावित्रीं ते चतुःकृत्वा ब्रूयुर्व्याहृतिवर्जिताम् ।
विरताः स्म सकृच्चेति ततः प्रत्यङ्मुखादिकम् ॥

ततः प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्यः प्राङ्मुख आचार्यः प्रथमतः ॐकारमुक्त्वा त्रिश्च त्रिवारं सावित्रीमुक्त्वा "इषे त्वा"दिसंहिताध्यायादीन् "व्रतमुपैष्यन्। स वै कपालान्येवान्यतर उपदधाती"त्येवमादीन् ब्राह्मणस्याध्यायादीन् प्रपाठकादीन् शतस्थानानि तथाध्यायान्तिमकण्डिकामान्तिमफक्किकां "अग्निमीळे पुरोहितं । इषे त्वा । अग्न आ याहि । शन्नो देवी । सह नोऽस्त्वि"ति मन्त्रं पठित्वा श्राद्धं कुर्युः । तथा च सम्प्रदायभाष्ये—

सावित्रीं त्रिः समुच्चार्य अध्यायांश्च प्रपाठकान् ।
शतस्थानान्यनुस्मृत्य कण्डिकाश्च तथान्तिमाः ॥
अन्तिमाः फक्किका ब्रूयादग्निमीळे पुरोहितम् ।
इषे त्वेत्यग्न आ याहि शन्नोदेवीरभिष्टये ॥
सह नोऽस्त्विति मन्त्रं च पश्चादुभा कवीति च ।
सह नश्चोभा पठित्वा श्राद्धमार्षं चरेद्बुधः ॥

आदौ संहिताध्यायान् । "इषे त्वा ॥१॥ कृष्णोऽसि ॥२॥ समिधाग्निम्" ॥३॥ इत्यादिकान् चत्वारिंशत्संख्याकान् । ततो ब्राह्मणाध्यायान् "व्रतमुपैष्यन् ॥१॥ स वै कपालान्येवान्यतर उपदधाति" ॥ २ ॥ इत्यादिकान् शत१००सङ्ख्याकान् । ततः प्रपाठकान् । शतपथब्राह्मणे प्रपाठकसंज्ञकाः कण्डिकादिफक्किकाः । "व्रतमुपैष्यन् ॥१॥ तद्यदेवं पिनष्टि ॥२॥ अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्या"मित्यादिकान् । ततः शतस्थानानि संहितायाम् । प्रथमतः "इषेत्वा ॥१॥" तदारभ्य गणनया शततमा "परिते"॥२॥ सा पठनी-

या। ततः शततमा "अग्ने नय" ॥३॥ सा पठनीया। एवमनेनैव क्रमेण शतस्थानानि भवन्ति। ब्राह्मणशतानि। "व्रतमुपैष्यन्। ॥१॥ तद्यदेवं पिनष्टि ॥२॥" एवमन्यान्यपि। तत अन्तिमां कण्डिकां ब्रूयात्। शतपथब्राह्मणे काण्डसमाप्तौ कण्डिका अन्तिमा कण्डिका। तथैव काण्डसमाप्तौ या कण्डिका तस्या अन्तिमा फक्किका तामपि ब्रूयात्। चतुर्णां वेदानां तन्त्रेणोत्सर्गे तु "ऋषिमुखानि बह्वृचां पर्वाणि छन्दोगानाᳬ सूक्तान्याथर्वणानां प्रब्रूयात्" इति सूत्रम्। कारिकाकारस्तु ऋषिमुखादेर्ज्ञानाभावे तत्तद्वेदस्याद्यैकैकऋगादि ब्रूयादित्याह। "अग्निमीळे" सम्पूर्णकाण्डिका। "इषे त्वा" सम्पूर्णकण्डिका। "अग्न आ याहि" सम्पूर्णकाण्डिका। "शन्नो देवी" सम्पूर्णकण्डिका। वासुदेवस्तु अत्रावसरे चतुर्णां वंशानां प्रब्रुवणम्। हरिहरमते तु ऋषिपूजनानन्तरं तत उत्सर्गतर्पणम्। ततो विसर्जनं कुर्युः। "उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते०"।

ऋषीणां प्लवनं तद्वदाचम्येयुर्गृहांस्ततः॥

"क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत्" इति सूत्रम्। ततः क्षपणं अनध्ययनं लोमनखानामनिकृन्तनञ्च। प्रवचनं चाध्यायादीनां पठनम्। पूर्ववत् उपाकर्मकालवत्। ततस्तैः शिष्यैर्नियमेन त्रिरात्रमविरोधेन गुरुगृहे स्थातव्यम्। पश्चाद्यथेष्टं गन्तव्यम्। ततस्तत्कर्मदिनमारभ्य तैश्छन्दांसि शुक्लपक्षे पठनीयानि। वेदाङ्गानि तु कृष्णपक्षे। तथा गृह्ये—

अत ऊर्ध्वन्तु छन्दांसि शुक्ले तु नियतः पठेत्।
वेदाङ्गानि तु सर्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्॥

शुक्लपक्षेऽप्यनध्यायदिनेषु कल्पसूत्राणि वेदाङ्गानि च पठेत्। उक्तं च अनन्तपाठककारिकायाम्—

शुक्लपक्षेऽप्यनध्याये सर्वानध्यायमन्तरा।
वशिष्ठवचनात्कल्पसूत्राण्यङ्गानि सम्पठेत्॥

यदोपाकर्मकाल एवोत्सर्गः केनचित्कारणेनानुष्ठेयः स्यात्तदोत्सर्गपूर्वकमुपाकर्मणोऽनुष्ठानम्। तत्र सङ्कल्पो यथा "देशकालौ सङ्कीर्त्य

अध्यायोत्सर्गोपाकर्माहं तन्त्रेण करिष्ये" तदङ्गस्नानमपि ऋषिपूजनाद्यपि तन्त्रेणानुष्ठेयम् । प्रतिवर्षमेतत्कर्मद्वयं भेदेन वा तन्त्रेण विद्याकामैरनुष्ठेयमेव ।

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः ।
क्रियते च्छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥
अयातयामैश्छन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते नरैः ।
क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम् ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ द्वितीयकाण्डे द्वादशी कण्डिका ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः । उक्तयोगदिने गुरुः शिष्यैः अन्यैश्च ब्राह्मणैः सह अक्षतातिलदर्भदूर्वापामार्गगोमयमृत्तिकागन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याच्छादनयज्ञोपवीतफलताम्बूलदक्षिणापञ्चामृतपञ्चगव्यानि गृहीत्वा गृहादुदग्दिशं प्राग्दिशं वा रम्यं जलाशयं गच्छेत् । तीरं प्रक्षाल्य तत्र मृत्तिकादिकं संस्थाप्य शुचौ देशे शिष्यैरन्यैर्ब्राह्मणैश्च परिवृत उपविश्य, वामहस्ते कुशोपग्रहः । दक्षिणहस्ते पवित्रधारणम् । गायत्र्या शिखैकदेशबन्धनम् । ततो यज्ञोपवीतप्रक्षालनम् । आचमनम् । "विश्वेशं माधवं० । तीक्ष्णदंष्ट्र० । सुमुखश्चे"त्यादि पठित्वा प्राणायामत्रयं कालज्ञानं च कृत्वा "एवंगुणविशेषणविशिष्टायां पुण्यतिथौ अधीतानामध्येष्यमाणानामध्यायानामस्थापनस्थानविच्छेदक्रोषत्रोपणद्रुतवृत्त्युच्चारितवर्णानां पूर्वसवर्णानां ग्रामलोपविलम्बितवृत्त्युच्चारितवर्णानां श्लिष्टवर्णविघट्टनादिभिः प्रमादिकश्रुतीनां यज्जातं यातयामत्वं तत्परिहारार्थं अक्षरहीनं स्वरहीनं रङ्गहीनं मात्राहीनमनुस्वारपदच्छेदकण्डिकाव्यञ्जनाविकरिषस्वरभक्तिद्विर्भावह्रस्वदीर्घप्लुतद्विष्करणपिण्डविक्षिप्तऔरसकण्ठ्यतालुमूर्द्धन्यदन्त्यौष्ठ्ययमानुनासिकाननुनासिकरेफजिह्वामूलीयोदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितजातिवर्णगोत्रप्रयत्नस-

आरोच्चारणगुरुलघुलघुतरार्द्धक्षेपोमक्षेपोष्मान्तानुस्वाररञ्जनमाधुर्याक्षरव्यक्तिहीनं यत्कृतं शुक्लयजुर्वेदान्तर्गत(काण्व)(१)शाखाध्ययनं तज्जनितपातकनिरासार्थं म्लेच्छादिश्रवणदोषपरिहारार्थं सर्वेषां छन्दसामाप्यायनार्थं वीर्यत्वार्थं च नवोपनीतानां वेदग्रहणाधिकारार्थमितरेषामुत्सृष्टानां वेदानां पुनर्ग्रहणार्थं च यावदधीतमन्त्रराशिस्तेन व्रतदेवतोपासनया यथावत्फलप्राप्त्यर्थं यजुर्वेदोत्सर्गोपाकरणमहं करिष्ये"। ततः सर्वे "उभा कवी युवा यो नो धर्मः परापतत्। परिसख्यस्य धर्मिणो विसख्यानि विसृजामहे"। इति मन्त्रं पठित्वा यथाज्येष्ठमभिवादनं कुर्युः। पुनः देशकालौ स्मृत्वा "अध्यायोत्सर्गोपाकर्मनिमित्तं गणस्नानमहं करिष्ये" इति सङ्कल्पः। "इषे त्वादि ॐ खम्ब्रह्मान्तेषु याः क्रियास्तत्र विवस्वानृषिः सर्वाणि यजूꣳषि सर्वाणि सामानि सर्वाणि च्छन्दाꣳसि प्रजापतिर्देवता स्नानादिसर्वकर्मसु विनियोगः"। अथ तीर्थस्नानानुज्ञां प्रार्थयेत्।

"ॐ नमो देवदेवाय शितिकण्ठाय वेधसे।
रुद्राय चापहस्ताय दण्डिने चक्रिणे नमः॥
सरस्वती च गायत्री वेदमाता गरीयसी।
सन्निधात्री भव त्वं च सर्वपापप्रणाशिनी॥
यद्वा सागरनिर्घोष! दण्डहस्तासुरान्तक!।
जगत्स्रष्टर्जगन्मित्र! नमामि त्वासुरान्तक!॥
तीक्ष्णदंष्ट्र! महाकाय! कल्पान्तदहनोपम!।
भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि॥
इमं मन्त्रं समुच्चार्य तीर्थस्नानं समाचरेत्।
अन्यथा तत्फलस्यार्धं तीर्थेशो हरति ध्रुवम्॥
उत्तिष्ठन्तु महाभूता ये भूता भूमिवासिनः।
भूतानामविरोधेन स्नानकर्म समारभे॥

(१) अत्र माध्यन्दिनीयादिभिः स्वस्वशाखानामोच्चार्यम्।

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूतास्तीर्थसाधकाः ।
ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥
पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
आगच्छन्तु पवित्राणि स्नानकाले सदा मम ॥
अपामधिपतिस्त्वं च तीर्थेषु वसतिस्तव ।
वरुणाय नमस्तुभ्यं स्नानानुज्ञां प्रयच्छ मे ॥
अधिष्ठात्र्यश्च तीर्थानां तीर्थेषु विचरन्ति याः ।
देवतास्ताः प्रयच्छन्तु स्नानाज्ञां मम सर्वदा ॥
गङ्गे ! च यमुने ! चैवं गोदावरि ! सरस्वति ! ।
नर्मदे ! सिन्धु ! कावेरि ! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

स्वगृह्योक्तस्नानसन्ध्यातर्पणादिनित्यविधिं कुर्यात् । यथा—"उरुꣳहि"ति मन्त्रेण तोयमभिमन्त्रयेत् । "ये ते शत"मिति उदकं त्रिरावर्तयेत् हस्तेन भ्रामयेत् ।"सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्त्वि"ति जलाञ्जलिं गृहीत्वा "दुर्म्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यश्च वयं द्विष्मः" "इति मन्त्रेण अञ्जलिस्थोदके स्वशत्रुं मनसा विचिन्त्य स्ववामभागे क्षिपेत् । त्रिधा कृताया मृदः तृतीयभागमादाय कटिं बस्तिं ऊरू जङ्घे चरणौ करौ मृदा त्रिस्त्रिस्त्रिवारं प्रत्येकं प्रक्षालयेत् । आचम्य,

नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारि ! नमोऽस्तु ते ॥ इति ।

"उदकाय नमः" इति तीर्थोदकं नमस्कुर्युः । "इदं विष्णु"रिति मन्त्रेण मृत्तिकया मस्तकादिपादान्तमनुलिप्य नाभिमात्रे जले प्रविश्य "आपोऽअस्मा"निति सूर्याभिमुखा निमज्जेयुः । "उदिदाभ्यः"० उन्मज्जनं कुर्युः । पुनस्तूष्णीं निमज्जनं च । आचमनम् ।

"अग्रमग्रश्चरन्तीनामोषधीनां रसं वने ।
तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ।
यन्मे रोगांश्च शोकांश्च पापं मे हर गोमय ! ॥

इति मन्त्रेण गोमयमभिमन्त्रयेयुः । "मा नस्तोके"० इति मन्त्रेण सोदकेन गोमयेन सूर्यदर्शनेन त्रिवारमङ्गानि विलेप्य क्षालयेयुः । ततोऽ-

भिषेकः। "इमम्मे १ तत्त्वा यामि २ त्वन्नः ३ सत्वन्नः ४ मापो मौषधीः ५ उदुत्तमं ६ मुञ्चन्तु मा ७ अवभृथ निचुम्पुण ८" इत्यष्टभिर्मन्त्रैरञ्जलिना मस्तके जलं क्षिपेत्। ततस्तूष्णीं निमज्य उन्मज्य आचम्य "काण्डात्काण्डात्०। या शतेन"०। आभ्यां मन्त्राभ्यां दूर्वाभिर्मार्जयेयुः। ततः "अपाघमप किल्बिष"० इत्यपामार्गेण मार्जनं त्रिः। ततो दर्भैः पावयेत्। "ॐभूः पुनातु। ॐभुवः पुनातु। ॐस्वः पुनातु। ॐमहः पुनातु। ॐजनः पुनातु। ॐतपः पुनातु। ॐसत्यं पुनातु। ॐतत्सवितुर्वरेण्यं० ॐसर्वं पुनातु। ॐआपो हि ष्ठा०। यो वः शिवत०। तस्मा अरङ्ग०। इदमापः०। हविष्मतीरिमा०। देवीरापः०। कार्षिरसि०। अपो देवा०। द्रुपदादिव०। शन्नो देवी०। अपाꣳरसमुद्वय०। अपो देवीरुप सृज०। पुनन्तु मा पितरः०। अग्न आयूꣳषि०। पुनन्तु मा देवजनाः०। पवित्रेण पुनीहि मा०। यत्ते पवित्र०। पवमानः०। उभाभ्यां देव सवितः०। वैश्वदेवी पुनती०। चित्पतिर्मा पुनात्व०। वाक्पतिर्मा पुनात्वच्छि०। देवो मा सविता पुनात्व०। चित्पतिर्म्मा०। ॐभूः पुनातु। ॐभुवः पुनातु। ॐस्वः पुनातु। ॐमहः पुनातु। ॐजनः पुनातु। ॐतपः पुनातु। ॐसत्यं पुनातु। ॐतत्सवितुर्वरेण्यं०। ॐसर्वं पुनातु"। तान् मार्जनकुशान् परित्यज्य पुनः "इमम्मे। तत्त्वा यामि। त्वन्नः। सत्वन्नः। मापो मौषधीः। उदुत्तमम्। मुञ्चन्तु मा। अवभृथ निचुम्पुण"० इत्यष्टभिर्मन्त्रैरञ्जलिना मस्तके जलं क्षिपेयुः। अथान्तर्जलेऽघमर्षणम्। "द्रुपदादिवे"ति मन्त्रं त्रिवारं पठेयुः। अथ वा "आयङ्गौ"रिति त्र्यृचम्। अथवा "ॐ" इति त्रिवारं। अथ वा विष्णुस्मरणम्। ततः स्नानाङ्गतर्पणम्। "ॐब्रह्मादयो देवास्तृप्यन्ताम्। ॐभूर्देवास्तृप्यताम्। ॐभुवर्देवास्तृप्यन्ताम्। ॐस्वर्देवास्तृप्यन्ताम्। ॐभूर्भुवः स्वर्देवास्तृप्यन्ताम्"। यज्ञोपवीतं कण्ठे कृत्वा। "ॐसनकादिद्वैपायनादय ऋषयस्तृप्यन्ताम। ॐभूः ऋषयस्तृप्यन्ताम्।

ॐभुवः ऋषयस्तृप्यन्ताम् । ॐस्वः ऋषयस्तृप्यन्ताम् । ॐभूर्भुवः स्वः ऋषयस्तृप्यन्ताम्" । अथापसव्यम् "ॐकव्यवाडनलादयः पितरस्तृप्यन्ताम् । ॐभूः पितरस्तृप्यन्ताम् । ॐभुवः पितरस्तृप्यन्ताम् । ॐस्वः पितरस्तृप्यन्ताम् । ॐभूर्भुवः स्वः पितरस्तृप्यन्ताम्" । सव्यम् । आचमनं कुर्युः ।

"यन्मया दूषितं तोयं शारीरमलसम्भवम् ।
तस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं यक्ष्मैतत्ते तिलोदकम्" ॥

इति मन्त्रेणाञ्जलिना जलमादाय तीरे निक्षिपेयुः ।

"लतागुल्मेषु वृक्षेषु पितरो ये व्यवस्थिताः ।
ते सर्वे तृप्तिमायान्तु मयोत्सृष्टैः शिखोदकैः" ॥

इति मन्त्रेण स्वदक्षिणभागे शिखाग्रेण जलं प्रपातयेयुः । एवं स्नात्वा जलाद्बहिर्निर्गत्य धौते वाससी परिधाय मृत्तिकया ऊरू करौ प्रक्षाल्य आचमेयुः । तिलकधारणम् । गुरुः शिष्यैः सह सन्ध्यावन्दनादि कुर्यात् । सूर्योपस्थानं कुर्युः । यथा--कृतोर्द्ध्वबाहुः "उद्वयं० १ उदुत्यं० १ चित्रं० १ तच्चक्षुः"० १ । यथाशक्ति गायत्रीजपः । "विभ्राट्० १७ सहस्रशीर्षा० १२ यज्जाग्रतो"० १ । मण्डलब्राह्मणम् । इत्यादिभिः सूर्योपस्थानं कृत्वा । सन्ध्यावन्दनं समाप्य, ततो ब्रह्मयज्ञः । आदावारभ्य क्रमेण समापनीयानि । ततः स्वगृह्योक्ततर्पणं कृत्वा ऋषिपूजनं कुर्युः । यथा--ऋषिपूजनार्थं आसनादि विधाय प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविश्य स्वशाखोक्तं शान्तिपाठं पठन् अपामार्गमिश्रितानां कुशादीनां त्रिभिस्त्रिभिः कुशैः सप्तर्षिस्वरूपाणि स्वगोत्रे यावन्तः प्रवराः स्युस्तावतः सावित्र्या ग्रन्थीन्कुर्यात् ।

कश्यपोऽथ भरद्वाज अङ्गिरा गौतमो मुनिः ।
वत्सः पराशरश्चेति माण्डव्यः सप्तमस्तथा ॥

प्रागग्रानुदगग्रान्वा स्थापयेत् । "ॐभूर्भुवःस्वः कश्यपं आवाहयामि । कश्यप इहागच्छ इह तिष्ठ" । एवं भरद्वाजम् । अङ्गिरसम् । गौतमम् । वत्सम् । पराशरम् । माण्डव्यम् । आवाहयेत् । "मनो जूति"-

रिति मन्त्रेण प्रतिष्ठापयेत्। "इमावेव गोतम०" इति मन्त्रेण प्रार्थना कार्या। प्राणानायम्य कालज्ञानं च कृत्वा "अध्यायोत्सर्गोपाकर्माङ्गभूतं सप्तर्षिपूजनमहं करिष्ये। सप्त ऽऋषयः० ॥१॥ इदं विष्णुर्विचक्रमे० ॥२॥" इति मन्त्रद्वयं पठित्वा षोडशोपचारैः पूजयेत्। आसनम्—

"सुवर्णघटितं दिव्यं नानारत्नसमन्वितम्।
आसनं रुचिरं यच्च गृह्यतां भो मुनीश्वराः! ॥

अरुन्धतीसहितसप्तऋषिभ्यः इदमासनम्।

गङ्गाजलं समानीतं गन्धद्रव्येण संयुतम्।
पाद्यार्थं प्रतिगृह्णन्तु कश्यपाद्या महर्षयः ॥

अरुन्धति स० इदं पाद्यम्।

सुवर्णपत्रसंयुक्तं गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम्।
सप्तर्षयः प्रगृह्णन्तु अर्घ्यं दत्वा मया सह ॥

अरुन्धती स० इदमर्घ्यम्।

कर्पूरवासितं तोयं सुवर्णकलशे स्थितम्।
दत्तमाचमनीयं च ऋषीणां प्रीतये सदा ॥

अरुन्धतीस० इदमाचमनम्। अरुन्धतीस० इदं मधुपर्कम्। "पयः पृथिव्या"मिति पयःस्नानम्। "दधिक्राव्ण"इति दधिस्नानम्। "घृतम्मिमिक्ष"इति घृतस्नानम्। "मधु व्वाते"ति मधुस्नानम्। "अपाᳬरस"मिति शर्करास्नानम्। "आपो हि ष्ठे"ति शुद्धोदकस्नानम्।

"सुगन्धद्रव्यसंयुक्तं पवित्रं मङ्गलं जलम्।
स्नानार्थं वः समानीतं मुनीनां प्रतिगृह्यताम् ॥

अरुन्धतीस० इदं स्नानीयम्।

सूक्ष्माण्यतीव शुभ्राणि वस्त्राणि विविधानि च।
ऋषयः प्रतिगृह्णन्तु सवस्त्राम्बरकानि च ॥

अरुन्धतीस० वस्त्रम्।

नानामन्त्रैः समुद्भूतं त्रिवृतं ब्रह्मसूत्रकम्।
प्रत्येकं दीयते स्वच्छमृषयः प्रतिगृह्यताम् ॥

अरुन्धतीस० इदं यज्ञोपवीतम् ।
आत्मसन्तापहारं च सुगन्धद्रव्यसंयुतम् ।
चन्दनं तत्प्रयच्छामि ऋषीणां प्रीतये ह्यहम् ॥
अरुन्धतीस० इदं चन्दनम् ।
शुभ्रतण्डुलजाः शुभ्राः शङ्खशुभ्रा मनोरमाः ।
अक्षतार्थं प्रयच्छामि ता गृह्णन्तु मुनीश्वराः ! ॥
अरुन्धतीस० इमा अक्षताः ।
शतपत्रं जातिपुष्पं मल्लिकाकुसुमं तथा ।
पूजार्थं तु मया भक्त्या मुनीनां विदुषां सदा ॥
अरुधतीस० इदं पुष्पम् ।
कृष्णागरुर्गुग्गुलोऽयं सुगन्धश्च दशाङ्गकः ।
धूपोऽयं कश्यपादिभ्यो दीयते प्रीतयेऽधुना ॥
अरुन्धतीसहित० इदं धूपम् ।
पञ्चवर्त्तिसमायुक्तं सर्वमङ्गलशोभनम् ।
दत्तं नीराञ्जनं तेभ्यो दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
अरुन्धतीसहित० इदं दीपम् ।
स्वादून्यन्नानि सर्वाणि सुदेयं व्यञ्जनानि च ।
शर्कराघृतसंयुक्तं नैवेद्यं दीयते मया ॥
अरुन्धतीस० इदं नैवेद्यम् ।
उष्णोदकं शुद्धिकरं क्षालितं दत्तमुत्तमम् ।
गृह्णन्तु मुनयः सर्वे प्रियतां यान्तु मे सदा ॥
अरुन्धतीस० इदमाचमनीयम् ।
नारिकेलं च कूष्माण्डं कदलीकर्कटीफलम् ।
ऋतुदेशोद्भवं चान्यं दीयतेऽद्य मुनीश्वराः ॥
अरुन्ध० इदं फलम् ।
पूगीफलं सकर्पूरं नागवल्लीदलैर्युतम् ।
कर्पूरेण समायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥

अरु० इदं ताम्बूलम्।

हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेम बीजं विभावसोः।
अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

अरु० दक्षिणाम्।

ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मरूपाश्च कश्यपाद्या महर्षयः।
ब्रह्मप्रज्ञादिदातारः सन्तु मे नित्यकर्मणि॥

अरु० नीराजनदीपम्।

"यज्ञेन यज्ञं"पुष्पाञ्जलिः। "अतिरिक्तो यो विधिः स सर्वः परिपूर्णोऽस्तु"। प्राचीनावीतिनो दक्षिणाभिमुखाः सर्वे कुशोदकं गृहीत्वा पुरतो यज्ञोपवीतं निधाय "अमुकगोत्रेभ्यः अमुकशर्मभ्यः अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः तथा च गोत्रेभ्यः अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यः (अन्ये) कव्यवाडनलादिदिव्यपितृभ्यः इमानि यज्ञोपवीतानि स्वाहा सम्पद्यन्ताम्"। जीवत्पितृकैरपि पितुः पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यः यज्ञोपवीतानि देयानि। सव्यम्। ततः सर्वेषां ब्राह्मणानां गन्धादिदक्षिणापर्यन्तं दत्वा तेभ्यो यज्ञोपवीतानि दद्युः। दीक्षाबन्धनम्। अथ पूर्वतर्पणकुशैः सह ऋषितर्पणकुशानेकीकृत्यादायोत्सर्गतर्पणम्। तच्चाञ्जलिना देवादीनां देवतीर्थेन यज्ञोपवीतिनो दक्षिणं जान्ववाच्य प्रागग्रैर्दर्भैः ईशानाभिमुखाः उच्चैः वक्ष्यमाणप्रकारेण कुर्युः। तद्यथा। आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य—"अनध्यायादिषु अशुचित्वेन अनधिकारिभिः शूद्रादिभिः श्रूयमाणत्वे कृतस्याध्ययनस्योपसर्गनिवृत्तये, शुक्लयजुर्वेदान्तर्गत(काण्व)शाखाध्यायिनश्छन्दसामुत्सर्गाख्यं तर्पणं करिष्यामहे"। इति सङ्कल्पः। "ॐ विश्वे देवास आगत०॥१॥ ॐ विश्वे देवाः शृणुत०॥२॥" इति मन्त्राभ्यामावाह्य। ॐ देवास्तृप्यन्तु। ॐ छन्दांसि तृप्यन्तु। ॐ वेदास्तृप्यन्तु। ॐ ऋषयस्तृप्यन्तु। ॐ पुराणाचार्यास्तृप्यन्तु। ॐ गन्धर्वास्तृप्यन्तु। ॐ इतराचार्यास्तृप्यन्तु। ॐ सम्वत्सराः सावयवास्तृप्यन्तु"। केचित्सम्वत्सरावयवान् पृथक्त्वेन तर्पयन्ति। यथा। "अहोरात्रास्तृप्यन्तु। ॐ अर्द्धमासास्तृप्यन्तु। ॐ मासा-

रतृप्यन्तु। ॐ ऋतवस्तृप्यन्तु। ॐ सम्वत्सरस्तृप्यतु। ॐ पितरस्तृप्यन्तु। ॐ आचार्यास्तृप्यन्तु"। अपसव्यम्। "अमुकसगोत्राः अस्मत्पितरः अमुकशर्माणस्तृप्यध्वं स्वधा नमः। अमुकसगोत्राः अस्मत्पितामहाः अमुकशर्माणः तृप्यध्वं स्वधा०। अमुकसगोत्राः अस्मत्प्रपितामहाः अमुकशर्माणस्तृप्यध्वं स्वधा०। अमुकसगोत्राः अस्मदाचार्यस्य पितरः अमुकशर्माणस्तृप्यध्वं स्वधा०"। एवमाचार्यस्य पितामहप्रपितामहानाम्। आचार्यस्य पितृतर्पणं जीवत्पितृकैरपि कर्तव्यम्। एवं तर्पणं कृत्वा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा आचम्य सर्वे ऋषिमुखाः सन्तः "अथ वꣳश" इत्यादीनां चतुर्णां वंशानामुच्चारणं कुर्युः। "वंशोक्ता ऋषयस्तृप्यन्तु। अयम्पुरः ॥१॥ अयन्दक्षिणा ॥२॥ अयम्पश्चात् ॥३॥ इदमुत्तरात् ॥४॥ इयमुपरि ॥५॥ मन्त्रोक्ता ऋषयस्तृप्यन्तु। मूर्द्धा व्वयः प्रजापतिः ॥१॥ अनड्वान्व्वयः ॥२॥ मन्त्रोक्तानि च्छन्दांसि स्तृप्यन्तु। माच्छन्दः प्रमा च्छन्दः ॥१॥ पृथिवीच्छन्दः ॥२॥ मन्त्रोक्तानि च्छन्दाꣳसि तृप्यन्तु। ॐ अग्निर्देवता व्वातो देवता० ॥१॥ मन्त्रोक्ता देवतास्तृप्यन्ताम्। एवश्छन्दो व्वरिवश्छन्दः० ॥१॥ आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः० ॥२॥ मन्त्रलिङ्गोक्तानि छन्दाꣳसि तृप्यन्तु। रश्मिना सत्याय० ॥१॥ तन्तुना रायस्पोषेण० ॥२॥ प्रतिपदसि० ॥३॥ त्रिवृदसि० ॥४॥ राड्यसि ॥५॥ व्विराडसि० ॥६॥ सम्राडसि० ॥७॥ स्वराडसि० ॥८॥ अधिपत्न्यसि० ॥९॥ अयं पुरो हरिकेशः० ॥१०॥ अयन्दक्षिणा व्विश्वकर्मा० ॥११॥ अयम्पश्चाद्विश्वव्यचा० ॥१२॥ अयमुत्तरात् ॥१३॥ अयमुपर्यर्व्वाक् ॥१४॥ मन्त्रलिङ्गोक्ता देवास्तृप्यन्तु। सप्त ऋषयः०। लिङ्गोक्ता ऋषयस्तृप्यन्तु। एकयाऽस्तुवत० ॥१॥ मन्त्रलिङ्गोक्ता देवास्तृप्यन्तु। नमोऽस्तु सर्पेभ्यः० ॥१॥ नवनागास्तृप्यन्तु। भूरसि० ॥१॥ भूस्तृप्यतु। समुद्राय शिशुमारा० ॥१॥ सागरास्तृप्यन्तु। पञ्चनद्यः० ॥१॥ नद्यस्तृप्यन्तु। मपर्वतस्य० ॥१॥ पर्वतास्तृप्यन्तु। व्रीहयश्च मे० ॥१॥ सस्यास्तृप्यन्तु। अश्मा च मे० ॥१॥ धातवस्तृप्यन्तु। या ओषधीः०

॥१॥ ओषधयस्तृप्यन्तु। नक्षत्रेभ्यः स्वाहा० ॥१॥ नक्षत्राणि तृप्यन्तु। व्रातात स्वाहा० ॥१॥ मेघास्तृप्यन्तु० ॥१॥ गणानान्त्वा० ॥१॥ गणास्तृप्यन्ताम्। प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा० ॥१॥ भगवत्यस्तृप्यन्ताम्। भद्रं कर्णेभिः० ॥१॥ करणानि तृप्यन्ताम्। योगे योगे० ॥१॥ योगास्तृप्यन्ताम्। त्रातारमिन्द्र० ॥१॥ दिक्पाला स्तृप्यन्ताम्। प्रजापते न त्व०॥१॥ लोकपालास्तृप्यन्ताम्। अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षति०॥१॥ पक्षास्तृप्यन्ताम्। अवेष्टा दन्दशूकाः०॥१॥ दिशस्तृप्यन्तु। होता यक्षद्वनस्पतिमभि०॥१॥ वनस्पतयस्तृप्यन्तु। विष्णोः क्रान्त० । गङ्गायमुनाद्यास्तृप्यन्तु"। एवं तर्पणं कृत्वा तर्पणार्थान् कुशांस्त्यक्त्वा मन्त्रेण स्नानवस्त्रं निष्पीड्याचम्य "देवा गातुविद्"इति मन्त्रेण तर्पणीयदेवान् विसर्जयेत्। ततो गुरुः व्याहृतिवर्जितां गायत्रीं चतुर्वारं पठेत्। ततः सर्वे शिष्याश्चानुपठेयुः। ततः सर्वे शिष्या "विरताः स्म"इति सकृत्प्रब्रूयुः। ततः प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्यः शिष्येभ्यः प्राङ्मुख आचार्यः "ॐ"कारमुक्त्वा त्रिवारं सावित्रीं पठित्वा(१)

संहिताऽध्यायान् ब्राह्मणप्रपाठकान् उभयोः शतस्थानानि अन्तिमाः कण्डिकाः अन्तिमाः फक्किकाः पठित्वा "अग्निमीळे पुरोहितम्। इषे त्वा। अग्न आ याहि। शन्नो देवीरभिष्टये। सह नोऽस्तु० विद्विषामहे। उभा कवी० विसृजामहे"। इति। त्रिरात्रमनध्यायः। लोमनखानामनिकृन्तनं च त्रिरात्रम्। ततस्त्रिरात्रादूर्ध्वं शुक्लपक्षेषु छन्दांसि कृष्णपक्षेष्वङ्गानि। ततः पुनरर्द्धषष्ठमासानधीत्यार्धसप्तमासान्वाऽधीत्य एवमेवोत्सर्गं विधाय "उभा कवी"त्यादिकामृचं जपित्वा त्रिरात्रमेकत्रावस्थाय पश्चाद्यथेष्टं पृथक् गच्छेयुः। ततः पुनरुपाकरणकाले उत्सृष्टान्वेदानुपाकृत्याध्ययनं यावदुत्सर्गम्।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ द्वितीयकाण्डे उत्सर्गप्रयोगः समाप्तः॥

---

(१) ग्रन्थकर्तुरेतावानेव ग्रन्थ उपलब्धः। अग्रिमः पाठो भाष्यानुसारेण पूरित इति ज्ञेयम्।

अवशिष्ट-गृह्यसूत्रम् ।

पुण्याहे लाङ्गलयोजनं ज्येष्ठया वेन्द्रदैवत्य'मिन्द्रं, पर्जन्य,मश्विनौ, मरुत,उद्लाकाश्यपᳪ, स्वातिकारीᳪ, सीता,मनुमतिं' च दध्ना तण्डुलै-र्गन्धैरक्षतैरिष्ट्वाऽनडुहो मधुघृते प्राशयेत् 'सीरायुञ्जन्ती'ति योजये'च्छुनᳪ सुफाला' इति कृषेत् फालं वालभेत न वाऽग्न्युपदेशाद्वपनानुषङ्गाच्चा-न्यमभिषिच्याकृष्टं तदाकृषेयुः स्थालीपाकस्य पूर्ववद्देवता यजेदुभ-योर्व्रीहियवयोः प्रवपन्त्सीतायज्ञे च ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १६ ॥

अथातः श्रवणाकर्म्म श्रावण्यां पौर्णमास्याᳪ स्थालीपाकᳪ श्रप-यित्वाऽक्षतधानाश्चैककपालं पुरोडाशं धानानां भूयसीः विष्ट्वाऽऽ-ज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुती जुहो'त्यपश्वेतपदाजहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च वारुणोरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजबान्धवैः स्वाहा ।, न वै श्वेत-स्याध्याचारेऽहि ददर्श कश्चन । श्वेताय वैदर्व्याय नमः स्वाहे'ति स्थालीपाकस्य जुहोति 'विष्णवे, श्रवणाय, श्रावण्यै, पौर्णमास्यै, व-र्षाभ्यश्चेति 'धानावन्तमि'ति धानानां घृताक्तान्सक्तून्सर्पेभ्यो जुहो'त्या-ग्नेयपाण्डुपार्थिवानाᳪ सर्पाणामधिपतये स्वाहा, श्वेतवायवान्तरि-क्षाणाᳪ सर्पाणामधिपतये स्वाहा,भिभूः सौर्यदिव्यानाᳪ सर्पा-णामधिपतये स्वाहे'ति सर्वहुतमेककपालं 'ध्रुवाय भौमाय स्वाहे'ति प्राशनान्ते सक्तूनामेकदेशᳪ शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रम्य बहिःशालायाः स्थ-ण्डिलमुपलिप्योल्कायां ध्रियमाणायां 'माऽन्तरा गमते'त्युक्त्वा वा-ग्यतः सर्पानवनेजय'त्याग्नेयपाण्डुपार्थिवानाᳪ सर्पाणामधिपतेऽवने-निक्ष्व, श्वेतवायवान्तरिक्षाणाᳪ सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वाभिभूः सौर्य-दिव्यानाᳪ सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वेति, यथाऽवनिक्तं दर्व्योपघातᳪ स-क्तून्सर्पेभ्यो बलिᳪ हर'त्याग्नेयपाण्डुपार्थिवानाᳪ सर्पाणामधिपत एष ते बलिः, श्वेतवायवान्तरिक्षाणाᳪ सर्पाणामधिपत एष ते बलि,रभिभूः सौर्यदिव्यानाᳪ सर्पाणामधिपत एष ते बलि'रित्यवनेज्य पूर्ववत्कङ्कतैः प्रलिख'त्याग्नेयपाण्डुपार्थिवानाᳪ सर्पाणामधिपते प्रलिखस्व, श्वेतवाय-वान्तरिक्षाणाᳪ सर्पाणामधिपते प्रलिखस्वा,भिभूः सौर्यदिव्यानाᳪ सर्पाणामधिपते प्रलिखस्वे'त्यञ्जनानुलेपनᳪ स्रज'श्चाङ्क्ष्वा,नुलिम्पस्व, स्रजोऽपिनह्यस्वे'ति सक्तुशेषᳪ स्थण्डिले न्युप्योदपात्रेणोपनिनीयोपति-ष्ठते 'नमोऽस्तु सर्पेभ्य' इति तिसृभिः स यावत्कामयेत न सर्पा अभ्युपे-युरिति तावत्सन्ततयोदधारया निवेशनं त्रिः परिषिञ्चन्परीया'दपश्वेत-

पदा जही'तिद्वाभ्यामन्दर्वीं शूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति द्वारदेशे मार्जयन्त 'आपोहिष्ठे'तितिसृभिरनुगुप्तमेतं सक्तुशेषं निधाय ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽग्निं परिचर्य दर्व्योपघातं सक्तून्सर्पेभ्यो बलिं हरेदाग्रहायण्यास्तं हरन्तं नान्तरेण गच्छेयुर्दर्व्याचमनं प्रक्षाल्य निदधाति धानाः प्राश्नन्त्यसंस्यूतास्ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १७ ॥

प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः पायसमैन्द्रं श्रपयित्वाऽपूपाँश्चापूपैस्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाज्याहुती जुहो'तीन्द्राये,न्द्राण्या, अजायै,कपदे,ऽहिर्बुध्न्याय, प्रौष्ठपदाभ्यश्चे'ति स्थालीपाकस्य जुहोती'न्द्राय स्वाहे'ति प्राशनान्ते मरुद्भ्यो बलिंहर'त्यहुतादो मरुत' इति श्रुतेराश्वत्थेषु पलाशेषु 'मरुतोऽश्वत्थे तस्थु'रितिवचना'च्छुक्रज्योति'रिति प्रतिमन्त्रं विमुखेन च मनसा 'नामान्येषामेतानी'तिश्रुते'रिन्द्रं दैवी'रिति जपति ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १८ ॥

आश्वयुज्यां पृषातकाः पायसमैन्द्रं श्रपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोती'न्द्राये,न्द्राण्या, अश्विभ्या,माश्वयुज्यै, पौर्णमास्यै, शरदे' चेति प्राशनान्ते दधिपृषातकमञ्जलिना जुहो'त्यूनं मे पूर्यतां पूर्णं मे माऽव्यगात्स्वाहे'ति दधिमधुघृतमिश्रममात्या अवेक्षन्त 'आ यात्विन्द्र' इत्यनुवाकेन मातृभिर्वत्सान्संसृज्य तां रात्रिमाग्रहायणीं च ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १९ ॥

अथ सीतायज्ञो व्रीहियवानां यत्र यत्र यजेत तन्मयं स्थालीपाकं श्रपयेत्कामादीजानोऽन्यत्रापि व्रीहियवयोरेवान्यतरं स्थालीपाकं श्रपयेन्न पूर्वचोदितत्वात्सन्देहेऽसम्भवाद्विनिवृत्तिः क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे फलानुपरोधेन ग्रामे वोभयसम्प्रयोगादविरोधाद्यत्र श्रपयिष्यन्नुपलिप्त उद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय तन्मिश्रैर्दर्भैस्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति 'पृथिवी द्यौः प्रदिशो दिशो यस्मै द्युभिरावृताः । तमिहेन्द्रमुपह्वये शिवा नः सन्तु हेतयः स्वाहा ।, यन्मे किञ्चिदुपेप्सितमस्मिन्कर्मणि वृत्रहन् । तन्मे सर्वं समृध्यतां जीवतः शरदः शतं स्वाहा ।, सम्पत्तिर्भूतिर्भूमिर्वृष्टिर्ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं श्रीः प्रजामिहावतु स्वाहा ।, यस्याभावे वैदिकलौकिकानां भूतिर्भवति कर्मणाम् । इन्द्रपत्नीमुपह्वये सीतां सा मे त्वनपायिनी भूयात्कर्मणि कर्मणि स्वाहा ।, अश्वावती गोमती सूनृतावती बिभर्त्ति या प्राणभृतो अतन्द्रिता । खलमालिनीमुर्वरामस्मिन्कर्मण्युपह्वये ध्रुवां सा मे त्वनपायिनी भूयात्स्वाहे'ति स्थालीपाकस्य जुहोति सीतायै यजायै शमायै भूत्या इति मन्त्रवत्प्रदानमेकेषां 'स्वाहाकारप्रदाना' इति श्रुतेर्विनिवृत्तिः स्तरणशेषकुशेषु सीतागोप्तृभ्यो बलिं हरति

'पुरस्ताद्ये त आसते सुधन्वानो निषङ्गिणः । ते त्वा पुरस्ताद्गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममि'त्यथ दक्षिणतो'ऽनिमिषा वर्मिण आसते । ते त्वा दक्षिणतो गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममि'त्यथ पश्चा'दाभुवः प्रभुवो भूतिर्भूमिः पार्ष्णिः शुनङ्कुरिः । ते त्वा पश्चाद्गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममि'त्यथोत्तरतो 'भीमा वायुः समाजवे । ते त्वोत्तरतः क्षेत्रे खले गृहेऽध्वनि गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममि'ति प्रकृतादन्यस्मादाज्यशेषेण च पूर्ववद्बलिकर्म स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वात्संस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत्संस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ २० ॥

इति गृह्यसूत्रे द्वितीयकाण्डं समाप्तम् ॥

अथ तृतीयं काण्डम् ।

अनाहिताग्नेर्नवप्राशनं नवं स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति 'शतायुधाय शतवीर्याय शतोतये अभिमातिषाहे । शतं यो नः शरदोऽजीजानिन्द्रो नेषदति दुरितानि विश्वा स्वाहा ।, ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति । तेषां याज्यानिमजीजिमावहात्तस्मै नो देवाः परिधत्तेह सर्वे स्वाहे'ति स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति स्विष्टकृते च 'स्विष्टमग्ने अभितत्पृणीहि विश्वाँश्च देवः पृतना अविष्यत् । सुगन्नु पन्थां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मध्ये ह्यजरन्न आयुः स्वाहे'त्यथ प्राशना'त्यग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद यथा हविः । शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिः । भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयाऽवशेन समशीमहि त्वा । स नो मयोऽभूः पितो आविशस्व शन्तोकाय तनुवे स्योन' इत्यन्नपतीयया वाथ यवाना'मेतमु त्यं मधुना संयुतं यवं सरस्वत्या अधिवनाय चक्रुः । इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन्मरुतः सुदानव' इति ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १ ॥

मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म स्थालीपाकं श्रपयित्वा श्रवणावदाज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति 'यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रीं धेनुमिवायतीम् । संवत्सरस्य या पत्नीः सा नोऽअस्तु सुमङ्गली स्वाहा ।, संवत्सरस्य प्रतिमा या तां रात्रिमुपास्महे । प्रजां सुवीर्यां कृत्वा दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा ।, संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सराय

वत्सराय कृणुते बृहन्नमः । तेषां वयꣳ सुमतौ यज्ञियानां ज्योग्जीता अहताः स्याम स्वाहा।, ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः शिवा वर्षा अभया शरन्नः । तेषामृतूनाꣳ शतशारदानां निवात एषामभये वसेम स्वाहे'ति स्थालीपाकस्य जुहोति 'सोमाय, मृगशिरसे, मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै, हेमन्ताय, चे'ति प्राशनान्ते सक्तुशेषꣳ शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृत्यामार्जनान्मार्जनान्त 'उत्सृष्टोबलि'रित्याह पश्चादग्नेः स्रस्तरमास्तीर्याहतं च वास आप्लुता अहतवाससः प्रत्यवरोहन्ति दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा यथा कनिष्ठमुत्तरतो दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रꣳ शमीशाखासीतालोष्ठाश्मनो निधायाग्निमीक्षमाणो जप'त्ययमग्निर्वीरतमोऽयं भगवत्तमः सहस्रसातमः। सुवीर्योऽयꣳ श्रैष्ठ्ये दधातु नावि'ति पश्चादग्नेः प्राञ्चमञ्जलिं करोति 'दैवीं नावमि'ति तिसृभिः स्रस्तरमारोहन्ति ब्रह्माणमामन्त्रयते 'ब्रह्मन्प्रत्यवरोहामे'ति ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोह'न्त्यायुः कीर्तिर्यशो बलमन्नाद्यं प्रजामि'त्युपेता जपन्ति 'सुहेमन्तः सुवसन्तः सुग्रीष्मः प्रतिधीयतान्नः । शिवा नो वर्षाः सन्तु शरदः सन्तु नः शिवा' इति 'स्योना पृथिवि नो भवे'ति दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशन्त्युपोत्तिष्ठ'न्त्युदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य वृष्ट्या । पृथिव्याः सप्तधामभिरि'त्येवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाता अधः शयीरꣳश्चतुरोमासान्यथेष्टं वा ॥२॥

ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टका ऐन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येत्यपूपमाꣳसशाकैर्यथासंख्यं प्रथमाऽष्टका पत्ताष्टम्याꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति 'त्रिꣳशत्स्वसार उपयन्ति निष्कृतꣳ समानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः । ऋतूँस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये च्छन्दसः परियन्ति भास्वतीः स्वाहा ।, ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते नभो रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि। विपश्यन्ति पशवो जायमाना नानारूपा मातुरस्या उपस्थे स्वाहा ।, एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् । तेन दस्यून्व्यसहन्त देवा हन्ताऽसुराणामभवच्छचीभिः स्वाहा ।, अनानुजामनुजां मामकर्त्त सत्यं वदन्त्यन्विच्छ एतत् । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वोऽअन्यामति मा प्रयुक्त स्वाहा ।, अभून्मम सुमतौ विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठामविदद्धि गाधम्। भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्यावो अन्यामति मा प्रयुक्त स्वाहा ।, पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च दोहा गां पञ्च नाम्नीमृतवोऽनु पञ्च। पञ्च दिशः पञ्चदशेन क्लृप्ताः समानमूर्ध्नीरधिलोकमेकꣳ स्वाहा ।, ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्यूषिष्यपामेका महिमानं बिभर्ति। सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्म-

स्यौका सवितैकान्नियच्छतु स्वाहा ।, या प्रथमा व्यौच्छत्सा धेनुरभवद्य- मे । सा नः पयस्वती धुक्ष्वोत्तरामुत्तराᳬसमाᳬस्वाहा ।, शुक्र ऋषभा नभसा ज्योतिषाऽऽगाद्विश्वरूपा शबली अग्निकेतुः । समानमर्थᳬ स्वप- स्यमाना बिभ्रती जरामजर उष आगाः स्वाहा ।, ऋतूनां पत्नी प्रथमे- यमागादह्नां नेत्री जनित्री प्रजानाम् । एका सती बहुधोषो व्यौच्छ- त्साऽजीर्णा त्वं जरयसि सर्वमन्यत्स्वाहे'ति स्थालीपाकस्य जुहोति 'शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षᳬ शन्नो द्यौरभयं कृणोतु । शं नो दिशः प्रदिश आदिशो नोऽहोरात्रे कृणुतं दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा ।, आपो मरीचीः परिपान्तु सर्वतो धाता समुद्रो अपहन्तु पापम् । भूतं भवि- ष्यदकृन्तद्विश्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्याᳬस्वाहा ।, विश्वे आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतश्च सन्तु । ऊर्जं प्रजाममृतं दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु नः स्वाहे''त्यष्टकायै स्वाहे'ति मध्यमा गवा तस्यै वपां जुहोति 'वह वपां जातवेदः पितृभ्य' इति श्वोऽन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां परिवृते पिण्डपितृयज्ञ- वत्स्त्रीभ्यश्चोपसेचनं च कर्षूषु सुरया तर्पणेन चाञ्जनालेपनᳬ स्रजश्चा- चार्यायान्तेवासिभ्यश्चानपत्येभ्य इच्छन् मध्या वर्षे च तुरीया शा- काष्टका ॥ ३ ॥

अथातः शालाकर्म पुण्याहे शालां कारयेत्तस्या अवटमभिजुहो- 'त्यच्युताय भौमाय स्वाहे'ति स्तम्भमुच्छ्रय'तीमामुच्छ्रयामि भुवन- स्य नाभिं वसोर्धारां प्रतरणीं वसूनाम् । इहैव ध्रुवान्निमिनोमि शालां क्षेमे तिष्ठतु घृतमुक्षमाणा । अश्वावती गोमती सूनृतावत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय । आ त्वा शिशुराक्रन्दत्वा गावो धेनवो वाश्यमानाः । आ त्वा कुमारस्तरुण आ वत्सो जगदैः सह । आ त्वा परिस्रुतः कुम्भ आदध्नः कलशैरुप । क्षेमस्य पत्नी बृहती सुवासा रयिं नो धेहि सुभ- गे सुवीर्यम् । अश्वावद्गोमदूर्जस्वत्पर्णं वनस्पतेरिव । अभि नः पूर्यताᳬ रयिरिदमनुश्रेयो वसान' इति चतुरः प्रपद्यतेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमा- धाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकᳬ श्रपयित्वा निष्क्रम्य द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणमामन्त्रयते 'ब्रह्मन् प्रविशामो'ति ब्रह्मानुज्ञातः प्रविश'त्यृतम्प्रपद्ये शिवं प्रपद्य' इत्याज्यᳬ संस्कृ'त्येहरतिरि'त्याज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति 'वास्तोष्पते प्रति- जानीह्यस्मान्त्स्वावेशो अनमीवो भवा नः । यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शञ्चतुष्पदे स्वाहा ।, वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो । अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रा-

न्प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ।, वास्तोष्पते शग्मया सꣳसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या । पाहि क्षेम उत योगे वरन्नो यूयम्पात स्वस्तिभिः सदा नः स्वाहा ।, अमीवहा वास्तोष्पते विश्वारूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः स्वाहे'ति स्थालीपाकस्य जुहो'त्यग्निमिन्द्रं बृहस्पतिं विश्वान्देवानुपह्वये । सरस्वतीं च वाजीं च वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ।, सर्पदेवजनान्त्सर्वान् हिमवन्तꣳ सुदर्शनम् । वसूꣳश्च रुद्रानादित्यानीशानं जगदैः सह । एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ।, पूर्वाह्णमपराह्णञ्चोभौ मध्यन्दिना सह । प्रदोषमर्द्धरात्रं च व्युष्टां देवीं महापथाम् । एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ।, कर्तारं च विकर्तारं विश्वकर्माणमोषधींश्च वनस्पतीन् । एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ।, धातारं च विधातारं निधीनां च पतिꣳ सह । एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ।, स्योनꣳ शिवमिदं वास्तु दत्तं ब्रह्मप्रजापती । सर्वाश्च देवताः स्वाहे'ति प्राशनान्ते काꣳस्ये सम्भारानोप्यौदुम्बरपलाशानि सक्षुराणि शाड्वलं गोमयं दधि मधु घृतं कुशान्यवाꣳश्चासनोपस्थानेषु प्रोक्ष्य पूर्वे सन्धावभिमृशति 'श्रीश्च त्वा यशश्च पूर्वे सन्धौ गोपायेतामि'ति दक्षिणे सन्धावभिमृशति 'यज्ञश्च त्वा दक्षिणा च दक्षिणे सन्धौ गोपायेतामि'ति पश्चिमे सन्धावभिमृश'त्यन्नं च त्वा ब्राह्मणश्च पश्चिमे सन्धौ गोपायेतामि'त्युत्तरे सन्धावभिमृश'त्यूर्क्च त्वा सूनृता चोत्तरे सन्धौ गोपायेतामि'ति निष्क्रम्य दिश उपतिष्ठते 'केता च मा सुकेता च पुरस्ताद्गोपायेतामि'त्यग्निर्वै केताऽऽदित्यः सुकेता तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पुरस्ताद्गोपायेतामि'त्यथ दक्षिणतो 'गोपायमानं च मा रक्षमाणा च दक्षिणतो गोपायेतामि'त्यहर्वै गोपायमानꣳ रात्री रक्षमाणा ते प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु ते मा दक्षिणतो गोपायेतामि'त्यथ पश्चा'द्दीदिविश्च मा जागृविश्च पश्चाद्गोपयेतामि'त्यन्नं वै दीदिविः प्राणो जागृविस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पश्चाद्गोपायेतामि'त्यथोत्तरतो'ऽस्वप्नश्च मानवद्राणश्चोत्तरतो गोपायेतामि'ति 'चन्द्रमा वाऽअस्वप्नो वायुरनवद्राणस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मोत्तरतो गोपायेतामि'ति निष्ठितां प्रपद्यते 'धर्मस्थूणाराजꣳ श्रीस्तूपमहोरात्रे द्वारफलके । इन्द्रस्य गृहा वसुमन्तो वरूथिनस्तानहं प्रपद्ये सह प्रजया पशुभिः सह । यन्मे किञ्चिदस्त्युपहूतः सर्वगण सखाय साधुसंवृत्तः । तां त्वा शालेऽरिष्टवीरा गृहान्नः सन्तु सर्वत' इति ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ४ ॥

अथातो वापीकूपतडागारामदेवतायतनपुष्करिण्याम्प्रतिष्ठापनं व्याख्यास्यामस्तत्रोदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे तिथिवारकरणे नक्षत्रे च गुणान्विते तत्र वारुणं यवमयं चरुꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति 'त्वन्नो ऽअग्ने, सत्वन्नो ऽअग्ने, इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि, ये ते शत,मयाश्चाग्न, उदुत्तम,मुरुꣳ हि राजा, वरुणस्योत्तम्भन,मग्नेरनीकमि'ति दशर्चꣳ स्थालीपाकस्य जुहो'त्यग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, वरुणाय स्वाहा, यज्ञाय स्वाहा,ग्राय स्वाहा, भीमाय स्वाहा, शतक्रतवे स्वाहा, व्युष्ट्य स्वाहा, स्वर्गाय स्वाहे'ति यथोक्तꣳ स्विष्टकृत्प्राशनान्ते जलचराणि क्षिप्त्वाऽलङ्कृत्य गां तारयित्वा 'पुरुषसूक्तं' जपन्नाचार्याय वरं दत्वा कर्णवेष्टकौ वासाꣳसि धेनुर्दक्षिणा ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥

अथातो मणिकावधानमुत्तरपूर्वस्यां दिशि यूपवद्वटं खात्वा कुशानास्तीर्याक्षतानरिष्टकान्सुमनसः कपर्दिकाँश्चान्यानि चाभिमङ्गलानि तस्मिन् मिनोति मणिकꣳ 'समुद्रोऽसी'त्यप आसिञ्च'त्यापो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च । रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नी सरस्वती तद्गृणते वयोधा'दि'त्यापो हि ष्ठे'ति तिसृभिस्ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ६ ॥

अथातः शीर्षरोगभेषजम्पाणी प्रक्षाल्य भ्रुवौ विमार्ष्टि 'चक्षुर्भ्याꣳ श्रोत्राभ्यां गोदानाच्छुबुकादधि । यक्ष्मꣳ शीर्षण्यꣳ रराटाद्विवृहामीममि'त्यर्द्धर्चे'दवभेदक विरूपाक्ष श्वेतपक्ष महायशः । अथो चित्रपक्ष शिरो माऽस्याभिताप्सीदि'ति क्षेम्यो ह्येव भवति ॥ ७ ॥

उतूलपरिमेहः स्वपतो जीवविषाणे स्वं मूत्रमासिच्यापसलवि त्रिः परिषिञ्चन्परीया'त्परि त्वा गिरेरहं परिमातुः परिस्वसुः । परिपित्रोश्च भ्रात्रोश्च सख्येभ्यो विसृजाम्यहम् । उतूल परिमीढोऽसि परिमीढः क गमिष्यसी'ति स यदि भ्रम्याद्दावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेण्डुवानि जुहुया'त्परि त्वा ह्वल नो ह्वल निवृत्त्वेन्द्र वीरुधः । इन्द्रपाशेन सित्वा मह्यं मुक्त्वाथान्यमानये'दि'ति क्षेम्यो ह्येव भवति ॥ ८ ॥

शूलगवः स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो धन्यो यशस्य आयुष्य औपासनमरण्यꣳ हृत्वा वितानꣳ साधयित्वा रौद्रं पशुमालभेत साण्डं गौर्वा शब्दाद्वपाꣳ श्रपयित्वा स्थालीपाकमवदानानि च रुद्राय वपामन्तरिक्षाय वसाꣳ स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहो'त्यग्नये, रुद्राय, शर्वाय, पशुपतये, उग्राया,शनये, भवाय, महादेवाये,शानाये'ति च वनस्पतिस्विष्टकृदन्ते दिग्व्याघारणं व्याघारणान्ते पत्नीः

संयाजय'न्तीन्द्राण्यै, रुद्राण्यै, शर्वाण्यै, भवान्या, अग्निं गृहपतिमि'ति लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्राय सेनाभ्यो बलिꣳ हरति 'यास्ते रुद्र पुरस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः। यास्ते रुद्र दक्षिणतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः। यास्ते रुद्र पश्चिमतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः। यास्ते रुद्रोत्तरतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः। यास्ते रुद्रोपरिष्टात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः। यास्ते रुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नम' इत्यूवध्यं लोहितलिप्तमग्नौ प्रास्यत्यधो वा निखनत्यनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्ररुपतिष्ठते प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्यां नैतस्य पशोर्ग्रामꣳ हरन्त्येतेनैव गोयज्ञो व्याख्यातः पायसेनानर्थलुप्तस्तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणा ॥ ९ ॥

अथ वृषोत्सर्गो गोयज्ञेन व्याख्यातः कार्तिक्यां पौर्णमास्याꣳ रेवत्यां वाऽऽश्वयुजस्य मध्ये गवाꣳ सुसमिद्धमग्निं कृत्वाऽऽज्यꣳ संस्कृ'त्येहरतिरि'ति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रं 'पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः। पूषा वाजꣳसनोतु नः स्वाहे'ति पौष्णस्य जुहोति रुद्रान्जपित्वैकवर्णं द्विवर्णं वा यो वा यूथं छादयति यं वा यूथं छादयेद्रोहितो वैव स्यात्सर्वाङ्गैरुपेतो जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो यूथे च रूपस्वित्तमः स्यात्तमलङ्कृत्य यूथे मुख्याश्चतस्रो वत्सतर्यस्ताश्चालङ्कृ'त्यैतं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण। मा नः साप्तजनुषाऽसुभगा रायस्पोषेण समिषा मदेमे'त्येतयैवोत्सृजेरन्नभ्यस्थमभिमन्त्रयते 'मयोभूरि'त्यनुवाकशेषेण (वामे चक्रं दक्षिणे त्रिशूलꣳ) सर्वासां पयसि पायसꣳ श्रपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेत्पशुमप्येके कुर्वन्ति तस्य शूलगवेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १० ॥

अथोदककर्माद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोराशौचꣳ शौचमेवेतरेषामेकरात्रं त्रिरात्रं वा शरीरमदग्ध्वा निखनन्त्यन्तःसूतके चेदोत्थानादाशौचꣳ सूतकवन्नात्रोदककर्म द्विवर्षप्रभृति प्रेतमाश्मशानात्सर्वेऽनुगच्छेयुर्यमगाथां गायन्तो यमसूक्तं च जपन्त इत्येके यद्युपेतो भूमिजोषणादि समानमाहिताग्नेरोदकान्तस्य गमनाच्छालाग्निना दहन्त्येनमाहितश्चेत्तूष्णीं ग्रामाग्निनेतरꣳ संयुक्तं मैथुनं वोदकं याचेर'न्नुदकं करिष्यामह' इति 'कुरुध्वं मा चैवं पुनरि'त्यशतवर्षे प्रेते 'कुरुध्वमे'वेतरस्मिन्सर्वे ज्ञातयोऽपोऽभ्यवयन्त्यासप्तमात्पुरुषाद्दशमाद्वा समानग्रामवासे यावत्सम्बन्धमनुस्मरेयुरेकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यस्यानामिकयाऽपनो'द्याप न' शोशुचदघमि'ति दक्षिणामुखा निमज्जन्ति प्रेतायोदकꣳ सकृत्प्रसिञ्चन्त्यञ्जलिना'ऽसावेतत्त ऽउदकमि'त्युत्तीर्णाञ्छुचौ देशे शाड्वलवत्युपविष्टाँस्तत्रै-

तानपवदेयुरनवेक्षमाणा ग्राममायान्ति रीतीभूताः कनिष्ठपूर्वा निवेशनद्वारे पिचुमन्दपत्राणि विदश्याचम्योदकमग्निं गोमयं गौरसर्षपाँस्तैलमालभ्याऽश्मानमाक्रम्य प्रविशन्ति त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोऽधःशायिनो न किञ्चन कर्म कुर्युर्न्न प्रकुर्वीरन्क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवैवान्नमश्नीयुरमाꣳसं प्रेताय पिण्डं दत्वाऽवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहम्मृन्मये ताꣳरात्रीं क्षीरोदके विहायसि निदध्युः 'प्रेतात्र स्नाही'ति त्रिरात्रꣳ शावमाशौचन्दशरात्रमित्येके न स्वाध्यायमधीयीरन्नित्यानि निवर्त्तेरन्वैतानवर्जꣳ शालाग्नौ चैकेऽन्य ऽएतानि कुर्युः प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनाद्रात्रौ चेदादित्यस्य प्रवेशनादि समानमितरैः पक्षं द्वौ वाऽऽशौचमाचार्ये चैवम्मातामहयोश्च स्त्रीणां चाप्रत्तानाम्प्रत्तानामितरे कुर्वीरँस्ताश्च तेषां • प्रोषितश्चेत्प्रेयाच्छ्रवणप्रभृति कृतोदकाः कालशेषमासीरन्नतीतश्चैकरात्रं त्रिरात्रं वाऽथ कामादकान्यृत्विक्श्वशुरसखिसम्बन्धिमातुलभागिनेयानां प्रत्तानां चैकादश्यामयुग्मान्ब्राह्मणान्भोजयित्वा माꣳसवत्प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्ति पिण्डकरणे प्रथमः पितॄणां प्रेतः स्यात्पुत्रवाँश्चेन्निवर्तेत चतुर्थः संवत्सरं पृथगेके न्यायस्तु "न चतुर्थः पिण्डो भवती"ति श्रुतेरहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुम्भं च दद्यात्पिण्डमप्येके निपृणन्ति ॥ ११ ॥

पशुश्चेदाप्लाव्यागामग्रेणाग्नीन्परीत्य पलाशशाखां निहन्ति परिव्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणान्यावृता कुर्याद्यच्चान्यत्परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च वपोद्धरणं चाभिघारयेद्देवताश्चादिशेदुपाकरणनियोजनप्रोक्षणेषु स्थालीपाके चैवं वपाꣳहुत्वाऽवदानान्यवद्यति सर्वाणि त्रीणि पञ्च वा स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति पशवङ्कं दक्षिणा यद्देवते तद्दैवतं यजेत्तस्मै च भागं कुर्यात्तं च ब्रूया'दिममनुप्रापये'ति नद्यन्तरे नावं कारयेन्न वा ॥ १२ ॥

अथातोऽवकीर्णिप्रायश्चित्तममावास्यायाञ्चतुष्पथे गर्दभं पशुमालभते निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेताप्स्ववदानहोमो भूमौ ,पशुपुरोडाशश्रपणन्ताञ्छविम्परिदधीतोर्ध्वबालामित्येके संवत्सरं भिक्षाचर्यं चरेत्स्वकर्म परिकीर्तयन्नथापरमाज्याहुतो जुहोति "कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि काम कामाय स्वाहा। कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि काम कामाय स्वाहे'त्यथोपतिष्ठते 'सम्मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः। सम्माऽयमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन चे'त्येतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ १३ ॥

अथातः सभाप्रवेशनꣳ सभामभ्येति "सभाङ्गिरसि नादिर्नामासि

त्विषिर्नामासि तस्यै ते नमः" इत्यथ प्रविशति 'सभा च मा समितिश्चोभे प्रजापतेर्दुहितरौ सचेतसौ । यो मा न विद्यादुपमा स तिष्ठेत्सचेतनो भवतु शꣳसथे जन' इति पर्षदमेत्य जपेद'भिभूरहमागमं विराडप्रतिवाश्याः । अस्याः पर्षद ईशानः सहसा सुदुष्टरो जन' इति स यदि मन्येत क्रुद्धोऽयमिति तमभिमन्त्रयते 'या त एषा रराट्या तनूर्मन्योः क्रोधस्य नाशनी । तां देवा ब्रह्मचारिणो विनयन्तु सुमेधसः । द्यौरहं पृथिवी चाहं तौ ते क्रोधं नयामसि । गर्भमश्वतर्यसहासावि'त्यथ यदि मन्येत दुग्धोऽयमिति तमभिमन्त्रयते 'तान्ते वाचमास्य आदत्ते हृदय आदधे यत्र यत्र निहिता वाक्तां ततस्तत आददे यदहं ब्रवीमि तत्सत्यमधरो मत्तान्यस्वे'त्येतदेव वशीकरणम् ॥ १४ ॥

अथातो रथारोहणं 'युङ्क्ते'ति रथꣳ सम्प्रेष्य 'युक्त' इति प्रोक्ते 'सा विराडि'त्येत्य चक्रेऽभिमृशति 'रथन्तरमसी'ति दक्षिणं 'बृहदसी'त्युत्तरं 'वामदेव्यमसी'ति कूबरीꣳ हस्तेनोपस्थमभिमृश'त्यङ्कौ न्यङ्कावभितो रथं यौ ध्वान्तं वाताग्रमनुसञ्चरन्तम् । दूरे हेतिरिन्द्रियवान्पतत्रि ते नोऽग्नयः पप्रयः पारयन्त्वि'ति 'नमो माणिचराये'ति दक्षिणं धुर्यं प्राजति गवां मध्ये स्थापयत्यप्राप्य देवताः प्रत्यवरोहेत्सम्प्रति ब्राह्मणान्मध्ये गा अभिक्रम्य पितॄन्स्त्रीब्रह्मचारिणौ सारथी स्यातामुहूर्तमतीयाय जपे'दिहरतिरिहरमध्व'मेके 'मास्त्विह रतिरि'ति च स यदि दुर्बलो रथः स्यात्तमास्थाय जपे'दयं वामश्विना रथो मा दुर्गे मास्तरोरिषदि'ति स यदि भ्रम्याद्भूम्याꣳ स्तम्भमुपस्पृश्य भूमिं वा जपे'देवं वामश्विना रथो मा दुर्गे मास्तरोरिषदि'ति तस्य न काचनार्तिर्न्न रिष्टिर्भवति यात्वाऽध्वानं विमुच्य रथं यवसोदके दापये'देष उ ह वाहनस्यापह्नव' इतिश्रुतेः ॥ १५ ॥

अथातो हस्त्यारोहणमेत्य हस्तिनमभिमृशति 'हस्तियशसमसि हस्तिवर्च्चसमसी'त्यथारोह'तीन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभि तिष्ठामि स्वस्ति मा सम्पारये'त्येतेनैवाश्वारोहणं व्याख्यातमुष्ट्रमारोदयन्नभिमन्त्रयते 'त्वाष्ट्रोऽसि त्वष्टृदेवत्यः स्वस्ति मा सम्पारये'ति रासभमारोदयन्नभिमन्त्रयते 'शूद्रोऽसि शूद्रजन्माग्नेयो वै द्विरेताः स्वस्ति मा सम्पारये'ति नदीमुत्तरिष्यन्नभिमन्त्रयते 'नमो रुद्रायाप्सुषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति नावमारोदयन्नभिमन्त्रयते 'सुनावमि'त्युत्तरिष्यन्नभिमन्त्रयते 'सुत्रामाणमि'ति वनमभिमन्त्रयते 'नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति गिरिमभिमन्त्रयते 'नमो रुद्राय गिरिषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति चतुष्पथमभिमन्त्रयते 'नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति श्मशा-

नमभिमन्त्रयते 'नमो रुद्राय पितृषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति गोष्ठमभिमन्त्रयते 'नमो रुद्राय शकृत्पिण्डसदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति यत्र चान्यत्रापि 'नमो रुद्राये'त्येव ब्रूया'द्रुद्रो ह्येवेदꣳसर्व'मिति श्रुतेः सिचाऽवधूतोऽभिमन्त्रयते 'सिगसि न वज्रोऽसि नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीरि'ति स्तनयित्नुमभिमन्त्रयते 'शिवा नो वर्षाः सन्तु शिवा नः सन्तु हेतयः। शिवा नस्ताः सन्तु यास्त्वꣳसृजसि वृत्रहन्नि'ति शिवां वाश्यमानामभिमन्त्रयते 'शिवो नामे'ति शकुनिं वाश्यमानमभिमन्त्रयते 'हिरण्यपर्ण शकुने देवानां प्रहितङ्गम। यमदूत नमस्तेऽस्तु किन्त्वा काक्कारिणोऽब्रवीदि'ति क्षेम्यो ह्येवै भवति लक्षण्यं वृक्षमभिमन्त्रयते 'मा त्वाऽशनिर्म्मा परशुर्म्मा वातो मा राजप्रेषितो दण्डः। अङ्कुरास्ते प्ररोहन्तु निवाते त्वाऽभिवर्षतु। अग्निष्टे मूलम्माहिꣳसीत्स्वस्ति तेऽस्तु वनस्पते स्वस्ति मेऽस्तु वनस्पत' इति स यदि किञ्चिल्लभेत तत्प्रतिगृह्णाति 'द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्वि'ति नास्य न ददतः क्षीयते भूयसी च प्रतिगृहीता भवत्यथ यद्योदनं लभेत तत्प्रतिगृह्णाति 'द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्वि'ति तस्य द्विः प्राश्नाति 'ब्रह्मा त्वाऽश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्वि'त्यथ यदि मन्थं लभेत तत्प्रतिगृह्णाति 'द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्वि'ति तस्य त्रिः प्राश्नाति 'ब्रह्मा त्वाऽश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नातु ब्रह्मा त्वा पिबत्वि'त्यथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणं 'प्रतीकम्मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्वचः। कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे मा त्वꣳहार्षीः श्रुतम्मयि। ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसि शान्तिरस्यनिराकरणमसि ब्रह्मकोशम्मे विश। वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वा पिदधामीति तिष्ठ प्रतिष्ठ स्वरकरणकण्ठ्यौरसदन्त्यौष्ठ्यग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवत्वाप्यायन्तु मेऽङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो बलम्। यन्मे श्रुतमधीतन्तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु' ॥१६॥

इति श्रीपारस्काराचार्यविरचिते गृह्यसूत्रे तृतीयकाण्डं समाप्तम् ॥३॥

अवशिष्टक्षेपककण्डिकाः

अथर्तुमतीं जायामधिगच्छेत्पिण्डपितृयज्ञेन यजेत मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा तत एतामाहुतिं जुहो'"त्याधत्त पितर' इत्यलङ्कारमवजिघ्र'न्त्या यन्तु न' इति जपत्येत्रमथर्त्तुमतीजायाहृदयमालभ्य पूर्ववत्सव्येन पाणिनोपस्थमभिमृशति 'भगं प्रणेतरि'ति प्रा'गुतेदानीमि'ति 'रेतो मूत्रमि'ति सन्धत्ते 'गायत्रेणे'ति प्रतिमन्त्रं मन्थति पुत्रकामोऽभिगच्छेन्नित्यम् ॥ १ ॥

अथ गर्भाधानꣳ स्त्रियाः पुष्पवत्याश्चतुरहादूर्ध्वꣳ स्नात्वा विरजायास्तस्मिन्नेव दिवाऽ'आदित्यं गर्भमि'त्यादित्यमवेक्षते गृहे वा स्नापयित्वा तामभिगच्छेदिति श्रुतेस्तस्मिन्प्रजायाः सम्भवकाले निशायां कुर्याद्यदि दिवा मैथुनं व्रजेत्क्लीबा अल्पवीर्या अल्पायुषाश्च प्रसूयन्ते तस्मादेतद्वर्जयेत्प्रजाकामो गृही श्रुतिस्मृतिविरोधाभ्यां दक्षिणेन पाणिनोरू प्रसार्य प्रजास्थानमभिमृशति 'पूषा भगꣳ सविता मे ददातु, रुद्रः कल्पयति ललामगुं विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिꣳशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौवि'ति सꣳसृजेथा'स्तेजो वैश्वानरो दद्याद्'ब्रह्माणमामन्त्रते 'ब्रह्मा गर्भन्दधात्वि'ति प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविष्टो मन्थे'द्रेतो मूत्रमि'ति चैके स्रावणं कुर्यात् ॥२॥

अथ यमलचरुं मारुतं व्याख्यास्यामो यस्य च यमलौ पुत्रौ दारिका वा प्रजायेत पूर्णे दशाहे चतुर्णां क्षीरवृक्षाणां काषायमाहृत्याश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधोदुम्बराश्चत्वारोऽविधवाः स्नापयन्ति ब्रह्मचारिणो वा शुक्लवासस ऐन्द्रीं दिशमुदीचीं वा मङ्गलं पूर्ववद्गायन्त्यो यमलिनीꣳ स्नापयन्त्वाचार्यः स्नापयति 'वसोः पवित्रेण शतधारेण' चाष्टभिः कलशैः स्नात्वाऽप्रतिरथं जपे'दिदमापः प्रवहते'ति तौ स्नापितौ वरं प्रयच्छत्यानडुहमातृभ्यश्च हिरण्यं वस्त्रमेवपरितोषणं 'वाजे वाजेऽवते'ति जपत्वाघारं मारुतं चरुं जुहोति 'मरुताय स्वाहा, मारुताय स्वाहा, मरुद्भ्यो, विष्णवे, प्रजापतये,' विश्वेभ्यो देवेभ्यो,ऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहे'ति प्राशनान्ते शेषं चरुं गृहीत्वाऽश्वत्थं प्रदक्षिणीकृत्योपविशेत्तदेव तन्त्रꣳ समाप्य ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ३ ॥

अथ कर्णवेधो वर्षे तृतीये पञ्चमे वा पुष्येन्दुचित्राहरिरेवतीषु पूर्वाह्णे कुमारस्य मधुरं दत्वा प्राङ्मुखायोपविष्टाय दक्षिणं कर्णमभिमन्त्रयते 'भद्रं कर्णेभिरि'ति सव्यं 'वक्ष्यन्तीवेदि'ति चाथ भिन्द्यात्ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ४ ॥

अथोपनीतो ब्राह्मणस्त्रिशिखः शिखी जटिलो मुण्डो वाक्षारालवणाशी स्यात्सावित्रꣳ षड्रात्रं त्रिरात्रꣳ सद्यःकालं वा चरेत्तदेव व्रतमुदीक्ष्य दण्डमपो निधाय मेखलां यज्ञोपवी 'चाप्स्वन्तरि'ति प्रत्यृचं 'नमो वरुणाये'ति त्रिमधुरं दत्वा ततोऽस्याग्नेयं प्रथमं वेदव्रतमादिशेद्ब्राह्मणक्षत्रियविशां पञ्च सांवत्सरिकाणि वेदव्रतानि भवन्त्याग्नेयꣳ शुक्रियमौपनिषदꣳ शीलमज्ञोदानमिति पञ्च सांवत्सरिकाणि वेदव्रतानि चरित्वा स्नात्वोपव्रतं चरेत्त्रिष्ववगुण्ठनꣳ शुक्रियादिषु शुक्रियꣳ शुक्राभिः श्रावये-

दौपनिषदमौपनिषद्भिः शौलभꣳ शौलभिनीभिरथ वाऽविद्यमान 'मा ब्रह्मन्नुदारता,मा नो भद्रा, आशुः शिशान,' इमानुकमि'ति च वेदशिरसाऽवगुण्ठयेदवगुण्ठनीं त्रिवलिं पञ्चवलिं वा नाभिदेशात्प्रच्छाद्य वाग्यतोऽरण्येऽधः शयीत ग्रामे गोष्ठे देवतायतने वा व्युष्टायामवगुण्ठनीमरण्ये विसृजे'दद्भ्रमस्यो,दुत्यं, चित्रन्देवाना'मित्युदितेऽर्क्के जपति वर्षति 'द्यौः शान्तिरि'ति शान्ति करोति शान्तिभाजनं गुरवे दद्यादेवमेवावगुण्ठनीं च गोदाने गोमिथुनं तस्माद्गोदानमिति तस्माद्गोदानमिति ॥ ५ ॥

अथ परिशिष्टशौचसूत्रम् ।

अथातः शौचविधिं व्याख्यास्यामो दूरङ्गत्वा दूरतरङ्गत्वा यज्ञोपवीतꣳ शिरसि दक्षिणकर्णे वा धृत्वा तृणमन्तर्धानङ्कृत्वोपविश्याहनीत्युत्तरतो निशायान्दक्षिणत उभयोः सन्ध्ययोरुदङ्मुखो नाग्नौ न गोसमीपे नाप्सु, नागे वृक्षमूले चतुष्पथे गवाङ्गाष्ठे देवब्राह्मणसन्निधौ दहनभूमिं भस्माच्छन्नं देशं फालकृष्टभूमिञ्च वर्जयित्वा मूत्रपुरीषे कुर्यात्ततः शिश्नं गृहीत्वोत्थायाद्भिः शौचं गन्धलेपहरं विदध्याल्लिङ्गे देया सकृन्मृद्वै त्रिवारं गुदे दशधा वामपाणावुभयोः सप्तवारं मृत्तिकां दद्यात्करयोः पादयोः सकृत्सकृदेव मृत्तिका देयेति शौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां त्रिगुणं वनस्थानां चतुर्गुणं यतीनामिति यद्दिवा विहितꣳशौचं तदर्धं निशायाम्भवात मार्गे चेत्तदर्धमार्त्तश्चेद्यथाशक्ति कुर्यात ॥ १ ॥

प्रक्षालितपाणिपादः शुचौ देश उपविश्य नित्यं बद्धशिखी यज्ञोपवीती प्रागुदङ्मुखो वा भूत्वा जान्वोर्मध्ये करौ कृत्वाऽशूद्रानतीतोदकैर्द्विजातयो यथाक्रमं हृत्कण्ठतालुगैराचामन्ति न तद्भिन्नोष्ठेन न विरलाङ्गुलिभिर्न तिष्ठन्नैव हसन्नापि फेनबुद्बुदयुतं ब्राह्मतीर्थेन त्रिः पिबेद् द्विः परिमृजेद्ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्च तीर्थानि भवन्त्यङ्गुष्ठमूले ब्रह्मतीर्थं कनिष्ठिकाङ्गुलिमूले प्रजापतितीर्थं तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमूले पितृतीर्थमङ्गुल्यग्रे देवतीर्थं मध्येऽग्नितीर्थमित्येतानि तीर्थानि भवन्ति ॥ २ ॥

प्रथमं यत्पिबति तेन ऋग्वेदं प्रीणाति द्वितीयं यत्पिबति तेन यजुर्वेदं प्रीणाति तृतीयं यत्पिबति तेन सामवेदं प्रीणाति चतुर्थं यदि पिबेत्तेनाथर्ववेदेतिहासपुराणानि प्रीणाति यदङ्गुलिभ्यः स्रवति तेन नागयक्षकुबेराः सर्वे वेदाः प्रीणन्ति यत्पादाभ्युक्षणं पितरस्तेन प्रीणन्ति यन्मुखमुपस्पृशत्यग्निस्तेन प्रीणाति यन्नासिके उपस्पृशति वायुस्तेन प्रीणाति यच्चक्षुरुपस्पृशति सूर्यस्तेन प्रीणाति यच्छ्रोत्रमुपस्पृशति दिशस्तेन प्रीणन्ति यन्नाभिमुपस्पृशति ब्रह्मा तेन प्रीणाति यद्धृदयमुपस्पृशति तेन परमात्मा प्रीणाति यच्छिर उपस्पृशति रुद्रस्तेन प्रीणाति यद्बाहू उपस्पृशति

विष्णुस्तेन प्रोणाति मध्यमानामिकया मुखं तर्जन्यङ्गुष्ठेन नासिकां मध्यमाङ्गुष्ठेन चक्षुषी अनामिकाङ्गुष्ठेन नाभिं हस्तेन हृदयं सर्वाङ्गुलिभिः शिर इत्यसौ सर्वदेवमयो ब्राह्मणो देहिनामित्याहेत्येवं शौचविधिं कृत्वा ब्रह्मलोके महीयते ब्रह्मलोके महीयत इत्याह भगवान्कात्यायनः ॥ ३ ॥

अथ भोजनसूत्रम् ।

वन्दे श्रीदक्षिणामूर्त्तिं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
सर्वार्थानाम्प्रदातारं शिवादेहार्धधारिणम् ॥ १ ॥

अथातः श्रुतिस्मृतीरनुसृत्य भोजनविधिं व्याख्यास्याम आचान्तो धृतोत्तरीयवस्त्रो धृतश्रीखण्डगन्धपुण्ड्रो भोजनशालामागत्य गोमयेनोपलिप्य शुचौ देशे विहितपीठाधिष्ठितो नित्यम्प्राङ्मुखो न दक्षिणामुखो न प्रत्यङ्मुखो न विदिङ्मुखः श्रीकामश्चेत्प्रत्यङ्मुखः सत्यकामश्चेदुदङ्मुखो यशस्कामश्चेद्दक्षिणामुखो जीवन्मातृकवर्जं हस्तपादास्येषु पञ्चस्वार्द्रो नीवारचूर्णैर्गोमृदा भस्मनोदकेन वा मण्डलङ्कुर्याच्चतुष्कोणं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य मण्डलाकृति वैश्यस्याभ्युक्षणं शूद्रस्य "यथा चक्रायुधो विष्णुस्त्रैलोक्यं परिरक्षति । एवं मण्डलभस्मैतत्सर्वभूतानि रक्षत्वि'ति तत्र भूमौ निहितपात्रेऽन्ने परिविष्टे 'पितुन्नु स्तोषमि'त्यन्नꣳ स्तुत्वा 'मा नस्तोके, नमो वः किरिकेभ्यो, नमः शम्भवाये'त्यभिमन्त्र्य प्रातर्'सत्यन्त्वर्त्तेन परि षिञ्चामी'ति प्रात'र्ऋतन्त्वा सत्येन परिषिञ्चामी'ति साय'न्तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसी'ति यजुषाऽन्नमभिमृश्या'ग्निरस्मी'त्यात्मानमग्निन्ध्यात्वा 'भूपतये, भुवनपतये, भूतानाम्पतय' इति 'चित्राय, चित्रगुप्ताय, सर्वेभ्यो भूतेभ्यो नम' इति दिवा प्रणवादिकैः स्वाहानमोन्तैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं बलीन्हरे'दन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः । त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारस्त्वं विष्णोः परमम्पदम् । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहे'ति विष्णुमन्त्रमभिध्यायन्नाचम्यान्नममृतं ध्यायन्मौनी हस्तचापल्यादिरहितो मुखे पञ्च प्राणाहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥

'प्राणाय स्वाहा,ऽपानाय स्वाहा, व्यानाय स्वाहा, समानाय स्वाहो,दानाय स्वाहे'ति क्रमं याज्ञवल्क्योऽमन्य'तोदानाय स्वाहा, समानाय स्वाहे'ति शौनकबौधायनौ याज्ञवल्क्योदितक्रमो वाजसनेयिनान्दन्तैर्नोपस्पृशेज्जिह्वया ग्रसेदङ्गुष्ठप्रदेशिनीमध्यमाभिः प्रथमामङ्गुष्ठमध्यमानामिकाभिर्द्वितीयामङ्गुष्ठानामिकाकनिष्ठिकाभिस्तृतीयां कनिष्ठिकातर्जन्यङ्गुष्ठैश्चतुर्थीꣳ सर्वाभिरङ्गुलीभिः साङ्गुष्ठाभिः पञ्चमीमङ्गुष्ठाना-

मिकाग्राह्यान्नेनैता आहुतय इति हारीतव्याख्यातारः सर्वाभिरेता इति बौधायनो मौनन्त्यक्त्वा प्राग्द्रवरूपमश्नीयान्मध्ये कठिनमन्ते पुनर्द्रवाशी स्यान्मधुरम्पूर्वं लवणाम्लौ मध्ये कटुतिक्तादिकान्पश्चाद्यथासुखम्भुञ्जीत भुञ्जानो वामहस्तेनान्नन्न स्पृशेन्न पादौ न शिरो न बस्तिं न परभाजनꣳ स्पृशेदेवं यथारुचि भुक्त्वा भुक्तशेषमन्नमादाय 'मद्भुक्ताच्छिष्टशेषं ये भुञ्जते पितरोऽधमाः । तेषामन्नं मया दत्तमक्षयमुपतिष्ठत्वि'ति पितृतीर्थेन दत्वा'ऽमृतापिधानमसि स्वाहे'ति हस्तगृहीतानामपामर्धं पीत्वाऽर्धम्भूमौ निक्षिपे'द्रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् । अर्थिनाꣳ सर्वभूतानामक्षयमुपतिष्ठत्वि'ति तस्माद्देशादपसृत्य गण्डूषशलाकादिभिस्तर्जनीवर्जमास्यठं शोधयेत् ॥ २ ॥

न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्न भार्यया सह न सन्ध्ययोर्न मध्याह्ने नार्द्धरात्रे नायज्ञोपवीती नार्द्रवासा नैकवासा न शयानो न ताम्रभाजने न भिन्ने न राजतसौवर्णशङ्खस्फाटिककांस्यभाजनवर्जं न लौहे न मृन्मये न सन्धिसꣳस्थिते न भुवि न पाणौ न सर्वभोजी स्यात्किञ्चिद्भोज्यं परित्यजेदन्यत्र घृतपायसदधिसक्तुपललमधुभ्यः साध्वाचान्तो दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं निःस्रावये'दङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुगि'ति 'श्वात्राः पीता' इति नाभिमालभे'तामता' इत्यतः प्रा'गगस्त्यं वैनतेयञ्च शनिञ्च वडवानलम् । आहारपरिणामार्थं स्मरेद्भीमञ्च पञ्चममि'त्युदरमालभ्य 'शर्यातिञ्च सुकन्याञ्च च्यवनं शक्रमश्विनौ । भोजनान्ते स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न हीयत' इति स्मृत्वा मुखशुद्धिं कुर्यान्नमो भगवते वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय नमो भगवते वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय ॥ ३ ॥(१)

इति श्रीकात्यायनोक्तभोजनसूत्रं समाप्तम् ।

---

(१) अत्र संस्कारगणपतौ ग्रन्थकारेणानुक्ताः क्षेपककण्डिकाः
शौचभोजनपरिशिष्टे चान्ते विनिवेश्यालङ्कृतो ग्रन्थोऽयम् ।

परिशिष्टत्रिकण्डिकास्नानसूत्रस्य ग्रन्थे व्याख्यानान्नात्र पौनरुक्त्यमिति । श्राद्धपरिशिष्टन्तु ग्रन्थकर्तृश्रीमद्विद्वद्वररामकृष्णव्याख्योल्लसितमेवेतिकृत्वा श्राद्धगणपतौ प्रकाशयिष्यते । काण्वशाखीयकृतग्रन्थसाहचर्यादत्र न प्रदर्शितं यकारादिचिन्हं माध्यन्दिनीयपाठकैस्तत्तत्स्वसम्प्रदायानुसारेण गुरुमुखात्तत्र तत्रावगन्तव्यमिति शिवम् ।

संस्कारगणपतौ प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानां ग्रन्थानामकाराद्यनुक्रमनिघण्टुपत्रम् ।

अ

अगस्त्यस्मृतिः
अग्निगुह्यम्
अङ्गिरःस्मृतिः
अत्रिस्मृतिः
अथर्वसंहिता
अध्यात्मरामायणम्
अनन्तपाठककारिका
अनन्तभट्टीयम्
अनन्तभाष्यम्
अपरादित्यस्मृतिः
अपरार्कचन्द्रिका
अभिधानग्रन्थः
अर्णवः

आ

आचारदीपः
आचारप्रदीपः
आत्रेयसंहिता
आथर्वणगृह्यसूत्रम्
आदित्यभाष्यम्
आदित्यपुराणम्
आदिपुराणम्
आपस्तम्बसूत्रम्
आपस्तम्बस्मृतिः
आश्वलायनब्राह्मणम्
आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्

ई

ईश्वरस्मृतिः

उ

उत्तरगार्ग्यस्मतिः
उत्तरसारस्मृतिः
उद्वाहतत्वम्
उशनःस्मृतिः

ऋ

ऋग्विधानम
ऋग्वेदसंहिता
ऋष्यशृङ्गस्मृतिः

क

कठस्मृतिः
कपर्द्दिकारिका
कपिलसंहिता
कर्कभाष्यम्
कमकौमुदी
कर्मतत्वदीपिका
कश्यपपटलम्
काठकगृह्यम्
काण्वसंहिता
कात्यायनपरिशिष्टम्
कात्यायनश्रौतसूत्रम्
कात्यायनस्मृतिः
कारिकानिबन्धः
कालकल्पद्रुमः

इति ३७७ प्रणाम ग्रन्थसूचिका ।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,

बनारस सिटी ।